

ЧЕРКЕЗ АЛИ

ТУҒИШГАНЛАР

Қиссалар, ҳикоялар

Тошкент
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Еш гвардия» нашриёти
1988

Крим-татарчадан
Аҳмад Аъзам таржимаси

Ч $\frac{4702570200-123}{356 (04)-87}$ 43—88

© Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма,
1976

© Издательство «Ёш гвардия», 1988 (перевод, оформление).

ҚИССАЛАР

ТУҒИШГАНЛАР

I

Қўш чархли баланд араванинг орқасида оёқларини осилтириб, теварак-атрофга аланглаб келаётган одам Зарафшон кўпригига етай деганда, сакраб тушди-да, аравакашга:

— Раҳмат, соғ бўлинг!— деди.

Аравага чиққандан бери шу ерга етиб келгунча у билан аравакаш ўртасидаги гурунг бор-йўғи шу икки оғиз сўздан иборат бўлди. Аравакаш орқасига ўгирилди, бу қадар камгап, оғир дард остида эзилиб қолгандай ўйга чўмган одамга қараб бош ирғаб қўйди-ю, йўлида давом этди.

Аравадан тушиб қолган одамнинг вақти зиқ эди, шунинг учун кунчиқиш томонни белгилаш ниятида гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга назар солди, қуёшнинг қайноқ шуълалари юзига тикка урилганидан, ҳали эрта экан, деб ўйлаб, йўлини Зарафшон тепасида қўр тўкиб турган Чўпонота тепаликларига бурди.

Унинг оёғида қўй терисидан тикилган чориқ бўлиб, чориқнинг қўнжи тиззаларигача тасмалар билан сириб тортилган, кун исигани сайин тиришиб, оёқларини қисиб қўйган эди.

У: «Э-ҳа, бу ерларда чориқ кийиб бўлмас экан», деган ўйда тошлоқда сийрак-сийрак ўсган, офтоб тиғида куйиб ётган қовжироқ ўтларни бир-бир босиб, Чўпонотага қараб ўрлади.

Чўпонота деб аталган бу тепалик, унинг устидаги қабр чиндан ҳам Зарафшон водийси тепасидан ҳукмронлик қилаётгандай салобатли кўринар эди.

Чориқли одам қабр ёнига чиққандан кейин, атрофга суқланиб боқди, кейин ўтириб, чоригини ечди-да, ҳур-ҳур эсаётган шабададан роҳатланиб, Зарафшон водийсига термилди.

Ўнг томонда олис тоғларнинг учи ғуборланиб кўринади, сўл ёқда ҳам қоялар ястаниб ётибди. Тепадан туриб қараганда, водий бир-бирига уланиб кетган чорбоғлардан иборат бўлиб туюлади. Чорбоғлар орасида катта-кичик пахтазорлар кўзга ташланади. Ҳаммасининг ўртасидан буралиб, айланиб, баъзи жойларда айлана-гирдоблар ҳосил қилиб Зарафшон оқади.

Дарёнинг баъзи жойларида сув ёйилиб, чиқиб, кўлга айланган, уларда бир-бирига чирмашган ғуж-ғуж қамишлар ўсиб турибди. Дарё ўзини Чўпонота тирсагига шитоб билан урса-да, ўнг тарафдан келиб қўшилган Қорасув унинг шиддатини анча пасайтириб қўяди.

Зарафшон билан Қорасув аynи шу Чўпонотанинг тагида дийдор кўришади.

Бу манзарани жимгина томоша қилиб ўтирган одам қирқ беш ёшларда, кенг елкали, қотмадан келган Сабри Муслимов деган киши эди.

Сабри оға пастга қараб туриб ўйга толди: «Эр йигитни отидан билиб оладилар, дейишлари тўғри экан. Мана шу қирлар устида қадим замонларда бир чўпон қўй боққандир-да. Бекорга Чўпонота деб айтилмаса керак. Ўзи оддий чўпон ўтган бўлса-да, асрлардан оти халқнинг ёдида турибди. Аммо мен... менга ўхшаган одам кимнинг ҳам ёдида қолади? Энди отим танила бошлаганда, фашист деган ёв бостириб келди. Ақлдан озгандай қонсираб келишди, қутуриб кетишди. Уйларимизни ёқди, одамларимизни қирди, ўтга тикди.

Одамларда нима гуноҳ бор эдики, уларни уй-уйига қамаб, устларидан ўт қўйиб юборишди?

Оҳ Зейнабим... Лейла қизим!»

Кейин Сабри оғанинг ёдига партизанлик қилиб юрган ерлари, ўша жойлардаги баланд-баланд тоғлар тушди.

Бошини кўтариб чуқур хўрсинди-да, чоригини ки-йишга тутинди.

Бу орада дарёнинг нариги лабида ўтлаб-ўтлаб қир-гоққа яқин келиб қолган сурув, сурувнинг ортида ёш-гина чўпон бола пайдо бўлди.

Қўйлар жуда сувсаган экан, бир-бирини итар-итар қилиб, қиргоққа тиқилиб қолди. Қиргоқ тик, пастдаги сувга қўйларнинг бўйни етмас эди. Сурув-нинг олдидагилари қиргоққа тиралиб, сувга чўзилди, биттаси тойиниб, сувга қулади, унинг ортидан иккин-чиси, салдан кейин яна биттаси тушиб кетди.

Буни кўрган Сабри оға чўпон болага қараб қичқи-риб юборди:

— Ҳей, нодон бола, нима қилиясан?! Кўрмаяп-санми?

Бола шошиб қолиб, таёғини елкасига қўйганча чо-либ келганда, унинг ҳаракатидан ҳурккан қўйларнинг яна иккитаси сувга йиқилди.

Бола сурувни қайтариб, бошқа ёққа ҳайдашга урин-ди. Бу пайтда шиддатли оқим қўйларни бир айланти-риб, дарёнинг ўртасига суриб бораётган эди. Чўпон бола овозининг борича йиғлаб юборди. Сабри оға югу-риб пастга тушди-да, ўзини сувга отди. Ўзанининг ўрта-сидаги оролчадан қўйларнинг йўлини тўсиб чиқди. Оқим тўғри шу оролчага келиб урилганидан кейин, шашти пасайиб, икки ёнга айрилиб ўтар эди, Сабри шу жойни тўғри мўлжал олиб, қўйларни бир-бир ту-тиб, оролчага чиқарди.

Уфққа ёнбошлаган қуёш фақат теракларга нур

сочар, бундан маҳрум оролчада эса совуқ шамол туриб, ҳозиргина сувга пишиниб чиққан Сабри оғанинг этини жунжиктирар эди.

— Тез ечиниб, буёққа ўт,— деб қичқирди Сабри оға болага.

— Қўрқаман, ака! Сув жуда чуқур.

— Қўрқасан? Қанақа чўпонсан ўзи? Сенга сурувни ким ишониб топширди?

Сабри оға қўйлардан бирини елкасига олиб қирғоққа томон сузди. Узаннинг ўртасида сув қўлтиғига-ча келди, шунда ҳам секин-секин жилиб, бир амаллаб қирғоққа етиб олди. Қўй жонивор унинг елкасида қимирламай ётар, унинг жиққа ҳўл жунларидан оққан сув Сабри оғанинг ич-ичига ўтиб кетар эди. Сабри оға қўйни қирғоққа қўйгандан сўнг, боладан арқон олиб яна оролчага қайтди.

Иккала қўйни оёқларидан бир-бирига маташтириб боғлади-да, яна сувга тушди, қўйларни худди ўтин тортгандай, сув юзида секин-секин оқизиб, қирғоққа чиқарди. Қўйларни ечиб юборишни болага тайинлади-да, ўзи яна ортига қайтиб, оролчадаги сўнгги қўйни ўтказди.

— Қайдан келаётган эдингиз, ака?

— Самарқанддан.

— Қаерда ишлайсиз?

— Ҳали ишга кирмадим, яқинда келдим.

— Юринг, қишлоққа борамиз. Меҳмон бўлиб кетинг.

Сабри оға жийда тагида тўхтаб, кийимларини ечди, боланинг ёрдамида сиқиб, кийиб олди. Ҳўл кийим уни баттар совқоттирди. Боланинг меҳмонга таклиф қилишига жавоб бермаган бўлса-да, индамай унга эргашди.

Бола ўзини кутилмаган балодан қутқариб қолган

одамга қандай миннатдорчилик билдиришни билмай, шошиб қолган эди.

— Агар сиз бўлмаганда, бирданига беш қўйдан айрилардим. Колхозга нима деб жавоб қилардим.

— Бешта дегин, ҳаммаси оқиб кетса нима бўларди? Қанчадан бери чўпонсан?

— Икки ойдан бери.

— Қим сени чўпон қилиб қўйди? Ҳали жуда ёшсан-ку.

— Қолхозда одам йўқ. Ҳаммаси урушга кетган. Олдинги чўпонимиз Харьков деган жойда ҳалок бўлган. Беш боласи сағир қолди. Раисимиз чўпонларни тез-тез алмаштириб туради. Мени ҳам кўп ушламас эди-ю, лекин иложи йўқ. Икки қари чўпон бор, ҳозир қўй боқишга ярамайди.

— Бунча озиб кетган қўйларинг?

— Э, ака, сиз ҳали семириб қолганини кўряпсиз. Қуйруқ соялпти-ю, кўрмаяпсизми? Беш юз қўйдан ўлиб-ўлиб, қолгани шу — юз эллик...

— Раисларинг бу аҳволга индамай қараб туриб-димми?

— Бошқа нима иложи бор. Улганларини — ўлди, деб, тирикларини — тирик, деб дафтарига тиркайди. Бир куни идорада ўтириб эшитдим, раис бухгалтерга қараб: «Нима ҳам қилардинг, — деди. — Фронтда одамлар ҳам ўляпти-ку, ҳали бу қўй экан-у. Езавер, қоғоз ҳаммасини кўтаради».

Ҳангома-ҳангома билан қишлоққа кириб келдилар. Бола қўйларни қўтонга қамади.

— Юринг энди, — деб бола Сабри оғани ўзларининг уйига бошлади.

Сабри оға кунбўйи туз тотмаган, устига-устак, сувга пишиниб, совқотиб қолган эди, иссиқ чойни ичгач, ухлаб қолди. Бола секингина уйдан чиқиб кетди.

Эрталаб уйга бир хотин кириб келди-да, меҳмонни колхоз идорасига чақиришаётганини айтди. Сабри оға ўйланиб қолди. У боланинг идорага бориб, ўзи тўғри-сида нималар деганидан беҳабар эди.

«Кўрдингми?.. Уруш пайтида қишлоқма-қишлоқ санқиб юрадиган одамнинг аҳволи шундай бўлади... Текширувга тушдим», деган хаёлга борди-да, кўнгил-сиз одимлаб кетди.

Раис эллик ёшларда, сийрак соқолли, ўрта бўйли одам экан.

— Келинг, келинг, меҳмон,— деди у Сабри оғани бошдан-оёқ кузатиб чиққач.— Қани, марҳамат.

Раис унга чой узатди. Раиснинг ёнида яна икки одам ўтирган эди. Уларнинг бири колхоз парторги, иккинчиси бухгалтер экан. Сабри оға чой ҳўплаётган-да раис соқолини силаб, ўйланиб турди-да:

— Қаёқдан келяпсиз?— деб сўради.

— Шаҳардан.

— Узингиз шаҳарлик бўлсангиз, сувга тушган қўй-ларни қандай қутқариб қолдингиз?

Сабри оға таажжубланди.

— Жониворлар...— деб қизишиб гап бошлади.— Оқиб кетяпти-ю, қараб туриб бўладими? Тилсиз ҳай-вонларга...

Парторг кўрнишидан раисга қараганда ёшроққа ўхшаса-да, фронтда бўлиб, яраланиб қайтган, оқ-қо-рани таниб, вазмин фикрлашга ўрганиб қолган одам эди.

У раисга бир-икки марта ёқтирмай назар ташлади-да, кейин гапга киришди.

— Шошманг, меҳмон... Ўтиринг,— деб Сабри оғани зўрға жойига ўтиргизди, яна пиёласига чой қўйиб узатди. Сабри оғанинг босилганини кўргандан кейин яна гап қотди:

— Нима иш қиласиз? .

— Асли чўпонман,— деди Сабри оға.— Бобом ҳам, отам ҳам чўпон ўтган. Мен ҳам ўн беш йил чўпонлик қилдим. Уруш бошланиб, немислар бостириб келгандан кейин, отаримни тоққа олиб чиқиб кетдим. У ерда ҳаммасини партизанлар қўлига топширдим. Уч юз қўй билан эчки...

— Кейин ўзингиз нима қилдингиз?

— Ўзим ҳам ўша ерда қолдим, партизанлик қилдим. Немислар уйимни ёқиб юборишди. Аёлимни, қизимни олиб кетишди, ўғлим ҳам улар билан бирга эди, лекин йўлда немисларнинг кўзини шамғалат қилиб, қочган экан. Бизга келиб қўшилди.

— Ҳозир қаерда ўғлингиз?

— Шахтада ишлайди.

— Ўзингиз нима иш билан машғулсиз?

— Тўғриси айтсам, ўзим ҳам билмайман нима иш қилишимни. Бутум умрим тоғда, чўпонлик билан ўтди. Энди шаҳарда қандай ишнинг бошини тутишга ҳам ҳайронман.

Парторг кулумсиради:

— Қандай иш денг... Бизда чўпон бўлиб ишламай-сизми?

Сабри оға қувониб кетди-ю, лекин раиснинг парторгга хавфсираб қараб қўйганини кўриб, кўнглидагини ташига чиқармади, умидсизликка тушди.

— Кел, десангиз... Лекин мен бу ерда ҳеч кимни танимайман, мени ҳам ҳеч ким билмайди.

— Буёғини ўйламанг,— деди парторг.— Ҳаммаси жойида бўлади.

Раис секин ўрнидан туриб, парторгга имо қилди, иккаласи ташқарига чиқишди.

— Йўлда юрган бир одамни... Ким эканини билмасак, шунча молни ишониб бўладими?— деди у.— «Уч юз қўйни партизанларга топширдим», дейди. Ростми, ёлғонми, ким билади? Қўйларимизни ҳам бир жойга

гумдон қилса... Кўринишидан қочқинга ўхшайди. Йўқ, йўқ, бўлмайди...

Уларнинг орқасидан чиққан бухгалтер ҳам раиснинг гапига қўшилди, икковлашиб парторгни ўртага олишди: «Танимаган-билмаган одамингизга... Бир ўйлаб кўринг, нима қиляпсиз ўзи?..»

Парторг уларнинг гапини шарт кесди:

— Яхши,— деди у.— Танимаган билмаган одамни синаб кўриш мумкин эмасми? Менимча, мумкин. Жавобгарлигини ўз бўйнимга оламан. Ёрдамга муҳтож одамни кўкрагидан итарсак, номардлик бўлади.

Раис, бўпти, ўзингиздан кўринг, дегандай истехзоли кулумсиради, буни тушунган парторг ҳам аччиқ илжайди.

Халқ бизни нима учун ишониб, раис, парторг қилиб қўйган? Бир муҳтожга кўмак бермасак, амалимиздан нима фойда?

Парторг Мамажонов ва раис Расулов ўртасида кечган бу гап-сўзларни, албатта, Сабри оға эшитмади, аммо раиснинг шубҳаланаётганини сизди, индамай чиқиб кетди.

Эртаси куни Мамажонов, Расулов ва Сабри оға райкомда учрашдилар. Бу сафар раис сал юмшагандай кўринди. Райком ҳузурида бўлган самимий суҳбатдан кейин Сабри оға расмий суратда колхозга ишга ўтди.

II

Бир ҳафтадан кейин колхоз умумий мажлиси бўлди. Мажлисида Сабри оғанинг колхозга кириш учун берган аризаси кўриб чиқилди. Аъзоликка ўтган Сабри оға сўзга чиқди:

— Жамоат! Мен чиройли гапиришни билмайман, Сизларга ўз ташаккуримни билдираман. Сиз билан

бир сафда ишлашимдан чин кўнглимдан қувоняпман. Лекин, айтиб қўймоқчиман: мен юз эллик бош қўйни қабул қилиб оляпман. Ҳаммаси ориқ, орасида бугун-эрта ўладиганлари ҳам бор. Уларни мол қилиш учун аввало усти ёпиқ, атрофи очиқ бир қўйхона керак. Кейин, ҳозир август ойи, қўчқорларни қўйлардан айриб, уларга ҳам алоҳида жой ҳозирлаш керак. То октябрғача алоҳида боқиш керак. Октябрнинг ўрталаригача қўчқорлар қўйларга аралашмаслиги лозим. Яна бир илтимосим, қўйлар кўп вақтдан бери туз яламаган, туз топиб беринглар... Яна гапим, қишлик ерни ҳозирдан ғамлашга киришмасак, кейин шошиб қоламиз. Энди, кечирасизлар, мен бундан кейин доим қўйларнинг ёнида бўламан, демак, менга ҳам бир бошпана қуриб берасизлар. Чунки қўйларни кечаси уч-тўрт марталаб ётқизиб-турғизишга тўғри келади...

Ўтирганлар орасидан:

— Буниси нимага керак экан?— деган савол эшитилди.

— Қўй ётганда исиб кетади. Чунки улар бир-бирига тикилишиб ётади. Қизиб кетган ҳайвон тоқатсизланади, безовталанади, кўп касаллиги шундан келиб чиқади. Чўпон одам эринмай, кечаси бир неча марта қўйларни турғизиб, ўтлатиб олиши зарур. Айтадиган гапларим шу.

Залда ғовур-ғувур кўтарилди, аммо кимнинг нима деганини англаб бўлмади.

Янги чўпоннинг гаплари раисга ёқмади, ўрнидан турди-да, олдида фақат Сабри оға ўтиргандай, силтаб ташлади:

— Жуда гужур одам экансиз. Колхозга кирганингизга ярим соат ҳам бўлмади, бир дунё талабни қалаштириб ташладингиз: қўйхона керак, туз керак, ем керак, билмадим, сизга яна нималар керак... Ақл ўргатмасангиз ҳам бўлади, қўй боқишни ўзимиз ҳам

биламиз. Уруш вақти бўлса, қўй тугул, ўзимизга ҳам туз йўқ. Ишингизни билиб қилсангиз бас: вақтида қирга ҳайдаб ўтлатинг, вақтида суғоринг, кечқурун қишлоққа ҳайдаб тушинг — етади шу! Кўп бошни қотирманг.

— Йўқ, гапингизга қўшилмайман, раис ака,— деб парторг ҳам ўрнидан турди.— Мен яқинда урушдай келдим, балки колхоз ишини унча яхши билмасман. Лекин, жамоат, айтинг-чи, илгари колхозда қанча қўй бор эди!

— Беш юз!

— Олти юз!

— Юз элликта қорамол ҳам бор эди, — деб қичқирди залдан.

Мамажонов гапида давом этди:

— Энди қанча қолди — бор-йўғи юз элликта қўй! Бу нимадан далолат беради? Қўйлар нима учун кўпайиш ўрнига камайиб кетган? Чунки колхоз раҳбарлари қўйларни ўз ҳолига ташлаб қўйди, колхоз бойлиги ҳақида қайғуришмади, қўйлар ҳам қирилаверди. Бунда сизнинг ҳам айбингиз бор, раис ака...

Тортишувга айланган йиғин кечгача чўзилди. Колхозчилар Мамажонов билан Сабри оғанинг ёнини олишди.

Бир ой деганда, каттагина қўйхона қурилди, қўчқорлар ажратилди. Сабри ҳам шу ерда ўзига бир бошпана тиклаб олиб, урушдан аввалги чўпонлик қилган йилларини хотирлаб, ишга тушиб кетди.

У раис билан сийрак кўришар эди. Тўғриси айтганда, бу димоғдор, кекчи одам билан кўришишни ҳам унча хоҳламасди. Унинг сирдоши, дўсти Мамажонов эди. Нима керак бўлса, Мамажоновга айтади, қандай зарур гапи бўлса, ундан сўрайди.

Қўчқорларни Раҳим деган бир ўспиринга топшириб, чўпонлик корининг бор сирларини унга ўргатди.

Колхознинг яйловлари Зарафшоннинг яшил қир-
оқларидан бошлаб то Чўпонотагача чўзилиб кетган
эди. Кечалари дам олиб, кундузлари ширали ўтларга
тўя бошлаган қўйлар касалликдан қутулди, октябр-
нинг ўрталарига келиб таниб бўлмас даражада семи-
риб кетди.

III

Қиш ўтди, кўклам келди. Қўйлар қўзилай бошла-
ди. Энди ҳар бирининг изидан бир ёки икки қўзичоқ
ияриб юрар эди.

Тўққизинчи майда — ғалаба кунини Сабри оға кол-
хоз идорасига қуйидаги мазмунда рапорт берди: «Юз
йигирма бош она қўйдан юз эллик етгита қўзи олин-
ди».

Раиснинг Сабри оғага муносабати ҳам ўзгариб
қолди. Чунки энди у Сабри оғанинг меҳнатсевар, ҳа-
лол одамлигини тушуниб етди. Фақат унинг жўраси,
ферма мудирини Сабри оғани бир анқов одам бўлса ке-
рак, деб ўйлаб, турли режалар тузар эди. Бир кунини у
Сабри оға яшаётган уйга келди, унинг ишидан хур-
сандлигини, нима ёрдам керак бўлса, тайёр эканини
гапирди. Анча пайтгача иш тўғрисида ҳангома қилиб
ўтирдилар. Мудир эҳтиёткорлик билан Сабрининг
оиласи тўғрисида гап бошлади, ярасига туз сепди.
Қайғусига қайғудошлигини билдирди. Охири, ўзича
айни пайти келди, деб ўйлаб мақсадга кўчди:

— Мана, жўра, сиз бизда янги одамсиз, то кимли-
гингизни билгунча, эҳтиёт бўлишга уриндик. Ҳамма
гапни ҳам айтавермайлик, деб ўйладик. Ҳозир энди
бир-биримизни яхши биламиз, худди эски қадрдони-
миздай бўлиб кетдингиз. Сиз кўп нарсани кўрган одам-
сиз. Ҳаммамизда ҳам бола-чақа дегандай... Ўзингиз
тушунасиз. Мана, менинг бошимда ҳам ғалва кўп.

Бутун ферманинг масъулияти бўйнимда. Ҳали у, ҳали бу... Бунақа ишда қанча ишласанг, шунча кўп балоси чиқади...

Ферма мудирини чуқур ўйга чўмгандай, жим қолди. Бу гаплар Сабри оғага анча таъсир қилди. Бу одамга бир ёрдамим керакка ўхшайди, бўлмаса, атайлаб мени сўроқлаб келмасди, деган хаёлга борди.

— Айтинг, қанақа балолар ўзи? Дўстлар соғ бўлса, бунақа балоларни йўқотиш қийин эмас...

Сабри оғанинг ачиниб сўзлаётганини кўрган ферма мудирини очиқдан-очиқ мақсадга кўчди:

— Сабри, сиз тажрибали, ақлли одамсиз. Ҳаётнинг аччиғини ҳам, чучугини ҳам тотгансиз. Шунинг учун сизга ишонаман. Ишонганимдан икковимиз бир иш қилсак, дейман: эртага машина олиб келаман, семиз кўчқорлардан ўнтасини юклаб, бозорга олиб борамиз. Сотиб, ўрнига ўнта ориқ қўй оламиз. Ҳисобот учун сони керак, ориқми, семизми, фарқи йўқ, нима дингиз?

Сабри оға ҳеч нарсани тушунмади.

— Ўнтасини сотсак, ўнтасини сотиб олсак... Нима кераги бор бунақа қилишнинг?

— Содда экансиз. Ўнта кўчқор уч мингдан — ўттиз минг, ўнта ориғи беш юз сўмдан — беш минг. Йўқ ердан йигирма беш минг келиб турибди. На сих куяди, на кабоб. Бу ишни ўзим ҳам эплайман, ферма ўз қўлимда, аммо сизга ҳам қайишяпман, шунча меҳнатингизга яраша, бир нарсалик бўлиб қолинг, деяпман. Кўп хўрликлар кўргансиз, оиладан айрилгансиз, уйингиздан... ёрдам бергим келяпти.

Сабри оғанинг жаҳли чиқди, иякларини қалтираб:

— Сиз мени ким деб ўйлайсиз? Унақа одамлардан эмасман! — деди дудуқланиб. — Менга бойлик керак эмас. Одам бўлиб туғилганман, одам бўлиб ўламан. Имонимни пулга сотмайман...

Сабри ога шундай деб ташқарига чиқиб кетди, уни ҳали ҳам тушунмаган мудир орқасидан эргашди:

— Яхши, Сабри, қизишманг. Бу ишда фақат ўзимни ўйламай, сизга ҳам фойдаси тегсин, деган эдим...

Ферма мудури яна нималардир деб жўнаб қолди. Сабри ога ўйланиб ўтирди-да, кейин тўғри Мамажоновникига йўл олди...

— Бунақа ишлар район партия комитетига ҳам маълум,— деди Мамажонов Сабри оғанинг гапларини тинглагач.— Аммо айтганингиз жуда яхши бўлди, кимлигини билиб олдик.

Кейин маълум бўлишича, бунда раиснинг ҳам қўли бор экан. Кўпга бормамай, улар фош қилинди, колхозчилар нафси бузуқ раисдан воз кечишди, унинг ўрнига Мамажоновнинг номзоди таклиф қилинди, бу таклифга ҳамма яқдиллик билан овоз берди. Ферма мудури ҳам янгиланди.

IV

Мирзачўлни ўзлаштириш учун мамлакатимизнинг турли бурчакларидан одамлар оқиб кела бошлади. Улар орасида Сабри оғанинг ўғли Сервер Муслимов ҳам бор эди.

Сервер баланд бўйли, жингалак соч, қирмизи юз, кўркам бир йигит эди. У Янгиер шаҳрининг тамал тошини қўйган қурувчилар қаторида ишлаб, тез кунда меҳнатсеварлиги билан ном қозонди. Уларнинг бригадаси Тула, Марийск, Тошкент, Самарқанд ва Ўзбекистоннинг турли шаҳарларидан келган ёшлардан тузилган эди.

Сервер кечқурунлари механизаторлар тайёрлайдиган курсда ўқиб, уч ой деганда тракторчи бўлиб олди. Қизлар Сервернинг гавдаси бақувватлигига қараб, бульдозерчи бўлиш учун туғилган деб кулишар эди.

Ҳақиқатан ҳам кўп ўтмай, Сервер бульдозерчилик қила бошлади. Қурилиш ташкилотининг бошлиғи бир куни Сервернинг елкасидан қучиб:

— Манави ерда Янгиер ишчилари учун уч қаватли бино қурамиз,— деди.— Қуриб битиргандан кейин, энг тепада, учинчи қаватда сенинг тўйингни ўтказамиз. Келишдикми?

Бу бинонинг пойдевори учун чуқур қазиб, унинг тупроғини уч юз қадам нарига тўкиш учун юзлаб одамлар ишлаши керак эди. Бу ишнинг ҳаммаси ёлғиз Сервернинг ўзига топширилди. Сервер уч кунда мўлжалдаги ишни бажарди. Шунинг учун сурати Янгиер шаҳрининг ҳурмат тахтасига осилди.

Албатта, Сервер фақат ишни ўйламайди. Ёш йигит, кўз остига олиб қўйган қизи ҳам бор эди. Лида деган бир татар қизи юрагидан урган. Гулюзли, бугдойранг бу қиз ҳар қандай йигитнинг ҳам хаёлини ўғирлар эди. Фақат...

Лида табелчи бўлиб ишлайди. Уруш вақтлари у онаси билан немисларнинг қўлидан қутулиб қолиб, Катта ерга чиқиб олган. Аҳволлари оғирлигидан, то онаси ўзини тутиб олгунча Лида болалар уйида тарбияланган. Кейин иккаласи бирга ишлай бошлашган.

Сервер Лидада кўнгли бўлса ҳам, унга билдиrolмайди. Бунинг устига Селима деган қиз ҳам Серверга ўзини жуда яқин тутди. Селима акаси Нариман билан бирга Самарқанддан келган. У ерда икки йиллик медицина техникумини тугатган, йўлланмаси Янгиерга тўғри келган. Энди шу ерда икки йил ишлаб бериши керак. Селима отаси ҳаётлигида ҳам, кейин онасининг қўлида қолганда ҳам, икки ўғилнинг ўртасида ёлғиз қиз бўлиб, жуда эрка-тантқиқ ўсган. Селима бўй етиб, йигитларнинг диққатини ўзига торта бошлагандан кейин унинг болаликдаги тантилиги кибру ҳавога, ўзини ҳаммадан устун қўйишга айланди.

Сервер қизнинг бу жиҳатларини яхши билмайди. Нариман билан бирга ишлаб, кўпинча бирга юрганлари учун, тез-тез унинг синглисига ҳам рўпара келади, гаплашади. Нариман ҳам ёлғиз дўсти Сервернинг синглисига бўлган илк муомаласини кўриб, ўзича уларни бир-бирига муносиб тушган деб ҳисоблайди.

Шу сабабларга кўра, уйланиш тўғрисида гап очилса, Сервернинг кўз ўнгида Селима билан Лида гавдаланади.

Илк кўклам кунлари эди. Колхознинг янги қурилган фермасида қишлаётган қўйларнинг емиши охири-лаб бораётганини кўрган Сабри оға (у энди ферма мудир) қўйларни яйловга ҳайдаб, ёйиб келишга чиқартиради.

Сабри оға ҳар кун эндиликда мустақил чўпон бўлиб қолган Раҳимга шундай ўғит беради:

— Ҳушёр бўл! Қўйларни тўғри келган жойда ўтлатавериб, бутун яйловни топтатиб ташлама. Чегара қилиб ол, шу чегарадан ташқари чиқарма, яна бир жойда ўтлатаман, деб фақат тупроғи қолмасин. Қўйлар қўзилаяпти, ҳали яйловлар бизга кўп керак...

Раҳим кечки мактабга қатнаб, ўнинчи синфни ҳам битириб олди. Чўпонликдаги тажрибаси ҳам ошиб қолди. Сабри оғанинг эса бу йилги тайёргарлиги анча катта. Етти юз қўйнинг ҳаммаси бўлмаса ҳам, кўпчилиги қўзилайди. Ҳеч бўлмаганда, бу йилги тўл мавсумида кам деганда, беш юз қўзи олмоқчи.

Сабри оға кеча ўғлидан мактуб олди. Сервер уни жуда соғинганини ёзган эди. «...Қачон кўришамиз? Албатта, аслида, мен бориб келишим керак эди. Лекин, ишонинг, ишлар жуда кўпайиб кетган, вақт йўқ. Янгиер шаҳрини қуряпмиз. Қелиб кўрсангиз, бу ерларни танимай қолишингиз турган гап. Янги-янги уйлар қуриляпти, юзлаб чақиримгача чўзилиб кетган каналлар қазилмоқда. Лекин, бир иложини топиб, жавоб олиб

сизни кўришга бораман. Насиб бўлса, тез кунда учрашамиз. Шўрлик онам соғ бўлиб, ҳозирги қилаётган ишларимизни кўрганда, қанчалар қувонарди... Ота, агар розилик берсангиз, бу кузда шу ўзимиз қураётган уйда тўйимни ўтказсак. Майли, қолган гапларни кўришганда айтиб берарман. Соғ-саломат бўлсангиз шунинг ўзи менга катта бахт. Салом билан, ўғлингиз Сервер».

Хатни ўқиб Сабри онанинг кўзларига ёш келди. Соқ-соқоли оқариб кетган бу одам ўтган бутун умрини хотиридан ўтказди. Энди унинг йигирма саккиз ёшли ўғли бор! Тақир чўлда янги ҳаёт қурмоқчи! Сабри онанинг умрини давом эттиради!

Аёли Зейнаб билан қизи Лейла ҳаёт бўлиб, бу қувончли кунларни кўришганда эди!..

V

Асрлардан буён қатра сувга зор ётган чўлларнинг бағри тилиниб, каналлар ўтказилмоқда, азим Сирдарёнинг йўли қақроқ даштларга бурилмоқда. Янги очилган юзлаб колхоз-совхозларга тош йўл қуриш учун бепоён чўллар бўйлаб тош-шағал, бошқа қурилиш материаллари юклаган машиналар, самосваллар тинимсиз қатнамоқда.

Куннинг тафти қайтиб, кечки шабада турган пайтларда Лида қурувчилар орасида бўлади. Шундай кунлардан бирида уни Селима тўхтатди.

— Дугона, ўзим сўрамасам, сирингни очадиганга ўхшамайсан?

— Қанақа сир экан?

— Ҳаммасини биладан... Нариман акам Сервер билан бирга ишлайди. Акам қаттиқ хафа бўлиб юрибди. Агар Сервер дўстим бўлмаганда, Лидадан воз кечмас эдим, дейди.

Лида қизариб кетди.

— Мен Нариманни Сервердан ортиқ кўраман,— деди.

— Унда нега Серверга сўз бердинг? Нега?

— Адашяпсан, Селима. Мен ҳеч кимга сўз берганим йўқ. Сўз берганим тақдирда ҳам бировдан яшириб юрмайман.

Иккаласи ҳам бир муддат жимиб қолишди. Кейин Лида гап бошлади:

— Иккаласи ҳам жуда бамаъни йигитлардан, лекин битта фарқлари бор: Нариман юз грамм отмагунча буфетнинг ёнидан кетмайди, Сервернинг ичганини эса сира кўрмадим. Сервер менга кўнглини очган эди, мен унга Марийскдан онамни чақириб олмагунимча, бу ҳақда гаплашмайман, деганман. Шу гапимда турибман. Кўрайлик-чи, нима бўлар экан. Энди, бир шаҳарда ишлагандан кейин... учрашиб қоласан одам.

— Дугонажон, агар акам гап бунақа эканини билса, бир умр буфетнинг ёнидан ўтмайди.

Лида Селима айтган гапларни ўйлаб келаётганда, қаршисида тўсатдан Сервер пайдо бўлди. Лида индамай ўтиб кетмоқчи эди, аммо Сервер уни гапга тутди:

— Лида! Сизда икки оғиз гапим бор эди.

Лида бошини кўтарди:

— Гапиринг, нима дейсиз?

Негадир Сервер аввал индамай ҳаяжонланиб Лиданинг юзига тикилиб қолди. Лида ўнғайсиз аҳволга тушди, сўнг ўзининг ҳам ҳаяжонланганини яшириш учун:

— Сервер ака, менга бундай тикилманг,— деди.

Сервер кулимсирашга уринди-ю, урдасидан чиқолмади, Лиданинг қўлидан ушлаб олди:

— Лида, отинг нима сенинг?

Лида унга жиддий тикилди:

— Отимни айтиб туриб, яна отинг нима, деганинг қизиқ...

— Илтимос, тўғрисиани айт!

— Лида, йўқ, аслида Лейла. Ҳақиқий отим Лейла. Лекин бунинг сенга нима аҳамияти бор?..

Лиданинг бирдан хомуш тортганини кўриб, Сервер индамай қолди. Лида кифтини қисиб:

— Ҳеч нарсани тушунмаяпман,— деди.

— Онангнинг оти нима эди?

Сервернинг саволлари қизга жуда ғалати туюлди.

— Онаминг оти... Зейнаб. Зейнаб Муслимова.

Сервер сесканиб кетди. «Лейла?! Синглим!» деб бақриб юбораёзди. Лекин ўзини қўлга олиб, тахминини ойдинлаштириш учун яна савол берди.

— Лейла?.. Тўхта, ундай бўлса, ундай бўлса... ўнг елкангда из бўлиши керак.

Лиданинг кўзлари катта-катта очилиб кетди.

— Из? Из дедингми? Қайдан биласан? Бу ерга келгандан буён бирор марта кўчага елкаси очиқ кўйлак кийиб чиқмаганман,— деди ҳаяжонланиб.— Сен қайдан...

— Бола вақтимда... синглимни кўтариб тушаётиб, уйимизнинг зинасидан йиқитиб юбордим. Унинг ўнг елкаси лат еб... кейин операция қилишди... Айтсанг-чи, елкангда...

— Елкамда из? Из... Албатта, бор, бор...— Ортиқ гапиришга Лиданинг мажоли қолмади, кўзларидан тираб ёш қуйилди...

VI

Тераклар учида яккам-дуккам қолган ядроқлар ҳам шамолда чирт-чирт узилиб, ерга тушади. Ҳаво анча совиб қолган. Одамнинг баданини увуштириб, иссиққина уйига шошилтиради. Янги ташкил қилинган

узумчилик совхозларида сўнги бош узумлар узилмоқда. Пахта планини бажарган колхозлар энди мажбуриятни ҳам охирига етказиш учун кўрак теришни йўлга қўйиб юборишган.

Шундай куз оқшомларидан бирида Сабри оға яйловда юрган эди.

Йўлда учга бўлиниб келаётган сурувнинг орқасида эринибгина келаётган Раҳим:

— Эгиз туққан қашқа қўй ётоқчилаяпти,— деди Сабри оғага,— қаранг, доим орқада қолиб кетяпти.

— Қўйларни қўтонга қама-да, уни ветпостга олиб бор.

Сабри оға билан Раҳим шу тарзда гаплашиб, сурув ордидан келаётган пайтда, Мамажонов пайдо бўлди. Раҳимга сен қўйларни ҳайдаб кетавер, дегандай ишора қилди-ю, Сабри оғани тўхтатиб қолди.

— Сабри ака, келинг, бир оз ўтирайлик. Чанг босилсин, кейин борармиз.

Сабри оға раиснинг менда бирор зарил иши бўлса керак, деб ўйлади. Аммо Мамажонов унга қараб кулиб тураверди.

— Суюнчи... Суюнчини ўзимга берасиз, Сабри ака!— деди у овозини баландлатиб.

Сабри оға ҳам кулди.

— Суюнчи? Бўпти, сизга берганим бўлсин. Ўғлим келгандир-да. Бораман, деб ёзган эди.

— Билмаяпсиз, жуда катта суюнчи беришингиз керак,— деди раис.— Бекорга келдимми бўлмаса?

— Мен учун ўғлимнинг келишидан каттароқ хурсандчилик йўқ ҳозир, ўликлари тирилмаса...

— Тирилса-чи?

— Мени бунақа ялинтирманг... Илтимос, нима гап ўзи?

— Ўғлингиз ҳам келди, қизингиз ҳам — иккови ҳам келди.

— Қанақа қизим? Келинингиз, денг?

— Келинингиз эмиш... Сиз ўлди, деб куйиб юрган қизингиз Лейла келди.

Сабри оғанинг қулоқлари том битиб, гап кирмай қолди. Ҳутирган жойидан сапчиб туриб, уйига қараб чопди. Раис келтирган хабарга ишонмаса ҳам, ҳовлиқиб чопаверди.

Айвонда турган Сервер билан Лейла кўзлари аланг-жаланг югуриб келаётган сочлари оқариб кетган одамни кўриб, пешвоз юришди, тўғри келиб қучоқлаб олишди.

— Ота, отагинам!.. — Лейла Сабри оғанинг тиканак босган юзидан, ёшли кўзларидан ўпа кетди.

Сабри оға кўзёшларини тўхтатолмасди.

— Қизим, Лейлагинам! Онанг... Онанг?..

— Онам соғ-саломат. Суслонгарда яшаяпти.

Уйни бирпасда қутлагани келган одамлар босди. Ҳамма шошиб қолган, ҳамма ҳаяжонда. Бири олиб, бири қўйиб Сабри оғани табриклашар эди.

Эртаси кун, қуёшнинг илк шуълалари кўриниш бергандан кейин учовлон йўлга чиқишди. Сервер билан Лейла Янгиерда тушиб қолишди. Сабри Муслимов эса узоқ йўлга — Зейнабнинг ҳузурига отланди.

VII

Лейла билан Сервернинг ака-сингил чиққанларини эшитган Селима ҳаммадан зиёдроқ қувонди. Кўринган одамни қучоқлаб олгиси келади. Илгарилари унча назарига илмайдиган одамлар билан ҳам апоқ-чапоқ сўзлашади. Димоғдорлиги ҳам йўқолиб қолгандай. Доим ўйнаб-кулиб юради. Лейла билан янада яқинлашиб олди. Иш пайти ҳам бир жойда ўтириб тушлик қилишади. Ишдан кейин клубдами, кўчадами,

ишқилиб, ҳамма жойда уларнинг бирга юрганини кўриш мумкин эди.

Селима Сервернинг ўзини яхши кўришига ҳам шубҳаланмас эди. Чунки унинг Нариманга: «Синглинг Мирзачўлнинг кўрки, Янгиер бинафшаси...» деганини ҳам эшитган, Сервернинг ҳамма сирларидан хабардор эди.

Сабри оға билан Зейнаб опа Суслонгардан қайтишда бир неча кун Янгиерда тўхтаб ўтишди. Сервернинг яшаш-туриши билан танишиб олишгандан кейин, кечки овқат устида уни уйлантириш тўғрисида гап очилди.

— Сервер, келганингдан бери сира дийдорингга тўймаяпман, ўғлим,— деди онаси.— Немислар бизни сурувдай ҳайдаб кетаётганда шунча халқнинг ичидан қочиб қутулган битта сен бўлдинг. Қара, энди қандай йигит бўлибсан.

Сервер бу гапларни бошини қуйи солиб эшитди.

— Уша жарлик сира эсимдан чиқмайди,— деб оғир сўлиш олди у.— Уша ерда сизларни ташлаб қочганим учун ҳали-ҳалигача ўзимни кечиролмайман. Одамларнинг кўзига тик қарашга ботинолмай юрдим шунча вақт.

— Болам, ўйланма, у пайтлари бола эдинг, кўп нарсани тушунмасдинг,— деди Зейнаб опа чуқур дард билан.— Лекин ўша пайти фақат ёлғиз ўзинг қочиб қутулишинг мумкин эди. Лейла жуда ёш эди. Қочганингда ҳам, бизга нима ёрдаминг тегарди? Эй болам, болагинам, у кунлар энди ҳеч кимнинг бошига тушмасин! Ҳаётимиз қил устида эди. Бизни машинадан тушириб, янги қазилган ҳандақ лабига ҳайдаб келишганда, ақлдан озиб қолай дедим. Лейлагинамни маҳкам қучоқлаб, ўлимни бўйнимга олиб туравердим. Бунақа пайтда кимдан ҳам имдод бўларди, ахир. Душман қўлидан ўлим топаман деган одам бирдан

бахтга эришса, нима дейсан. Биз элликка яқин хотин-қиз, бола-чақани гўр бошига ҳайдаб келишганда, тоғ этагидан бирдан партизанлар отилиб чиқишди. Фашистлар уларга ўқ узиш уёқда турсин, жойларида қимирлолмай қолишди. Бизга қазиган чуқурларига ўзлари йиқилишди.

Зейнаб опа кўрган-кечирганларини бир неча марта ҳикоя қилган бўлса-да, аммо кўнглини бўшата олмас, дардлари янгиланиб, такрор қўйилиб келавераётди. Бир оз тин олиб яна гапида давом этар эди:

— Партизанлар бизларни тоққа олиб чиқиб кетдилар. Бир ҳафта едириб-ичириб, худди туғишганларидек қарадилар. Кейин самолёт чақириб, Катта ерга жўнатдилар.

Хотинининг ҳикояларини тинглаб ўтирган Сабри оғанинг юрак-бағри эзилиб, кўзлари ёшга тўлди.

— Шукурки, бугун ҳаммамиз соғ-омонмиз, мана, бир дастурхон тепасида қаторимиз тўлиб ўтирибмиз,— деди Зейнаб опа оғир сўлиш олиб.— Йўқотган бахтимиз қайтиб келди.— Отангиз колхозда ишлаб, обрў топибди. Сен эса, ўғлим, ҳалол меҳнатинг билан ном қозонибсан, мана, уйлик бўлибсан. Энди ўзингга муносиб қиз топсанг уйлансанг. Лейла қизимга келсақ, пишган олма дарахтида турмайди... билмасам, хоҳласа, биз билан отангнинг колхозига юрсин, хоҳласа, сен билан қолсин... Қиз бола — бировнинг хасми, дейишади...

Лейла отасининг ёнида бу мавзуда гап очилганидан қизариб, ёноқлари гул-гул товланди. Шундай бўлса-да, тилининг учида турган гапни қандай айтиб юборганини билмай қолди:

— Акамга муносиб қиз кўпдан бери тайёр...

VIII

Сервер ишга жон дилидан берилиб кетди. Номи хурмат тахтасидан тушмади, ғайрати, тиниб тинчимаслиги билан кўпларга ўрнак бўлди.

Гўё ҳамма ишлари жойида кетаётгандай эди. Аммо кейинги кунларда унинг турмушига бир оз совуқлик оралади, оиласида аввал ҳар хил майда-чуйда, кейин эса каттароқ кўнгилсизликлар пайдо бўла бошлади.

Сервер билан Селиманинг тўйи ўтганига ҳам олти ойча бўлиб қолди. Тўй ҳам тўй дегулик ўтган эди. Сервернинг ота-онаси бир машина тўёна олиб, колхоз раиси Мамажонов билан биргаликда келишди. Икки ёшнинг бу ерда орттирган дўстлари қамишдан бел боғлаб, тўйда хизматни қойиллатишди. Тўйдан кейин ҳам куёв-келин бир-бирига тўймай, жуда аҳил яшашди. Лекин, негадир, кейинги пайтларда Селиманинг қовоғидан қор ёғиб, икки гапнинг бирида Серверни силтаб ташлайдиган одат чиқарди. Бир куни эса тамом ёрилди. Катта кўнгилсизлик ҳам шундан бошланди.

Сервер ишдан қайтиб келиб, Селиманинг авзон бузуқлигидан ажабланди.

— Мазанг йўқроқми?— деб сўради у ҳеч нарсадан беҳабар ҳолда. — Нега бундай сўлишиб ўтирибсан?

— Сўлишиб юрганимни энди кўряпсанми?— деди Селима бирдан жаҳл билан.

— Нима бўлди ўзи? Балки билмай кўнглингни оғритгандирман, унда кечир...

Селима эрининг олдига бир товоқ овқатни тўқ эткизиб қўйди-да ўзи ойна қаршисида ўтириб, алла-нарсаларни санаганча, пардоз-андоз қила бошлади.

Сервер унинг ёнига келди.

— Қаёққа отландинг? Билсам бўладими?

— Бўлади, лекин айтганим билан бунақа нарсалар-

ни тушунмайсан. Сенга фақат трактор керак, хотин керак эмас.

— Селима, сенга нима бўлди ўзи?

— Менга ҳеч нарса бўлгани йўқ, бўлмайди ҳам. Ун йил мактабда ўқигандан кейин икки йил медицина техникумида ўқидим. Менга нима бўлиши мумкин?

— Бу гапларнинг нима кераги бор? Сендан сўраяпман, очиқроқ гапирсанг-чи, нима демоқчисан ўзи?

— Кетаман!— деди Селима шартта.— Самарқандга кетаман энди тушундингми? Бу ер жонимга тегди.

Сервер нима бўлаётганини унча англамади. Бақиргиси келди, уришиб бермоқчи бўлди. Лекин ўзини зўрға босиб, секин диванга ўтирди.

Кийинган-безанган Селима бу орада сумкасида саланглатиб эшикка қараб юрди. Сервер ортиқ чидай олмай, отилиб турди, Селиманинг қўлидан ушлаб диванга тортди.

— Қўйвор!— деб жеркиди Селима.— Кинога билет олганман кечикяпман.

— Нега менга ҳам олмадинг?

— Сенга?! Кинога боришинг учун аввал ҳаммомга тушиб олишинг керак. Одамлар у ерга керосин искагани келмайди.

— Мен?... Керосин...— Сервер ҳаво етмаётгандай чуқур нафас олди. — Сендан бу гапни кутмаган эдим, Селима! Бор, кетавер ўша кинонга!

Селима чиқиб кетди...

Сервер тонггача мишжа қоқмади. Эртаси куни ишга абгор бир аҳволда борди. Ҳеч кимга гапирмай, кунбўйи эзилиб юрди.

Селима шу кетганича эртаси куни кечқурун Нариман билан бирга кириб келди. Нариман бугун ҳамшагига қараганда кўпроқ отиб олган бўлса-да, сўзидан адашмай, усталик билан гап бошлади:

— Сервер, дўстим, аччиқланмай, гапни эшит,— де-

ди босиқлик билан.— Бу нодон нима қилаётганини ўзи билмайди. Бир-бирингизни яхши кўрасизлар, шундай экан, бир ёқадан бош чиқариб, ўйлашиб олинглар. Кўриб турибсан, Селима ўқимишли, сенинг қўлингда эса яхши ҳунар бор. Самарқандга борсаларинг, кам бўлмайсизлар. Бу ернинг чанг-тўзонини айтмасанг, ташлаб кетишга кўзинг қиймайдиган ҳеч нарсаси йўқ. Кел, оғайни, бафуржа келишиб олайлик-да, ҳаммамиз бирга ўз шаҳримизга кетайлик. Ўйлаб кўр, Сервер!

— Йўқ, бу ҳақда ўйламайман ҳам!— деди Сервер.

— Кўп ўжарлик қилма, оғайни. Оиланг бузилмасин. Селима икки йилга келган эди, вазифасини бажарди. Энди уни биров тутиб туролмайди. Мен ҳам бу чўлга синглимни деб келган эдим, у кетадиган бўлса, бу ерда қолмайман.

Сервер сабр-тоқат билан эшитиб ўтирди, лекин, бари бир, чидай олмади:

— Энди тушундим,— деди.— Мен оиламни бузиш учун ўйланмаган эдим. Уни ўзингиз бузаётганга ўхшайсиз. Селимани бу ерда ҳеч ким тутиб туролмайди, дейсан. Бошқаларни ким ушлаб турибди? Нега қочиб қолишмаяпти? Ўқимишли, дейсан. Бу ерга ўқимишли одамлар керак эмасми? Шунча ўқибдию жоҳиллигича қолаверибди. Лафзи, тутуриғи борми синглингнинг? Бу гаплардан кейин мен сени ўзимга дўст ҳисобламайман. Сизлар шаҳарда тайёрга айёр бўлиб яшагансизлар. Менга эса бу биёбонда одамларнинг пешона тери билан бунёдга келган пахта майдонлари, узумзорлар, бор-роғлар жуда қадрли. Шуларнинг қаторида бўлиш ҳам улуғ саодат! Сизлар оғирнинг устида, енгилнинг остида юриб ўрганиб қолгансизлар. Кетаверишларинг мумкин. Сизларни куч билан ушлаб туролмайман. Ёзиғим шуки, сенинг дўстлигингга, Селиманинг севгисига ишондим. Сизда эса на дўстлик, на севги, на виждон, умуман ҳеч нарса йўқ, бўм-бўш одам экансизлар.

Селимани умрлик ҳаёт йўлдошим деб, сени ажралмас дўстим, деб юрган эканман, катта хато қилибман. Жуда катта хато...

Сервер шу гапларни айтаётиб Селимага ўгирилди, унинг кўзларига тикилди:

— Энг охирги гапим: агар мени яхши кўрсанг, чўлми, шаҳарми, қаерда яшашингнинг фарқи йўқ. Севгига қаср шарт эмас. Севмас экансанми, ўзинг биласан... Уйлаб кўр.

Селима индамади, чунки унинг ҳамма айтмоқчи бўлган гапларини акаси айтиб қўйган эди...

Лейла эрталаб Селима ишлаётган жойга борди, уни инсофга чақирмоқчи бўлди:

— Сенга нима бўлди, Селима? Сервернинг отини эшитганда ўзингни кўярга жой тополмай қолардингку. Энди эса...— Лейла кўнгли тўлиб, гапиролмай қолди. Анча вақтгача индамай тургандан кейин мажолсизланиб сўз бошлади.— Ҳаммасини эшитдим. Бунақа бўлишида менинг ҳам айбим йўқ эмас. Сени ҳар доим акамга ақлли, оқила қиз, деб оғиз тўлдириб юрар эдим. Шунақа қилишингни хаёлимга ҳам келтирмаган эдим.

— Нима қилибман?— деб уни жеркиб берди Селима.— Айт-чи, нима қилибман? Сендан кам жойим борми? Эрга тегдим, деб бутун умримни шу чўли биёбонларда куйдириб ўтқазайми? Йўқ, мен шаҳарнинг истироҳат боғларини, яшил кўчаларини, киноларини, одамларини ҳеч нарсага алишмайман...

Лейла унинг гапини кесиб:

— Етар! — деб қичқириб юборди. — Онанг сенга ҳўп ажойиб тарбия берганга ўхшайди. Шунинг учун ҳам шаҳарингга қайтиб, онангнинг этаги остига яшириниб олишни истаяпсан экан.

— Қимнинг этагига яширинишни ўзим биламан, ишинг бўлмасин. Акам ойлигини олган куниёқ йўлга

чиқамиз. Акангни эса... агар мени севса, орқамдан юбор.

— Сал эсингни йиғиб олсанг бўларди, Селима. Яна бир ўйлаб кўр, шошилма, болаларнинг ўйини эмас оила...

Селима индамади, Лейланинг гапларига жавоб ҳам бермади, эшитмади ҳам.

IX

Бу ғурбат бир ҳафта давом этди, Сервер ҳар томонни ўйлаб, Селимани кўндиришга, илгаригидай тотув яшашга чақирришга уриниб кўрди, аммо Селима икки оёғини бир этикка тиқиб, айтганидан қайтмади. Бир неча йил кўз ўнгида тикланган, тикланишига ўзи ҳам ҳисса қўшган янги шаҳарни, бу ерда орттирган қадрдонларини ташлаб, жонажон турмуш ўртоғидан воз кечиб, йўлга отланди.

Чамадонини кўтариб автобусга чиқаётганда биронта дугонам кузатгани келиб қолмасмикан, деб умид билан қараб турди, лекин ҳеч бир таниш кимса кўринмади, ўзига таскин бериб: «Ўз шаҳримда яқинларим кўп, кутиб олишади, қўлларига кўтариб кетишади», деб ўйлади...

Автобус Самарқандга туш маҳали етиб келди. Бу ерда ҳам Селимани ҳеч ким қарши олмади. У чамадонини қўлга олиб, атрофга аланглаганча, тор кўча бўйлаб, уйларига томон одимлади.

Ўйда ҳам онасидан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Онаси қизини кўриб, беҳад севинди, дарров жаз-буз қилишга тушди. Ош тайёр бўлиб, дастурхонга келганда онаси гап очди:

— Қизим, куёв қандай юрибди? Соғ-саломатми, нима ишлар қиляпти? Нега бирга келавермадинглар?

Селима ошга тикилиб қолди.

— Ажралишдик,— деди тутилинқараб,— буёққа кўчиб келишни хоҳламади.

Онасининг қўлидаги қошиқ тушиб кетди, ҳасрат билан қизига тикилиб қолди.

— Нима деяпсан, қизим? Ажралишдик, дейсанми? Турмуш қурганларингга бир йил бўлгани йўқ. Нима қилиб қўйдинг? Нима қилиб қўйдинг, деяпман сенга?!

Зейнаб опа келгандан сўнг Сабри оғанинг бир бахтига ўн бахт қўшилди. Шунча йиллик айрилиқнинг эвазига топилган бахт эр-хотиннинг бир-бирига муносабатини янада мустаҳкамлади.

Сабри оғанинг фермаси ҳам йилдан-йилга ўсиб борди. Қўйларнинг сони мингдан ошиб кетди. Колхоз иши Сабри оғанинг ўз ишига айланди. Аммо қарилек дегани ҳам аста-секин писиб кела бошлади. Сабри оға кўп юрса толиқадиган, эгилса бели оғрийдиган бўлиб қолди. Бундай пайтларда одам ишлашни ҳар қанча истамасин, бари бир ҳолига қараши керак бўлиб қолади. Шунинг учун Сабри оға бир кунни колхоз идорасига, Мамажоновнинг ҳузурига кириб келди.

— Мени шу ишдан бўшатсангиз,— деди.

— Пенсиягами?

— Йўғ-э, нега пенсияга. Тўғри, қариб қолдим, ўзингиз кўриб турибсиз. Энди бу ишимни ёшларга топширсам, дейман. Мени чўпонликка ўтказиб, ферма мудирлигига ёшроқ одамни тайин қилсангиз. Уқиган ёшлар кўп-ку. Нима маслаҳат керак бўлса, улардан аямасдим.

Мамажонов ўйланиб қолди.

— Сабри ака, кутилмаган гапни айтяпсиз,— деди.— Шошириб қўйдингиз. Майли, бир ўйлашиб, маслаҳатлашиб кўрайлик...

Сабри оғанинг илтимоси инобатга олинди. Ферма мудирлигига ёш бир мутахассис тайинланди. Сабри

оғага ҳамма ишга кўз-қулоқ бўлиб юрадиган бош чўпонлик вазифаси топширилди.

Бугун Сабри оға уйида, хотини билан гурунглашиб ўтирганда, тўсатдан ҳовлида мотоцикл овози эшитилди.

— Ассалому алайкум, ота!— деганча Сервер уйга бош суқди.— Она, яхшимисиз?

— Вой болагинам, қайси шамол учирди! Бир ўзингми? Нега келишингни олдинроқ билдирмадинг. Тинчликми, ишқилиб?

— Тинчликми, йўқми, билмайман. Селима мени ташлаб кетган.

Эр-хотин бир-бирига ҳайрон қараб қўйишди.

— Қани, ўғлим, ўтир-чи,— деди Сабри оға.— Утир. Тушунтириброқ айт, нима бўлди, нега келишмай қолдинглар?

Сервер бўлиб ўтган воқеаларни айтиб берди.

Отаси унинг сўзларини индамай тинглади. Тонг ёришиши билан тўғри Самарқандга — келинининг олдига жўнади.

Селима бу пайтгача иш тополмай, онасининг топгани билан яшаб юрган эди. Шаҳарда иш қаҳат эмас, лекин Селиманинг кўнглига тўғри келадигани йўқ эди. Техникумда бирга ўқиган дугоналари ҳар қаёққа тарқаб кетган. Селима улардан бир нечасига хат ёзиб, шаҳарга қайтиб келганини мақтаниб ёзган эди, терс жавоблар олди. Айниқса, Айша деган яқин дугонасидан олган мактуби унга бошқача таъсир қилди.

«...Мирзачўлни ташлаб, кўз очиб кўрган эрингдан ажралиб, шаҳарга келибсан. Иш қайнаб турган шаҳардан ўзимга юмуш тополмаяпман, онамнинг уйида сизингидман, ҳаммага кераксизман, деб ёзибсан... Мана, мен Қозоғистон чўлларида юрибман, зерикмайди, қисинмайди, деб ўйлайсанми? Қаерда осон ҳаёт бор? Мен ҳам бирга ўқиган йилларимизни, дугоналаримиз-

ни эсламайманми? Қийналмайманми? Ҳайронман сенга, ёнингда эринг, аканг, дугоналаринг бўлиб, нимадан бунча қисингансан? Енгилтаклик қилибсан. Сеники — тўқликка шўхлик, бу йўлдан қанча тез қайтсанг, шунча ўзингга яхши бўлади...»

Айшанинг хатидаги гапларнинг мухтасар мазмуни шундан иборат эди.

Қайнатаси эшикдан кириб борганда, Селима шу хатни ўқиб ўтирар эди. Уни кўрган одам, хатда нималар ёзилганини ўқимаса ҳам, Селиманинг чиройини кўриб, мазмунини дарров англаб олар эди.

Селима қайнатаси билан кўришди, аммо чиройини очмади.

— Нима бўлди, келин? Хомушроқ кўринасан...

Селима шу гапни кутиб турган эканми, бирдан йиғлаб юборди.

Онаси кириб, Сабри оға билан сўрашгандан кейин, арз қилиб берди:

— Айб Селиманинг ўзида,— деди.— Ҳеч замонда хотин ҳам эрини ташлаб келадими? Балки онасининг ғамини еб келгандир, деб ўйларсиз? Лекин менинг ҳеч нарсага муҳтожлигим йўқ. Соғ бўлсин, ёнимда арслондай ўғлим бор. Бунисига нима керак экан, тушунмайман. Шаҳарда яшашни яхши кўрармиш, Мирзачўлда зерикиб қолганмиш. Шу ҳам баҳона бўлдими, қуда?— Кейин Селимага ўгирилиб, гапида давом қилди.— Йўқ, қизим, ўқидим деганинг билан, ҳали ақлинг кирмабди...

Сабри оға Селиманинг ёнига келиб, унинг сочларини силади.

— Йиғлама, келин, одам янглишмаса, бир нарсани билмайди. Энг муҳими — янглишганини чуқур тушуниб, бошқа қайтармаслигида. Энди, гап бундай: чамадонингни ол, кун ботмасдан эрингнинг ёнига етиб олайлик.

— Ҳеч қаёққа кетмайман,— деди Селима кўзларини артиб.— Келганимдан бери ақалли бирорта хат ёзиб, аҳволинг қандай деб сўрамади.

— Ундай дема, қизим. Сервер сени яхши кўради, лекин сендан ҳам ўтган. Тур энди, нарсаларингни йиғиштир. Сервер ҳозир бизникида.

Селима қайнатаси билан кетмади. Боришни истади-ю, аммо гурури йўл бермади. Сабри оға ҳам уни мажбурлаб ўтирмади, хайр-хўшлик тилашиб, уйига қайтди.

Кечқурун Сабри оғадан ҳол-аҳвол сўрагани Мамажонов ҳам келиб қолди. У Сервернинг оиласидаги гаплардан хабардор эди. Чой ичиб ўтиришганда яна шу хусусда гап очилди.

— Сенда ҳам гуноҳ бор, ўғлим,— деди Сабри оға.— Ишга берилиб, хотин деганга қараш кераклигини унутиб қўйгансан.

— Нима, ёнида қимирламай ўтириб олишим керакмиди?

— Ҳарҳолда, унинг ҳам кўнглига қулоқ солиш зарур эди. Селима ҳали турмушнинг аччиқ-чучугини тотмаган, сен эса қизиққонсан. Бир гапдан қолмагансан... Майли, бўлар иш бўлган. Эртага бориб олиб кел.

— Ота, мендан хафа бўлманг-у, лекин бормайман,— деди Сервер.— Ўзи кетди, ўзи келсин.

— Бу қанақаси? Отангнинг айтганига ҳам кирмайсанми?

Сабри оғанинг қизишиб кетганини кўрган Мамажонов гапга аралашди.

— Бу жиҳатини ўйлаганда, Сервер, сен ҳақсан. Лекин, оила қураман, яхши яшайман, десанг, йўлдошингнинг бир хил гуноҳларига ҳам оғирлик қилиш керак. Отанг ҳам сенга шундай демоқчи. Аёл киши билан шундай муомалада бўлиш керакки, эркаклигинг билиниб турсин. У тезлик қилган бўлса, сен кенгкўн-

гиллик қил. Шундагина сизларга ҳамманинг ҳаваси келади. Вақти соати келиб, Селиманинг ўзи ҳам адашганини тушуниб олади.

Х

Нариман тузган режалар амалга ошмай қолди. У Селима билан Самарқандга кетсам, Сервер ҳам боради, унга Лейла ҳам эргашади, деб ўйлаган эди. Лекин Селима билан Лейла бир эмас эди. Нариман унинг ортидан икки йил судралди, аммо Лейла тишининг оқини кўрсатмади. Лейланинг қайрилиб боқмаслиги Нариманни чўқдириб қўйди. Селима жанжаллашиб кетиб қолгандан сўнг эса Лейла умуман у билан гаплашишдан ҳам воз кечди.

Нариман эса Лейладан кўнглини узоқмасди.

Сервер Самарқанддан мотоциклини миниб қайтиб келганда, уни Нариман йўқлаб келди. Кейин Лейла ҳам пайдо бўлди.

— Қайларда юрибсан, ака?— деб ўпкаланди қиз.— Қандай отам, онамлар яхшим?

Нариман гапга қўшилди.

— Селимани олиб келмадингми?

Лейла кулимсиради:

— Уни олиб келиш осон бўлмаса керак... Ҳали акаси ҳам ўша ёққа жуфтакни ростласа керак.

— Мен а?— Нариман қизга ҳасрат тўла кўзларини тикди.— Йўқ. Сиз шу ерда туриб, мен қаёққа ҳам кетардим. Аксинча, Селимани ҳам, онамни ҳам кўчириб келаман.

Жума кунини эрталаб Сервер, Нариман, Лейла Самарқандга жўнадилар. Кўнгиллари тинчимаган Сабри оға билан Зейнаб опа ҳам йўлдан уларга қўшилишди.

Селима шаҳардаги одамлар орасидан бирорта та-

ниш учратмай, ҳамма нарса кўзига бегона кўриниб юрган кезлар эди. Кейинги пайтларда у Янгирга қайтишни тез-тез ўйлаб, ҳатто чамадонларини ҳам ҳозирлаб қўйганди, аммо қайси юз билан боришни билмай, икки ўтнинг орасида қолган эди. Ана шундай лаҳзаларнинг бирида у ҳовлида Нариманнинг овозини эшитиб, югуриб чиқди. Не кўз билан кўрсинки, Нариманнинг ёнида Сервер, Лейла ҳам турибди. Айниқса, Серверга кўзи тушгандан сўнг, бирдан кўнгли тўлиб, йиғлаб юборди. Ўзини Сервернинг қучоғига отишдан зўрға тутиб қолди. Ешга тўлган ҳасратли кўзларини унга тикиб:

— Сервер, кечир, жоним,— деди титроқ овозда.

У: «Мен шаҳарсиз эмас, тўғриси, сениз яшай олмас эканман, эшитяпсанми, Сервер, сениз...», демоқчи бўлди. Бундан ҳам яхшироқ гапларни айтишга чоғланди, юрагини бўшатиб, тўлиб-тошиб гапиришни истади, аммо ҳаяжондан тили бойланиб, индамай турарверди. Бир сўз айтса, шу баҳона ҳўнграб йиғлаб юборишдан қўрқди...

Эртаси куни ёшлар Янгирга ўтиб кетишди. Йўл устида Зарафшон кўприги ёнидаги емакхонага кириб, кабобхўрлик қилишди.

— Юринглар, болаларим, сизни бир ажойиб жойга олиб бораман,— деб Сабри оға уларни Чўпонотага бошлади.

Бир-бирига уланиб кетган чорбоғлар, денгиз каби кўм-кўк товланиб ётган пахтазорлар. Чўпонотанинг шундоқ тубидан оқаётган, бир вақтлар болакай Раҳимнинг қўйларидан беш-олтитасини эмас, Сабри оға бўлмаганда, ҳаммасини қаърига тортиб кетмоқчи бўлган, ҳозир эса анча ювошланиб қолган Зарафшон. Дарё энди одамларга зиён-заҳмат етказмайди, балки чор-атрофдаги яшил тирикликка жон шарбати индиришга ҳаракат қилади.

Сабри оғанинг кўнгли кўтарилиб, бутун вужудини мамнуният ҳисси эгаллади:

— Бир неча йил олдин бу ерлар гиж-гиж қамишзор эди. Энди қаранг, қандай гўзал манзара! Инсон қўли тегди бу ерларга! Инсон қўли ҳамма нарсани гуллатади. Инсон ўз бахтини ўзи яратади, дегани ҳам шу-да! Сизлар ҳам, болаларим, тақир чўлларни боғу бўстонга айлантирамиз деб меҳнат қилипсизлар. Ҳалол меҳнат билан бахт топинг. Тотув яшанг. Инсоннинг ҳаёти энг аввало муҳаббатдан бошланади. Бир-бирингизга бўлган муҳаббатни йўқотиб қўйманг...

Зарафшоннинг бўтана сувлари вазмин-вазмин, сокин-сокин оқиб борар эди.

1957

МОВИЙ ТУЛҚИНЛАР

I

«Эрта уйланган — ўғил-қизга қувонган» деган гап бор. Вадуднинг отаси Усмон оға шу гапга амал қилган бўлса керак, эрта уйланди. Унта боласи бор эди, хотини Комила опа яқинда ўн биринчи фарзандини ҳам топди. Бир этак бола — қий-чув бозор, шодлик, кўнгилхушлик истаб кўшненикига чиқиш шарт эмас.

— Ҳой Комила, етар энди буларни кўпайтириш, шу ёғига шукр қилиб, энди тўхтатсанг бўлармиди, — деб насиҳат қилганларга, Комила опа: — Берганидан қолдирмасин, ҳаммаси ўзининг ризқ-насибаси билан келади, — деб жавоб беради, шундан бошқа жавоб ҳам қилмайди, бошқа гапни эшитмайди ҳам. Усмон оғанинг ёнида бўй-басти, феъди отасига тортган Вадуднинг қирдай бўлиб юрганини кўриб, кўнгли тоғдай кў-

тарилади, қанот боғлаб учгиси келади. Фарзандинг ўнта бўлса — ўрни, қирқта бўлса — қилиғи бошқа, дейдилар, аммо Комила шу фарзандига бошқа болаларига қараганда бўлакча меҳр қўйган. Бутун дунёнинг кўрки-жамоли Вадудга берилгандай, унинг ҳар бир ҳаракати, юриш-туриши, гаплари онасининг кўнглида алоҳида ифтихор уйғотади, онасининг кўзига ҳаммадан аъло, ҳаммадан келишимли, ҳаммадан ақлли бўлиб кўринади. Вадуд ҳақиқатан ҳам шундайми, йўқми, бунни айтолмаймиз, аммо она кўнгли унинг шундай бўлишини жуда-жуда истайди.

Вадуднинг ҳарбий хизматдан қайтганига икки ой бўлди. Негадир ишга киришни ўйламаяпти. Отасининг елкасига Вадуд билан бирга ўн икки жон осилган, ўн икки томоқ... Буларга кийим-кечак, этик-чориқ... Лекин Вадуд ўзини қисинтирмай юрибди.

Бир куни Усмон оға ишдан анча эрта қайтди. Вадудни чақирди, уйда йўқлигини кўриб жаҳли чиқди.

— Уғлинг келса, сўра-чи, қачонгача сандироқлаб юраркин?— деди у овозини баландлатиб.

Бу гап Комила опага анча оғир ботди. Лекин у Усмон оғанинг табиатини яхши билади. «Икки ойдан бери индамайди, сабр косаси тўлгандир-да, бўлмаса, сунақа қаттиқ гапирмасди», деб кўнглидагини сездирамади.

Комила опа ўғли келгандан кейин ҳам унга: «Отанг жуда норози бўлиб юрибди», деб айтишга тили бормади. Аксинча, Вадуднинг ўзи гап очди. Томдан тараша тушгандай, бирдан чўлга кетаётганини айтиб қолди. Қомсомолдан йўлланма олибди. Олдиндан ёзилиб қўйган экан. Яқинроққа ҳам эмас — Қозоғистон чўлларига! Комиланинг кўзлари катта-катта очилиб, анграйиб қолди.

— Болам, қайтишингга кўзимиз тўрт эди, энди сен...

— Икки ойдан бери ўйлаб қўйганман. Тайёрланиб юрибман. Бугун отам билан ҳам гаплашиб оламан.

— Айта кўрма! Ҳайдаб солади-я

— Отамни шунақа жоҳил деб ўйлайсизми?

Комила опа ўғлининг кўзларига тикилиб қолди. Унинг чўлга кетиш қарори қатъий эканидан тааж-жубланди. Нима топган экан у ёқдан? Дунёнинг бир чеккасига бориб... Ҳали ўғлининг дийдорига ҳам тўйгани йўқ, у бўлса... Комила опа бунақа гапни илгарилари хаёлига ҳам келтирмагани учун жуда шошиб қолди.

— Отангга айта кўрма. Эртагаёқ бориб отингни ўчиртир! Шу ерда ҳам иш топилади. Отангнинг ёнидан сенга ҳам жой тегиб қолар. Ҳарбийда уч йил қилган ишингни шу ерда ҳам давом эттираверасан, — деди эзилиб.

Вадуд индамади. У онасининг рози бўлмаслигини билар эди. Қайси она ҳам ўз боласини бағридан узоқлаштиргиси келади. Ҳатто қушлар ҳам полапонларини қаноти остидан чиқаришни истамайди.

Оқшом, учаласи дастурхон тепасида ўтиришганда, Вадуднинг индамаётганига Комила опа чидаб туролмади:

— Бу ўғлимиз бир иш қилмоқчи эмиш. Утирган еридан сув чиққани йўқ эди. Ота бўлганингиздан кейин, тушунтиринг, бу нима нодонлик?

— Ҳеч нарсани тушунмаяпман, — деди Усмон оға ўғлининг рафторига разм солиб. — Талқон ютганмисан, гапир, нега бурнингни осилтирасан?

— Ота, Қозоғистонга бормоқчи эдим, чўлқуварлар билан...

Усмон оға бир зум ўғлига тикилиб қолди, кейин унинг кифтига қоқди.

— Балли, ўғлим! Мана, энди сени ҳақиқий эр йигит деса бўлади. Майли, бор, бахтингни изла. Тенгқур-

ларинг қаторидан қолма. Насиб қилса, биз ҳам изингдан етиб борамиз...

Нима бўлаётганига Комила опанинг ақли етмай, бир ўғлига, бир эрига ҳангу манг қараб турарди. Ота билан ўғил бир бўлиб олса, онага бошқа гап қолмас экан.

Бир ҳафтадан кейин комсомоллар поезди йўлга чиқди. Йўлларни, бекатларни вагон ойналари, эшикларидан қараб куйлаётган чўлқуварларнинг шодон қўшиғи қоплади:

Кетяпмиз, йўл тортамиз —
Йўл бизники.
Узоқларда янги уйлар —
Юрт бизники

Минг тўққиз юз эллик тўртинчи йилнинг феввали. Иртишнинг ўнг ёқасида жойлашган Павлодар шаҳрининг бўзтупроқ йўлларида телпақларининг қулоқларини тушириб олган, пийма кийган, бушлатли одамлар кетиб боришяпти. Ерлик одамлар бунақа совуқларга кўникиб қолишган. Айниқса, қозоқлар ўстингда қўй терисидан тикилган кенг ёқали қалин пўстин, юзингни ҳам, пешонангни ҳам тўсиб турадиган тулқитумоқ бўлса, Иртишдан урган аччиқ изғирин чўт эмас, албатта.

Вадуд билан шерикларининг кийимлари эса юпунроқ. Бунақа кийим билан қаҳратонда карамнинг ўзагидай қотиб қолиш ҳеч гап эмас. Ҳаммалари вокзал эшигидан бош чиқармай, қуёш кўринса, ҳаво бир оз юмшаб қолар, деган умидда қамалиб туришибди. Бир чимдим қуёшнинг одам бўйи қор тагида ярим қулочгача музлаб ётган ерни қиздиришга кучи етмаслигини хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Аммо бундай ўтиравериш ҳам тўғри келмайди. Йўлга чиқиш керак. Кечгача вокзалда ҳеч ким қолмади, тўда-тўда бўлиб Павлодарнинг кенг чўлларига тарқаб кетишди.

Вадуд эски қадрдони, тутинган оғайниси Виктор билан шаҳардан юз саксон чақирим нарида жойлашган, янги очилган «Ҳосил» совхозига тушдилар. Оилаликлар шу ерлик одамларнинг уйига жойлаштирилди, бўйдоқлар эса ўзлари учун чодир тиклашга киришдилар. Бир неча кунда бийдай чўл ўртасида оққайин ўрмончаси ёнида чодирлардан иборат манзилгоҳ бунёдга келди.

Янги келганлар совхознинг темирчилик устахонаси, гараж, уруғчилик омборларида ишга тушиб кетишди. Кўкламгача бутун техникани таъмирлаб уруғлик захираларни ҳозирлаб қўйиш керак эди. Далага чиққунча бу ишлар саранжом-сариршта қилинмаса, кейин шошиб қолиш турган гап. Тажрибали деҳқонлар буни яхши билади ва камчиликларини кўкламгача бутлашади.

Вадуд билан Виктор бир чодирда яшайдилар, бир қозонда овқат пишириб, бир пиёладан сув ичадилар. Икковининг ҳам иши гаражда. Ваъда бўйича, баҳорга чиқиб, иккаласига ҳам машина тегади. Виктор Вадуддан бир-икки ёш каттароқ. У эртадан қаро кечгача муз қотган темирлар орасида ишлаб ҳорганига қарамай, кечаси ҳам тинчимади. Вадуд унинг қачон келиб ётганини ҳам билмайди. Орадан бир ой ўтар-ўтмас Викторнинг бунақа юришлари барҳам топиб қолди. Воронежлик Оксана унинг мовий кўзларига бардош беролмади. Иккаласининг боши боғланди. Ёш оиланинг яшаши учун алоҳида жой керак. Оксананинг чодирда бошқа қизлар ҳам бор, Викторнинг чодирда Вадуд... Албатта, Вадуд уларнинг илтимос қилишини кутиб ўтирмади, кўчини қўлтиғига олиб, чилангарлар яшайдиган чодирга кўчиб ўтди.

Лекин бу ердагилар Вадудга тўғри келмади. Ичса ҳам, ичмаса ҳам, қатордан қолмаслик учун ҳар куни «Яримта» кўтариб келиши керак. Кеч тушиши билан

ҳаммалари чодирга тўпланишди. Зум ўтмай тамаки тутунидан одам одамни кўрмай қолади, қарта ўйин бошланади. Вадуд ичкиликдан ҳам узоқ, қартани ҳам умрида қўлига олмаган. Ҳатто доминони ҳам хушламайди. Бунақа ўйинлардан дам олиш ўрнига, сиқилиб кетади. Қартани эса болалигидан ёмон кўради. Онаси унга ёшлигида Нафи деган довулчининг аччиқ қисмати айтиб берган. Довулчи Нафи қартавозликни ўзига зийнат билдиб, эртаю кеч ўйин бўлаётган жойни ахтариб юрар экан. У бир куни шаҳарга боради. Ўзига ўхшаган қартавозларни учратади. Ўйин бошланади. Нафининг омади келади, шерикларини қоқлайди. Сўнги чақаларигача ютқазган шериклар ўртага тилла танга тикадилар. Нафи учта тилла танганинг ҳаммасини ютади. Ўйин қайта бошланади. Нафининг омади юришмай қолади. Пулларини ютқизади, тангаларнинг қаммасини ютқизиб, шўппайиб қайтмай, деб иккитасини билдирмай ютиб юборади-да, биттасини тикади, бой беради. Ичидаги иккита танга ҳам кетади. Шериклари тангаларни излаб, унинг уст-бошини титкилаб чиқадилар. Улар учта, Нафи битта. Тиллаларни топасан, деб ёқасидан оладилар. Охири Нафи тангаларни ютиб юборганини бўйнига олади. Уни уйга қамаб, бир кун пойлашади. Ҳожатга борса, навбат билан ёнида турадилар. Тангалар тушмайди. Кейинги куни қартавозлар Нафининг қорини ёриб, тангаларни олинади-да, ўзини бир чуқурга элтиб ташлашади. Довулчи Нафининг қарта ўйинидан оладиган завоқ ҳам, орттирадиган бойлиги ҳам шу билан адо бўлади. Беш бөласи етим қолади. Сағирлар очин-тўқин, ҳар кимнинг эшигида ўсади. Катта ўғли ота касби — довулчиликни давом эттиради, ammo қарта деган нарсанинг ёнига ҳам йўламайди.

Бу ҳикоя Вадуднинг эсига тушиб қолса, у қарта ўйинидан ҳам, қартавозлардан ҳам жаҳли чиқади.

Чодирдагилар давра қуриб, қартани суза бошлаганда-ноқ, асаби бузилади.

Чодирдаги бемаъни, бетартиб ҳаётга Вадуд икки ҳафтагача бир амаллаб чидади, охири, бўлмагач, Викторга дардини ёрди:

— Кедровкада иккаламиз эт билан тирноқдай эдик, бу ерга келиб ҳам ажралмаймиз деб аҳдлашдик. Ота-онамиз ҳам шундай деб ишониб юришибди. Тагин чодирдан кетганига хафа деб ўйлама-ю, лекин, оғайни, бунчалар ўзингга ўралашиб қоласан, деб ўйламаган эдим.

— Вадуд, дўстим, сендан бирор нарсамни аярмидим. Нимага зориқиб қолдинг, қўлимдан келса, ёрдам берай?

— Э-э, худо қарғаган чўлнинг ўртасида ёлғизланиб қолдим-ку! Бош суқмоққа жойим йўқ. Чодирингга қайтаман, демайман, аммо бир чорасини топмасак, ҳозирги жойимда туриб бўлмаяпти.

Масала ойдин бўлди. Икки дўст эрталаб комсомол ташкилотига бориб арз қилишди. Вадудга янги жой топиб берилди. Бу чодирда ёш комбайнчилар яшар эди.

Ёшлигиданми, хомлигиданми, Вадуд дастлабки кунлари бу ерда ҳам қийналди. Тўғри, комбайнчилар қарта ўйнашмайди, ичкиликни ҳам меъёрида ичишади, лекин ҳаммасининг тўшаги тепасида биттадан гитара осилди, оқшом тушдими, чодирга бир тўда қизлар кириб келади, кейин то тонггача ашула, ўйин-кулги бошланади. Ҳамма ўзининг ҳунарини намойиш қилади, уфқ томон ёришгунча кўнгилхушлик бўлади-да, қизлар кетишади, чодирдагилар тўғри келган жойга чўзилиб, мизғиб олишади, эрталаб яна ишга. Кечкурундан яна шу аҳвол бошланади. Бу кимнинг нарсаси, кимнинг тўшаги, деган гап йўқ, ҳамма нарса аралаш-қуралаш. Вадуднинг янги шерикларини ҳам, бу ерга

келадиган қизларни ҳам ёмонлаб бўлмайди, ҳаммалари яхши, биров бировга ёмон гапирмайди, бир оиланинг болаларидек аҳил-иноқ, аммо камуйқулик одамни толиқтириб қўяр экан. Вадуд бу ерда кўп қийинчиликларни кўрди. «Гўрбола» деган лақаб ҳам орттирди, лекин кемага тушганнинг жони бир экан, аста-секин ўрганди, даврага қўшила бошлади. Биринчи ойлигини олган куни ҳам аввал гитара сотиб олиб, тўшаги тепасига осди, кейин қолганини онасига юборди.

Бир куни чодирда ҳамма гавжум, ўйин-кулги ажига чиққан пайтда Вадуд гитарасини қўлига олиб, «Сени ҳам тарк этар бу чирой» деган қўшиқни айтиб берди. Қўшиқдан таъсирланмаган, туриб Вадудни қучоқламаган одам қолмади. Қизлар ичида ўрта бўй, оппоқ юзли, доим шўхшанг юрадиган Люся Вадудга ўзини яқин тутар эди. Вадуд қўшиқни айтиб тамомлагандан кейин, қўлини унинг елкасига қўяркан, бошқаларга қараб: «Бу қорача йигитим ҳали ўзини кўрса-тади, демаганмидим сизларга?»— деди.

Люся чиндан ҳам Вадуддан умид узмайди. Вадуднинг индамаслиги, ичидагини ташига чиқармаслигига қарамай, доим унинг кўнглини овлашга интилади. Бу ердаги қизларнинг кўпи тенгини топиб, турмушга чиқиб олган. Ёзда қуриладиган янги уйлар ҳам биринчи галда ёш оилаларга, энг аввало болалиларга берилади. Гап фақат бунда эмас-у, лекин бўй йигит билан бўй қиз олдида чўлда, янги ер, янги одамлар орасида қандай яшаш муаммо бўлиб тургандан кейин, муҳаббатга турли режа аралашishi ҳам турган гап. Қолаверса, Вадуд ҳам баланд бўйи, қорачадан келган буғдойранг юзи, вазминлиги билан йигитлардан алоҳида ажралиб туради. Бақувват, чодирдагилар орасида унга тенг келадигани йўқ ҳисоби. Бел ушлашса, ҳаммасини ҳам йиқитгудай чоғи бор. Эрталаблари,

ярим белдан яланғоч бўлиб, пишқира-пишқира баданига қор суртиб ювинганда ҳар бир мушаги ўйнаб, игна санчса ҳам, ўтмайдиган бўлиб кўринади. Сержун кўкраги, кенг елкалари ҳеч қандай совуқни писанд қилмайди.

Албатта, Вадуд ҳам севгига ташна. Лекин одамда мақсад ҳам, орзу ҳам бўлиши керак, деб ўйлайди у. Аввал бир ишнинг бошини тутай, ўзимни кўрсатай, бу ерга ошиқлик қилиш учун келмаганман-ку, дейди, Люсянинг мулойим-мулойим боқишларидан ўзини олиб қочиб юради. Эсон-омон кўкламга чиқиб олай, машина чамбарагини қўлимга олай, буларга «Гўрбола» кимлигини бир кўрсатиб қўяй, деб орзу қилади. Мингминглаб тенгдошлари чўлни забт этишга аҳд қилган одамлар қатори Вадуд илк кўкламни орзиқиб кутади, янги ҳаётни тезроқ бошлашга шошилади.

II

Комила опа бугун ўғлидан хат олди. Усмон оға ишдан келгунча қайта-қайта ўқиркан, ўйланиб қолди.

Усмон оға эса бугун янги очилган карьердан қурилиш объектига тош ташиди. Тўрт рейс қатнади. Агар машинасига уланган тиркамани ҳам ҳисобга олсак, ёлғиз ўзи тўрт ҳайдовчининг ишини бажарди ҳисоб. Унинг топиш-тутуши умуман яхши, обрўси ҳам шунга яраша, рўзғори ҳам ҳар жиҳатдан тўкис, етишмовчилиги йўқ. Лекин инсон табиати қизиқ, фарзандидан доим эътибор кутади. Агар фарзанд ота-онага ўз қўли билан топган бир дона ёнғоқми, олмами тутса, отонанинг боши осмонга етади, бир дона ёнғоқ ё олма минг дона бўлиб кўринади-да, шундай бойликка эга бўлгандай қувончи ичига сиғмайди. Тўғри, баъзи одамлар ёшлари ўтган сайин болаларининг қўлига қараб қолишади, таъма қилишади, аммо биз бунни айта-

ётганимиз йўқ. Оддийгина қувончни, фарзанднинг арзумаган тортигидан келадиган шодликни назарда тутяпмиз. Фарзанд тортигидан, унинг меҳрибончилигидан тотлироқ, беҳроқ хурсандчилик йўқ бу дунёда!

Мана, Комила опа ўғлининг хатини бағрига босиб, Усмон оғани кутяпти. Вадуд юборган уч юз сўмни стол устига, кўримарли қилиб қўйган.

— Бу пул қандай кеп қолди?— деди Усмон оға ҳам остона ҳатлаб улгурмай.

— Вадуд юборибди,— деб ғурур билан жавоб қилди Комила опа.

Сўнгра Вадуднинг хатини эрига тутқазди. Усмон оға хатни ташналик билан ўқиб чиқди: «Ота, соғ-саломат ишлаб юрибман. Янги машина беришди. Даштда ишлаётган тракторчилар бригадаларига қатнайман. Тимофей Андреевич деган бир механикни олиб юрман. Жуда яхши одам, мени ўз боласидай кўради. Ўз ишига уста, билимдон одам. Кўчиб келмайсизларми? Янги уй беришарди. Чодирда яшашдан безиб қолдим. Фақат оилаликларга уй беришади. Мен эса ҳозирча... Хуллас, келишларингни кутаман».

Усмон оға хатни столга қўйди-да, бошқа гап айтмади. Болалар қий-чув билан унга суйкалишди. Комила опа болаларни ўйнаб келишга чиқариб юборди-да, эрининг ёнига ўтирди. Иккаласи ҳам, ўз хаёлларига банд, жим қолишди. Комила опа эрининг оғзини пойлади. Усмон оға хотинига бир қараб олди-да:

— Овқатинг тайёрми? Мунча ёнимдан кетмай қолдинг?— деди.

Комила опа шоша-пиша ўрнидан туриб, бир товоқда қайнатилган картошка билан бир ликопчада помидор туршуси ¹ келтирди. Усмон оға яна бир нар-

¹ Туршу — тузланган помидор, бодринг ва бошқа нарсалар

сани сўрашга оғиз жуфтлаган эди, Комила опа тушуниб, яна чаққон кўзгалди. Дастурхонда бир ликопча килька пайдо бўлди.

— Атайлаб сизга асраб ўтирибман. Болалардан ҳеч нарса турмайди. Туз ҳам керак эмас, картошкани жуда хушхўр қилади,— деди Комила опа меҳр билан.

Оғзини картошкага тўлдириб олган Усмон оға гапиролмай, яхши дегандай бош ирғади, луқмаси томоғига тиқилиб, кўзлари олайиб кетди.

— Секинроқ энг, ютолмай қолдингиз,— деди Комила опа эрининг ютинганда қимирлаётган қулоқларига қараб.

— Еганда егандай, ишлаганда ҳам ишлагандай қилиш керак,— деди Усмон оға ва бир картошка бир помидор, уч дона балиқчани думидан тутиб оғзига ташлади, қулоқлари яна кўтарылиб туша бошлади.

— Боядан бери оғзингизга термиламан, гап чиқмайди. Вадудга нима деб жавоб қайтармоқчисиз?

— Жавобини ўзи пойласин, сенга нима?

— Секинроқ энг, деяпман сизга, ютганингизда кўзингиз чиқиб кетай деяпти. То сиздан тайинли жавоб боргунча, уёқда биронтаси бошини айлантириб...

— Нима бўпти?— деди Усмон оға овозини баландлатиб.— Ўзига ёқса бўлди-да.

— Бунақа ўйламай гапиришингизни эрталабдан бери сезиб турган эдим. Агар қўлтиғига биров кириб олган бўлса, бу пулларни юборармиди?

— Юбормасин, ўзига ишлатсин. Ҳозир айти даврагон сурадиган пайти.

— Сиз эркакларда асли ўзи имон йўқ. Гапларини қаранг, ўзига ёқса бўлди, эмиш.— Комила опа ўрнидан туриб кетди.

Усмон оғанинг мақсади бу гаплар билан хотинини аччиқлантириб, кўнглидагини билиб олиш эди. Чунки у кўклам келиши билан бутун оиласини чўлга — Вадуд-

нинг ёнига кўчириб кетишга тайёрланиб юрар, бунга Комила опани кўндиришнинг чорасини қилолмай турган эди. Айни шу дамларда Вадуднинг кўчиб келинглари, деб ёзган хати кутилмаганда осмондан ёққан бахшишдай керакли бўлди.

— Буёққа кел,— деди у хотинига.— Утир. Кўп тилинганга эрк беравермай гапни эшит. Болага мен ота бўлсам, сен онасан. Шундайми?

Комила опа индамади, кўзларига ёш қалқди. Усмон ога сўзида давом этди.

— Қайси бармоғингни кессанг ҳам оғрийди, тўғрими? Шундай экан, Вадудни ёлғиз ташлаб қўя олмаймиз. Унинг ёнига боришимиз керак. Уқдингни? Фақат Вадудни ўйлаганимдан бу гапни айтмаяпман. Ҳозир ҳукуратимиз ҳам чўлларни ўзлаштиришга катта аҳамият берапти. Минг йиллардан бери қақраб, бефойда ётган ерларни обод қилишга чақиряпти. Газеталарни бир ўқиб кўр. Минг-минг одамлар шу мақсадда кўчиб боришяпти. Вадуд у ерда ёлғиз эмас. Бутун мамлакатни бўстонга айлантирамиз, очлик деган балони ер юзидан йўқотамиз деган одамларнинг ёнида. Тушуняпсанми? Шундай ишдан четда турсак, бошқалар қилаверсин, деб қараб ўтирсак яхши эмас. Мен керак пайтда ёғоч ташидим, тош ташидим, энди ана шу одамлар етиштирган ҳосилни тахшисам, уларнинг меҳнатига ҳисса қўшсам, дейман. Эр-хотин кўп баҳслашавермайлик-да, Вадуднинг ёнига боришни ўйлайлик. Нарсаларни тайёрла, болаларнинг кийим-кечагини ҳозирла. Айни иш қизиган пайти уёқда. Жўнатиш пунктидан хабар келгани заҳоти жўнашга тайёр бўлиб турайлик.

Усмон оганинг босиқ-вазмин, салмоқли гапларига Комила опа эътироз қилолмади.

— Бошчимиз ўзингиз, сиз нима десангиз — шу,— деди у бир оздан кейин.

Бошқа сўз айтмай, дастурхонни йиғиштиришга чоғланди.

Усмон оға эса ҳар бир ишнинг шундай рози-ризолик билан битишини, хотинининг кўнглини ҳуда-беҳудага қолдирмасликни истаydi. Ҳозир ҳам истагандай бўлди.

III

Ниҳоят чўлқуварлар кутган кўклам ҳам етиб келди. Қиш бўйи созланган машина, тракторлар далага отланди. Совхоз даштларида иш бошланди. Бутун техника чўлга кўчди, механизаторлар ҳам чўлда тунаб қоладиган бўлишди.

Уйланганлар қатори Викторга ҳам янги уй тегди. У беш тонналик юк машинаси билан шаҳарга қатнайди. Агар юкни базадан тезроқ ололса, совхозга эртароқ қайтади, дам олишга вақт топади. Юкни олиш чўзилиб кетса, ярим кечаси етиб келади. Бунақа рейслар айниқса қиш ойларига тўғри келмасин. Қанча тажрибали ҳайдовчи бўлмасин, то уйга кириб келгунча, тангрисини қарғашга тушади.

Бу ерларнинг қиши жуда қаттиқ. Қор кўп ёғади ва эрмай, тўдаланиб ётаверади. Ҳайдовчининг бир машаққатига бунақа пайтлари ўн машаққат қўшилади. Бўрон туриб, йўлларни уюм-уюм қор билан ёпиб қўйганда эса, ҳайдовчининг кўрган кунни қурсин: йўлга чиққан машина не-не азоб билан судралиб боради-ю, охири бир уюмга тиқилади. Ердам бориб етгунча, қорга кўмилиб тураверади.

Виктор ҳам шаҳарга қатнай бошлагандан буён неча марта қор тагида тонг оттиради. Эрталаб, хабар етиб келгандан кейин йўлга чиққан бульдозерлар йўлни суриб етиб бориб, машинани қор тагидан судраб чиққунча, музлаб қолмасликнинг чорасини излаб, кабинада дилдираб ўтираверади.

Энди эса кўklam, атроф баҳор ҳавоси билан маст. Қорлар эриди, ер селгиб, йўллар қуриб қолди. Машина ҳайдашнинг ўзи ҳам бир гашт. Ишлар ҳам кўпайиб кетди. Виктор ҳам, Вадуд ҳам доим йўлда. Жуда кам учрашишади. Виктор рейсдан қайтганда, Вадуд тракторчилар бригадасида бўлади, Вадуд чодирга қайтиб қолса, Виктор йўл танобини тортаётган чиқади. Лекин, ҳарҳолда, икки дўстнинг кўнгли бир-биридан узоқ эмас. Виктор уйлангандан сўнг яна ҳам яқинлашишди. Ҳафта-ўн кунда бир учрашиб қолишса ҳам, бу кўришувлар кўпга татийди. Оксана ҳам доим Вадудни ўз туғишганидай қарши олади. Кийим-кечакларини юиб беришдан тортиб, овқатигача хабар олиб туради. Энди чодирлар ҳам ҳувиллаб қолган. Даштда ҳар бригаданинг ўз ётар жойи бор. Бирон-ярим одам зарур иш билан келиб қолишини айтмаса, чодирларга ҳеч ким бош суқмайди ҳисоб.

Вадуднинг машинасини интизорлик билан кутадиган Люся эса бешинчи бригадада табелчи бўлиб ишлайди. Бригаданинг жами ҳисоб-китоби унинг қўлида. Тимофей Андреевични чақиритиш ҳам, унинг қандай ишларни бажарганини белгилаб қўйиш ҳам Люсянинг ихтиёрида. Шу боисдан Тимофей Андреевичнинг у сабаб-бу сабаб тез-тез чақиртириб турилишига ажабланмаса ҳам бўлади. Салгина иш чиқса, бас, Вадуднинг «техничка»си Люсяларнинг бригадаси ҳузурда бўлади.

Вадуднинг бахтига Тимофей Андреевич жуда одамохун киши, доим унга ғамхўрлик қилади, билмаганларини ўргатишдан эринмайди. Арзимаган баҳона билан уйига чақиради, яхшилаб овқатлантиради, нималарга қизиқаётгани, нималарни ўйлаётганини суриштиради. Ердам беришга ҳаракат қилади.

У Вадуднинг ота-онаси кўчиб келаётганини ҳам биледи. «Кўп ташвиш тортаверма,— дейди Вадудга.—

Йўлда сарсон қолишмайди. Келишгандан кейин ҳам қараб турмаймиз. Уй олишлари чўзилса, бизникида яшаб туришади».

Лекин Вадуд ўйламай туролмайди. Тимофей Андреевичдан миннатдор бўлади-ю, аммо бир этак бола билан бировнинг эшигида яшаш осон эмаслигини тушунади. Тимофей Андреевич унинг кўнглидан кечаётган ўйларни англаб, Усмон оға кўчиб келгани заҳоти совхозда янги қурилган уйлاردан бирига жойлаштириш чорасини ахтиради.

— Павлодарда Викторга рўпара келишса керак,— дейди Вадуд Тимофей Андреевичга.— У ҳар куни шаҳарга қатнайди-ку. Отамларни ҳам вокзалдан тўғри базамизга олиб келишади. У ерда Викторни кўрмай қолишлари мумкин эмас. Виктор билан бир уйда ўсганмиз. Отам унга ҳайдовчиликни ўргатди. Қараб турмас, ахир...

— Кўп ташвиш қилаверма,— дейди Тимофей Андреевич.— Хабарини эшитсак бўлди. Викторни топишмаса, ўзимиз бориб олиб келамиз. Мана, машинанг бор-ку.

— Албатта, шунча бола билан уларни йўлда сарсон қилиб қўйишмас,— дейди Вадуд.— Биронта машина беришар.

Тимофей Андреевич шу ерда туғилган. Йигирма йилдан буён шу МТСда ишлайди. Механизаторлар орасида ҳурмати баланд. Қаерда қандай оғир иш чиқса, ўзлари эплашолмаса, «Тимоха»ни чақириб борадилар. Ҳатто тракторлар ҳам уни танийдигандай. Ҳақиқатан ҳам, ҳафта-ўн кун қимирламай ётган трактор, Тимофей Андреевич бориб кўргандан кейин ишга тушиб кетади. Тимофей Андреевич «фонендоскоп»ни қўйиб, тракторни «тинглаб» кўргандан кейин, фалон жойини тортинг, фалон жойини алмаштиринг, деб

давосини топади. Сал ўтмай тракторга жон киради, ерни титратиб гуриллай бошлайди.

Тимофей Андреевич темир-терсак билан иш кўрсада, табиати бунга ёт — мулойим хулқли одам. Албатта, одам бўлгандан кейин жаҳли чиқади, сўкинади, айниқса механизаторлар. Аммо Тимофей Андреевичнинг газабга минганини, оғзидан қўпол гап чиққанини ҳеч ким кўрмаган, эшитмаган. Жуда хуноб бўлса, «Жин ургур!» деб сўкиниб қўяди.

Вадуд отасига ёзгандай, мана шу кишини олиб юради. Уйдагилар кўчиб келса, янги уйдан тегмаса, шу одамниқидан жой топилишига ишонади.

Бугун ҳам уларни Люся кутиб олди. У «техника»ни бугунга чақиртирган эди, айни вақтда етиб келишди. Машина чўл майдонининг ўртасида қаққайиб турган яккаю ягона вагон-уй ёнида тўхтагач, эшикда Люся кўринди, уч поғонали зинапояни бир-бир босиб тушди-да, кулумсираганча Тимофей Андреевич ёнига келди.

— Яна нима бўлди?— деди Тимофей Андреевич саломлашгандан кейин.

— Трактор бузуқ,— деди Люся кифтини учириб.— Саксон олтинчида. Ишламай ётибди.

Тимофей Андреевич тракторнинг қаерда турганини дарров англади. Экилаётган ерларнинг ҳаммаси гектарига қараб карталарга бўлинган, рақамланган. Тракторчилар ҳам шу карталарга қараб, қанча гектар ерга ишлов беришганини ҳисоблашади.

— Кетдик!— деди Тимофей Андреевич машинасини артишга чоғланган Вадудга.

— Мен ҳам бораман,— деди чаққонлик билан кабинага чиқиб, Вадуднинг ёнига ўтириб олган Люся.

У Вадудга янада яқинроқ сурилиб, Тимофей Андреевичга ҳам жой қолдирди.

— Вадуд, нега гапирмайсан? Кўришмаганимизга ҳам

бир ҳафта бўлди. Оксана билан Виктор қандай юришибди?— деди у Вадудга тикилиб.

— Ҳамма ўз иши билан овора,— деди йўлга қараб бораётган Вадуд бир оз кўрслик билан.— Чўлқувар одаммиз, қаерга буюришса, етиб турибмиз.

— Бизга бошқалардан кўра кўпроқ кераксиз,— деб шама қилди Люся.

— Бошқалар ҳам шундай дейди. Тимофей Андреевич ҳамма жойга керак.

— Сен эса бир жойга кераксан...

Иккаласи кўз уриштириб, кулиб юборишди. Ёшларнинг лақиллашига аралашмай келаётган Тимофей Андреевич ҳам Люсяга қараб жилмайди.

Вадуднинг ёнида ўтирганидан юраги гурсиллаб ураётган Люся Тимофей Андреевич борлигига қарамай, тинмай гап берарди.

Машина саксон олтинчи картанинг бошида тўхтади. Тимофей Андреевич узун темир қувурини олиб, картанинг ўртасида турган тракторга қараб кетди. Вадуд билан Люся эса қувалашиб, кичкинагина қайинзорга кириб қолишди.

Яқиндагина қор шарбатига тўйган тупроқ энди кўкламнинг тоза яшиллигига бурканган. Қирларнинг яшил кифтларида турли хил майсалар, гуллар чирой очган. Оққайинлар эса энди кокил тараб, сичқон қулоғидай кичкина япроқчаларини ёзган. Баҳор келганига ҳали ҳам ишонмаган қушлар гала-гала учади, ҳали яшилланиб улгурмаган теракларнинг учига қўниб тинимсиз чуғурлашади. Эрталабки қуёшнинг нурларида кўклам чечаклари барқ урган чўл тупроғидан енгил ҳовур кўтарилади, одамнинг димоғига урилиб, кўнглида хуш кайфиятлар уйғотади.

Вадуд Люсянинг қўлидан тортиб ерга ўтирғизди. Люся тўла, тикмачоқдай оёқларини барра майса устига чўзиб, бошини Вадуднинг елкасига қўйди.

— Фуфайкангни тўшаб, сен ҳам чўзил,— деди Люся оппоқ, момик бармоқлари билан унинг сочини силаб.

— Ер салқин,— деди Вадуд жойлашиб ўтиргандан кейин.

Люся бир оз юқорига силжиб:

— Мен ўрганиб кетдим, салқиндан қўрқмайман. Бу ерда ҳаво доим шундай,— деб, барра майсалар устига чалқанча чўзилди. — Одам ўзини доим соғлом сезади.

Унинг жун кофтаси тагида қандил олмадай туртиб турган кўкракларига қараган Вадуд, юраги дук-дук уриб, томоғига бир нарса тиқилгандай, бир-икки марта ютиниб қўйди. Лекин қимирламай ётаверди. Люся оёқларини қитиқлаётган ўтлардан биттасини юлиб олиб, тишлаб ўйнаганча, вужудини эркалаётган сарин еллар оғушида роҳатланиб, кўм-кўк осмонга тикилди.

IV

Чўлнинг илк кўкламида иш қизигандан қизиди, ерлар ағдарилди, экиш мавсуми бошланди, буғдой, тарик, сули, маккажўхори уруғлари сочилди. Чўлга келаётганларнинг ҳам кети узилмайди, ҳар куни янги-янги одамлар сафга қўшилади. Берилган уйлارга жойлашиб, бирон кун дам олар-олмас, бригадаларга тарқалиб кетишади.

Усмон оғага МТС уйларидан бири тегди. Сал четроқда-ю, лекин кўп болали оила учун жуда қудай. Вадуд чодирини тарк этиб, ота-онасининг ёнига кўчиб ўтди.

Мамлакатимизнинг узоқ-узоқ мавзеларидан кечаю кундуз тинмай одам келиб турибди. Уларга бошпана керак. Бир умр чодирда яшаб бўлмайди-ку. Демак,

янги ерлар очиш билан бирга, бу ерларга тер тўкадиган одамлар учун ҳам шинам уйлар тиклаш керак, бунинг учун эса кўшлаб қурилиш материаллари зарур. Уларни ким ташийди? Минглаб гектар даштларни ўзлаштиришга техника, эҳтиёт қисмлар, озиқ-овқат етказиб туришга тўғри келади. Бу ишларнинг ҳаммаси машиналар зиммасида.

Усмон оға иш бошлагандан кейин сая ўтмай, эпчиллиги, усталлиги билан ҳамма ҳайдовчиларни ҳайратга солди. Чўл йўллари унча-мунча ҳайдовчини пиландга ялмайди. Янги келган ҳайдовчилар тезда доғда қолишади. Кечаси бўлсин, кундузи бўлсин, бир хил таги ботқоқ, усти худди заранг тупроқдай йилтираб турадиган шўрхок жойлар ҳайдовчининг кўзини алдайди, яқинлашгани сайин текис ердай кўринади. Машина шунақа шўрхокка кяриб қолдими, иш пачава: орқа гилдираклари айлангани сайин ўзи кавлаётган чуқурга ботаверади, охири машина ағдарилиб ҳам кетади. Бунақа йўлларда соғ-омон, ағдарилмайнетмай юрган ҳайдовчиларга ёқилғи тежам қилгани қатори пул мукофоти ҳам берилади. Албатта, ҳамма ишга ҳам тажриба керак. Усмон оғани кеча ҳайдовчилик курсини битириб, бугун рудга ўтирган ёшларга минглаб бўлмайди. Лекин у чўл йўлларининг азобини хўб тортган, тажрибаси ошиб қолган ҳайдовчиларнинг ҳавасини келтирар эди.

— Маши, кўряшсизки,— деди у бир кун дастурхон тепасида қалдирғочдай тизилиб ўтирган боиларига,— гўкин-сочин бир мамлакатда яшяяпмиз. Қорнингиз тўқ, устингиз бут. Шунга яраша ўқитилар. Ўғиллар техникани ўргансин, қизлар эса дўхтирликни. Розимисизлар?

Кичкиналар қий-чув кўтариб, ўзларича нималаршидир чуғурлашиб, туриб кетишди. Дастурхон тепасида Вадуд, унга изма-из бўй тортиб келаётган Нусрат

қолди. Нусрат бу йил ўнинчини битиради, савол унга қаратилган эди, аммо индамай ўтираверди.

— Сен, ўғлим, кўп ўйланиб ўтирма,— деди унга Усмон оға.— Ҳайдовчилик курси шундоқ биқинингда, кириб ўқийверасан.

— Беш ой,— деди Вадуд ҳам гапга аралашиб.— Кейин ёнимизга кириб ишлайверасан.

— Мен ҳайдовчи бўлишни хоҳламайман,— деди Нусрат акасининг гапини бўлиб.

— Ҳайдовчиликнинг нимаси ёмон?— деди Усмон оға ажабланиб.— Йигирма беш йилдан бери чамбарак айлантираман. Бутун умрим ғилдирак устида...

— Ота, ҳайдовчиликни ёмон, демоқчи эмасман,— деди Нусрат.— Лекин олдинни ҳам ўйлаш керак. Шундай кун келадики, чамбарак айлантиришни ҳамма ўрганиб олади. Ҳатто хотин-қизлар ҳам.

— Отаси ҳам, акаси ҳам ҳайдовчи. Икковингизнинг кирингизни ювганим ҳам етар,— деб ўғлининг ённи олди Комила опа.— Бу ўғлим инженерликка ўқисин. Тимофей Андреевичдай бўлсин.

— Унда, яқинда механизаторлар курси очилади, вақтни ўтказмай, ариза топшириб қўй,— деди Вадуд укасига қараб.— Икки йил ўқийсан, яхши битирсанг, институтга киришинг ҳам осон кўчади. Инженер бўлишининг йўли шу.

Вадуднинг таклифи ҳаммага маъқул тушди. Нусрат ҳам ота йўлидан бориб, механизаторлар курсига кириб ўқишга розилик билдирди.

Ўрим пайти ҳам етиб келди. Совхоз раҳбарлари, механизаторлар ўртасида техникадан қандай қилиб унумли фойдаланиш тўғрисида тортишувлар қизиб кетди. Бугун совхоз партия ташкилоти билан дирекция ҳамкорлигида ўтказилган очиқ мажлисда етиштирилган мўл ҳосилни ўз вақтида, кечиктирмай йиғиб олиш ва уни тўкмай-сочмай давлатга топшириш масаласи

муҳокама қилинди. Мажлисга барча механизаторлар, инженер-механиклар ва бригадирлар чақирилган эди. Кечаси соат иккиларгача чўзилган бу мажлисда қайси комбайнга қайси машинани белгилашгача кўрилди ва: «Ҳеч бир комбайн, ҳеч бир машина қимматли вақтини беҳуда ўтказмасин», деган қатъий талаб қўйилди.

Усмон оға билан Викторнинг машиналари Қатортол бўлимига белгиланди. Комбайнларнинг бункерига тўлган ғаллани яқин хирмонларга ташиш, бу ерда қуришиб тозаланган ғаллани элеваторларга ва совхоз омборларига олиб бориб тўкиш керак. Вазифа масъулиятли ва оғир эди. Қийинлиги шундаки, ғалла қабул қиладиган пунктлар ўримга тузукроқ тайёрланмаган, ғалла майдонлари темир йўлдан, марказдан анча олисда эди. Ҳосил етилди, ўрим бошланди, ғалла йиғиштириб ҳам олинди, дейлик, лекин шунча заҳирани очиқ ҳавода, ёғин-сочиннинг тагида сақлаб бўлмайдик. Демак, транспортнинг иш унуми ҳам қабул пунктларига боғлиқ бўлиб қолади.

Чўл биринчи йилиёқ кутилганидан ортиқ саховат қилди. Урим бошлангандан кейин бир ҳафта ўтмай, совхоз омборлари тўлиб қолди. Машиналар ташиб улгурмаганидан, комбайнчилар бункерларини дала бошига тўкадиган бўлишди. Буларни ортиш ҳам ҳайдовчилар зиммасида қолиб, кеча-кундуз бошлари ишдан бўшамайдиган бўлди. Машина бўшатилаётганда ё навбатда турган пайтларида оз-моз мизғиб олишларини айтмасак, тузукроқ ҳордиқ чиқаришга ҳам вақтлари йўқ эди.

Қатортол — совхознинг биринчи бўлими. Совхозда бунга ўхшаган уч бўлим бор. Ҳаммасида ҳам иш қизғин. Қатортол бўлимининг ҳамма омборлари тўлди, уруғлик ғалла ҳам жамланди. Аммо ҳали далада ҳосил кўп, шошилинич қурилган хирмонларда, шибба-

ланган йўлларда уюлиб ётибди. Буларнинг ҳаммасини кузги ёгин бошлангунча саранжомлаш керак.

— Йиғилган ҳосилни-ку, бир амаллаб ташиб олармиз, аммо даладагисини қандай эплаймиз, ёмғир уриб берса, картага тушиб бўлмайди,— деб шоширади совхоз директори.

Шунинг учун ҳам далаларда комбайнлар карвони кечаю кундуз тўхтамайди. Усмон оға умри бино бўлиб бунақа мўл ҳосилни кўрмаган эди. Шитоб билан илгарилаётган турнақатор комбайнларга қараб, болалигидаги бир воқеани эслади.

Усмон оға у пайтлари кичкина бола эди. Отаси уни қир этагида жойлашган узоқ буғдойзорларига хирмон янчишга олиб борди. Хирмонтошга¹ энди ҳўкизларни қўшиб, ишни бошлашган ҳам эдики, бир йигит аравасини ҳайдаб келиб қолди. «Ҳўкизларни чиқаринг, бугун менинг галим эди, хирмонтошни олиб кетаман»,— деди. Усмоннинг отаси ҳар қанча ялиниб-ёлвормасин, йигит қулоқ солмади, хирмонтошни аравага юклаб, олиб кетди. Шу куни энди хирмон янчиш қолганини тушунган Усмон паншахани қўлига олиб, янчиш учун ёйилган буғдойпояларни қайтадан ўртага тўдалади. Ушанда билса, бу хирмонтош аслида бир замоилар Сейдғози тошчи деган одамники бўлиб, унга ҳам отаси Сеитмамутдан мерос қолган экан. Ҳосил вақти келдими, икки маҳалланинг одами навбат билан унинг эшигига бориб, хирмонтошни сўраб олар экан. Йиллар ўтади, Сеидмамут тошчи ҳам тўқсон бирга чиқиб оламдан ўтади, Сеитғози тошчи эса отасидан ҳам узоқ яшайди, охири у ҳам вафот қилади, хирмонтош бўлса, авлоддан-авлодга ўтади, навбат билан ҳамманинг корига яраб, Усмон оғанинг болалигига ҳам етиб келади. Янги ҳаёт бошлангандан кейин кол-

¹ Хирмонтош — хирмон янчадиган ускуна (ред.)

хоз, совхозлар тузилди, бунақа иш усуллари барҳам топди, хирмонтош эса ўтмишдан ёдгорлик сифатида қишлоқ ўртасидаги майдонга ўрнатилди. Бугунги кунда унинг атрофида болалар бекинмачоқ ўйнайди, ёшлар тўпланиб, ўйин-кулги қилишади, аммо улардан ҳеч бири хирмонтошнинг бир замонлар комбайн хизмати-ни ўтаганини хаёлларига ҳам келтиришмайди. Дунё ўтаверар экан. Энди бу гуриллаб, атрофга чанг-тўзон кўтариб ишлаётган комбайнларни кўринг. Ҳар бири минг хирмонтошдан кўпроқ иш бажаради. «Янги замоннинг хирмонтошларини қаранг!»—деб ўйлайди Усмон оға.

Усмон оға комбайнчиларнинг ишини бир муддат томоша қилди-да, машинасини ўт олдирди.

Элеватор узоқ, бир кеча-кундузда ҳар қанча зўр бермасин, икки рейсдан ошиқ қатнай олмайди. Ҳар куни ҳам аҳвол шу. Бир чора излаш керак. Ниҳоят чораси ҳам топилди. Тажрибали ҳайдовчилар ўз машиналарига қўшма тиркама тақдилар. Усмон оға эса бира тўла икки тиркама улади. Бир ҳафта юриб, си-наб кўргандан кейин, совхоз дирекциясига кириб, учинчи тиркамани ҳам беришларини сўради. Хирмондагилар узоқдан унинг машинаси кўриниши билан: «Ана, Усмоннинг поезде келяпти», деб кулишади.

«Усмоннинг поезде» дейилиши шунчаки ҳазил ҳам эмас эди. Чунки унинг ёлғиз ўзи бир кунда қирқ тоннадан ошиқ ғалла ташийди. Чўлдагилардан ҳеч бири ҳалигача бунча ишни уддаламаган, шундай қилолган одамни эшитмаган ҳам эдилар.

Унинг қизил байроқли «поезди» доим карвоннинг бошида юрар, элеваторда ишлаётганлар ҳам уни яхши танишади, узоқдан кўриниши билан дарвозаларни ланг очишади. «Усмоннинг поезде» ўтгандан кейин «Ҳосил» совхозининг бошқа машиналарига бенавбат йўл берилади. Ишига берилган ҳар бир одам вақтини

олтиндан аъло баҳолайди. Машинасини тезроқ бўша-тиш, тезроқ даштга етиб, янги юк ортиш Усмон огага ўхшаган ҳамма ҳайдовчиларнинг фикри-зикрига ўрнашиб қолган.

Бугун кечқурун Вадуднинг машинаси ҳам ғалла ташишга ўтказилди. Тимофей Андреевич ўзининг жами асбоб-ускуналарини машина кузовидан ечиб олди, фақат турли ашёлар солинадиган битта темир қути қолди. Тепаси ёпик, ёнлари мустаҳкам машина ғалла ташишга жуда ўнғай. Тортишга кучи етгунча юклаш мумкин. Тўкиладиган ёриқ тешиги йўқ. Лекин «ГАЗ-51»га икки тоннагача ғалла ортиш мумкин. Бу ҳам элеваторга келиб торттиргандан сўнг маълум бўлади.

Бугун оқшом «Ҳосил»дан чиққан машиналар карвонининг охири кўринса, учи қаерда кетаётгани билинмайди. Виктор элеваторга борадиган йўлни беш қўлидай биледи, лекин Вадуд биринчи марта ғалла ортиб боряпти, йўл унга нотаниш. Шунинг учун адашиб қолишдан чўчиб, Викторга изма-из боради. Атроф сим-сиёҳ зулмат, Комила опа айтгандай, худо қармаган чўлу биёбон. Экин майдонлари орасидан тушган йўл билан тошкўчага чиқиб олгунча ҳалигидақа алдамчи шўрхоқлардан қанчасини айланиб ўтиш керак. Ҳайдовчи ҳар қанча уста бўлмасин, бари бир, кечанинг кўзи сўқир. Машина ҳар дақиқада ўнқир-чўнқирга рўпара қелади. Шу пайтгача юлдузларини кўз-кўз қилиб турган осмонни бир зумда қаёқдандир етиб келган қора булутлар қоплаб олди-ю, бир зулматга ўн зулмат қўшилди. Ёнбошга қараган ҳайдовчи йўлнинг четини кўрмайди. Фақат олдинда, чироқлар ёруғида илдамлаб кетган машинанинг изи кўринади. Вадуд машинасини секинроқ ҳайдайди. Бунақа йўлда, кўзингга қарамасанг, ағдарилиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас. Шивалаб ёғаётган ёмғир йўлни тойғоққа айлан-

тирган. Виктор билан Вадуд карвондан узилиб қолишди. Олдинда кетаётган Виктор машинасини секинлатди, йўл ялтираб кўринган эди. Машинани тўхташиб, тушиб қараса, йўлнинг белида катта кўлмак. Унинг ортидан Вадуд ҳам тўхтади. Иккаласи ҳам кўлмак ёнига келишди. Юзларига совуқ томчилар урилди. Кўлмакнинг саёз ё чуқурлигини сиртидан билиб бўлмас эди. Вадуд шимини қайириб, кўлмакка тушди.

— Туби лой,— деди ташвишланиб.

— Айланиб ўтамиз,— деди Виктор ва машинасини орқага тислаб, йўлдан чиқарди. Чўл бағрида моторнинг зориллаши қулоқни тешиб юборгудай эшитилди. Вадуд чопиб етиб келгунча, Викторнинг машинаси бир ёнга қийшайиб, ботиб улгурган эди. Виктор яна газни босди, турган ерида чириллаб айланаётган филдираклар ўзи очган чуқурга ўқиғача кириб кетди.

— Газни босма!— деб қичқирди Вадуд орқадан.

Виктор эшитмади.

— Тўхтат, тўхтатсанг-чи,— деб яна қичқирди Вадуд ва машинанинг олдига югуриб ўтди. Виктор машинадан тушиб, бир томонга қийшайган кузовдан балчиққа тўкилаётган ғаллани кўриб, бошини чангаллаб қолди.

— Қолдик энди чўлда,— деди сўкиниб.

— Орқадан шатакка олайми?— деди Вадуд.

— Тортолмайсан, ўзинг ҳам ботасан.

— Ботмайман.

— Калланг ишлайдими ўзи? Менинг машинамда етти тоннача юк бор, қандай тортасан?— деди Виктор аччиқланиб.

— Бўлмаса, ерга тўшанчи тўшаб, ғаллани туширайлик.

— Бўлмайдиган гапни айтма. Ғаллани тушир, машинани ботқоқдан чиқар... Кейин нима қиламиз? Бўш машинани қалдиратиб Қатортолга қайтамизми? Яхшиси,

сен кетавер, эрталабгача элеваторга етиб олишинг керак.

— Елғиз ўзингни чўлга ташлаб кетмайман,— деди Вадуд бошқа ганга ўрин қолдирмайдиган оҳангда.

Ёмғир тезда тинди. Булутлар тарқалди шекилли, осмон ёришгандай бўлди. Икки дўст нарсаларини йиғиштириб, Вадуднинг кабинасига тиқилишди. Бир-бирларига елка тираб, кўзларини юмишди. Аммо уйқу келмади, совқотганлари сайин бир-бирларига сурилиб, жим ўтиришарди.

— Ҳаво ёришиши билан сен йўлга тушасан,— деб гап бошлади Виктор уйқу босган кўзларини уқалаб.

— Элеватордан қайтаётганларга айтаман, совхоздан трактор юборишадн,— деди Вадуд титровини зўрва босиб.

— Нега қалтирайсан? Сувга бекор тушдинг-да. Эҳ, Люсянгни кўрөлмайдиган бўлдинг-да.

— Кўп ҳиринглайверма,— деди Вадуд унинг ганини бўлиб.— Люся билан ишинг бўлмасин. Аввал Оксанангни ўйла.

— Оксананинг нимасини ўйлайман. Иши маълум— яқинда она бўлади.

— Сен эса — ота...

Виктор индамади. Сал ўтмай иккаласи ҳам эснаб, шишлай бошладн.

Вадуд ям-яшил тиламдай товланган чўл ўртасидан машинасини ўқдай учуриб бораётир... Уша, эрта кўкламда Люся билан учрашган қайинзорга еганда, қараса, шундоқ машинанинг олдини юз-кўзини қора буркаб олган бир одам тўсиб чиқяпти. Машинани четга буриб, айланиб ўтай деса, қора ёпинган одам яна йўлини тўсди. Вадуд қалтираб кетди, совуқ еганиданми, қўрққаниданми, англолмади. Бошқа илож йўқ, машинани тўхтатиб тушди-да, ҳалиги одамга қараб юрди. Енига етиб бorganда, одам бирдан ёпинчигани

туширди. Қараса, өлдида, худди онадан янги туғилгандай қип-яланғоч бўлиб Люся турибди. Яна хандон отиб кулади, кулгиси қайинзорда акс садо бериб, узоқ-узоқларга таралиб кетади. «Бу қанақа шармандалик?!»— деб қичқирди Вадуд унинг кулишидан жаҳли чиқиб. «Шарманда ўзинг-ку,— деди Люся яна ўша қора ёпинчигига ўраниб.— Бугун йигирмага кирганимни билмайсанми? Шаҳардан ҳеч бўлмаса, битта пайноқ олиб келмадинг!..» «Совға олганман,— деди Вадуд.— Қабиннада турибди. Сени бир севинтирай, деб шошилиб келаётган эдим...» Вадуд унга тугунчани узатди. Люся севина-севина қайинзорга кириб кетди. Озгина вақт ўтар-ўтмас қайинзорнинг ортидан қуёш кўтарилди. Уртадаги сойнинг лабини қир чечаклари қоплаб олди. Вадуднинг қулоғига Люсянинг товуши келди: «Вадуд, мен буёқдаман!» Вадуд қайинзорга қараб югурди. «Вадуд, мен буёқдаман!» Вадуд қайинларни оралаб бориб, ялангликда турган Люсяни кўрди. Устида яна ўша ёпинчиги. «Мен сени бу кийимда кўришни хоҳламайман», деб Вадуд кўзларини тўсиб олди. Вадуд бу гапни айтаётганда Люся ёпинчигини осмонга отиб юборди. Вадуднинг қаршисида оппоқ келинлик либосларига ўранган қиз пайдо бўлди. Иккаласи қучоқлашиб, қирмизи товланаётган долалар орасига ўтирдилар. «Қалай, совғам сенга ёқдимми?», деди Вадуд унинг кўзларига боқиб. «Жудаям! Бугун энг бахтли куним», деб табассум қилди Люся. Вадуднинг қўли Люсянинг текис йилтираётган пайпоқларига чўзилди...

— Ҳей, мунча тимирскиланасан?— деди уйқудан уйғониб кетган Виктор.

— Тонг отиб қолибди,— деди Вадуд ўзини билмаганга солиб. — Хўрозлар қичқирганини эшитмабман.

— Бу биёбонда хўроз нима қилсин? Қани, чаққон

қимирла, моторни ўт олдир-да, жўна. Мендан ташвишланма. Гаражга айттириб юбораман, мени бу ердан ЧТЗдан бошқаси тортиб чиқаролмайди.

V

Урим ҳам якунланди, куз келди. Совхоз давлатга галла топшириш планини икки ҳисса ошириб бажарди. Чўл ерда етишган шунча ҳосил ҳаммани ҳайратга солди. Бу ерларнинг тарихида бўлмаган воқеа. Совхоз ишчилари ўзларига берилган ҳақларидан ортиб қолганини ҳам, уйларига келтирмаёқ, тўғри совхоз омборидан давлатга сотиб юбордилар. Усмон оға урушдан кейинги йилларнинг биронтасида бунақа маъмурчиликни кўрмаган эди. Унга берилган уйнинг каттагина томорқаси ҳам бор эди. Томорқада етишган ҳосил ҳам мўл-кўл бўлди. Уйнинг ёнидан бир ертўла қазиб, уни анқонинг уруғидан бошқа ҳамма нарсага тўлдириб олишди. Комила опа иккита бочка топиб, бирига помидор, бирига карам билан тарвуз тузлади. Усмон оғанинг оиласига буларнинг ҳаммаси керак. Усмон оғада очкўзлик одати йўқ, лекин шунча нарсани ҳалол меҳнат билан етиштиргандан кейин, нест-нобуд қилмай, асраб қўйиш зарур. Ишлаганга яраша тишлаш ҳам керак. Вадуднинг топгани ҳам катта оиланинг қозони-га келиб тушади.

Фақат Усмон оғанинг оиласида эмас, янги ер очишга кўчиб келган ҳамманинг уйда чўл неъматлари пайдо бўлди. Сирти қизариб пишган, ичи оппоқ, нақ ярим пудли тўгарак нонларни кесганда кишининг кўз олди-га, бурунги замонлар ва уруш пайтларидаги оғир ҳаёт, очлик азоблари келади, ҳалигача дунёнинг айрим пучмоқларида бир бурда нонга муҳтож бўлиб, қорни қапишиб, қобирғаси саналиб юрган одамларнинг хор-зор турмуши гавдаланади.

Совхоз ишчилари биринчи йилни шундай якунла-

дилар. Кузги шудгор ҳам қилинди, баҳорги бугдой уруғлари ҳам сепилди, фақат чорвага озуқа жамлаш ҳали ҳам давом қилмоқда.

Даштда ишлаган бригадаларнинг ҳаммаси кўч-кўрони, техникасини йиғиб, шайлаб қўйишди. Энди уларни атрофни қор босмасдан совхоз марказига етказиб, устахоналарга топшириш керак. Одамлар шу ишларни саранжомлаб болалари ёнига, иссиққина оила бағрига шошиладилар. Албатта, ойлаб чўлда яшаб, шунча ҳосилни етиштиргандан кейин оила ўчоғини қўмсаш кимга ҳам ярашмайди дейсиз.

Чодирлардан тикланган қишлоқнинг умри кўпга ҳам чўзилмади. Оилаларнинг ҳаммасига уй берилди. Алоҳида уйларга жойлаштирилмаган беш-ўн йиғитқиз қолган эди, улар ҳам янги қурилган ётоқхоналарга кўчирилди. Люся билан икки дугонасига ана шундай ётоқхоналардан жой тегди.

Куз ёмғирлари чўл тупроғини хўп ийлади. «Чўлқуварлар кўчиб ўтган янги маҳалла йўлларининг лойи белга чиқиб, одам тугул машиналар ҳам юра олмай қолди. Фақат от-арава ё тўшама гилдиракли тракторлар билангина уёқ-буёққа бориш мумкин эди. Бундай пайтлари йўлдан пода ўтмасин экан, бўтқа қилиб кетади. Куз ёмғирлари пайти янги уйларда яшаётганлар тортадиган йўл азобини айтиб адо қилиш қийин...

Ҳамма иш тракторчиларнинг зиммасида қолди. Чўлдан пичан ташиш, ўрмондан ўтин ортиб келиш, уйларга кўмир тарқатиш каби ҳамма юмушлар трактор билан бажарилади. Бу ҳам кўп узоққа чўзилмади. Ёмғирларнинг шашти пасайди, кечалари совуқ изгирин эсиб, ерларни қотирди, юриш бирмунча осонлашди. Бунақа пайтлари чўлқуварлар тезроқ қор ёғишичи тилашади. Негаки, очиқ ерларнинг музлаши кузда қилинган меҳнатни чишпакка чиқариши мумкин — янги чиққан майсаларни аёз уриб кетади. Қор ер

қотмасдан тушса, барра майсалар то баҳоргача қор кўрпаси тагида жон сақлаб, эсон-омон баҳорга етиб олади.

Лекин қиш ҳам кўп куттирмади, йилдагига қараганда эрта тушди. Оққайинларнинг учидаги барглари тўкилиб улгурмай, ёмғирга қор аралашди, охири аёзлар устун келди-да, ёмғирлар тамом чекинди, бир неча кун ичида дашту далалар қор кўрпаси билан ёпилди.

Бугун оқшом Викторнинг уйида зиёфат бор. Оксана ўғил кўрди. Янги ерда янги ҳаёт қурган оилалар ўртасида биринчи фарзанд, илк қалдирғоч. Виктор шу муносабат билан ҳамма дўстларини уйига чорлаган. Усмон оға ўзи билан бирга кўчиб келган ҳамюртларидан Аблаким, Фарих, Сеит, ака-ука Вефа, Қуртасан, Яҳя ва Сулейманларни ҳам бирга олиб борди. Булар Викторга ҳам жуда қадрдон. Чунки ҳаммалари бирга ўсган, бир курсда ўқиб, бирга механизаторлик қилишган. Оксананинг дугоналари ҳам ўзига ўхшаб Воронеждан келган оқ юзли, хушбичим қизлар. Меҳнатдан чарчашмайди, кунбўйи ҳориб чарчаб қайтганларидан сўнг ҳам ярим кечагача ўйин-кулги қилишади.

Биринчи қадаҳ сўзини Тимофей Андреевич айтди. У чўлқуварлар оиласида туғилган биринчи чақалоқ билан ҳаммани табриклаб, Викторнинг оиласига бахт тилади. Шодон қийқириқлар билан қадаҳлар уриштирилди. Кейин токчадаги патефондан таралаётган куйлар остида яна такрор-такрор табрик сўзлари айтилди. Ниҳоят ёшлар қўшиқ бошлашди, қўшиққа-қўшиқ уланиб кетди. Ким қандай қўшиқ бошласа ҳамма унга жўр бўлар, ҳеч ким даврадан четда қолмас эди. Дунёда одамларни бир таң, бир жон қиладиган қўшиқдан ҳам ажойиб нарса бўлмаса керак.

Тимофей Андреевич оз ичса ҳам, юзлари қизаришиб қолди. Усмон оға жўшиб кетганидан жойида ўтиролмай, Оксананинг ёнига ўтди.

— Сен билмайсан, Оксана,— деди у Оксананинг қулоғига энгашиб.— Виктор ҳам менинг ўғлим. Ёлғиз йигит эди. Узим ўстирдим. Вадуд иккаласи бир кўрпанинг тагида тепкилашиб катта бўлишди.

— Ҳаммасини биламан,— деди Оксана ҳам унинг қулоғига шивирлаб.— Виктор айтиб берган. Отаси урушдан қайтмаган экан, онаси бошқа турмуш қуриб, уни болалар уйига...

— Тўғри, Оксана, ҳаммаси тўғри, кел, икковларингизнинг бахтингизга!..

— Йўқ, йўқ, сизнинг соғлигингиз учун!— деди Оксана қадаҳини кўтариб. Кейин шовқин-суронни босиб, бошқаларга қаради.— Дўстлар, совхозимизнинг энг илғор ишчиси, механизаторлар оиласининг бошлиғи Усмон оғанинг саломатлиги учун!

Ҳамма қадаҳ уриштирди. Оксананинг ўзи, албатта, чақалоғини ўйлаб, ичмади.

Ёшлар яна ашула бошладилар.

Вадуд билан Нусратнинг ўртасида атиргулдай товланиб ўтирган Люся қўшиқ айтганда шовқин-сурон бирдан босилди:

Ти ж мене пидманула

Ти ж мене пидвала

Ти ж мене молодого

З ума розуму звела

Қўшиққа жўровоз бўлмаган одам қолмади. Ҳатто Тимофей Андреевич ҳам қараб туролмади.

Усмон оғанинг кайфи ошиб қолганини ҳадеб елкаларини ўйнатаверганидан ҳам билиш мумкин эди. Агар бирон куй чалиниб қолса, ўртага тушадиган шашти бор... Аблаким ўғлининг аккордеонини олиб келган экан, лекин «Ҳай, ўбана, ўбана»нинг¹ куйини ғийтиллатишдан нарига ўтолмади. Кўзлари шўх-шўх

¹ Миллий ашула номи (ред).

чақнаётган Қуртасан боядан бери бир нарса мўлжал қилиб турган эди, секин қўзғалди-да, ошхонадан Оксананинг қарам шўрва совитиб қўйган қозонининг қопоғини олиб келиб, доирадай чалиб, хониш қила бошлади. Усмон оға шуни кутиб турган эди, қўлларини ёйиб даврага тушди. Яҳя ҳам ошхонага ўтиб, Оксананинг ўқлоғини кўтариб чиқди. Бу ғалати «чолғу» асбоблари товушидан завқланмаган одам қолмади. Ҳамма ўрнидан туриб ўйинга тушиб кетди.

Шод-хуррамлик қиёмига етганда Тимсфей Андреевич билан Усмон оға кетишга рухсат сўрадилар. Ешларнинг ўзлари қолди.

— Парво қилма, ошна, ҳали Вадуднинг тўйида тўйиб ўйнаймиз,— деди Тимофей Андреевич йўлда бораётганларида.

— Шу кунларга етказсин, Тимоха. Уғил ҳам бўй етди, лекин...

— Лекиннинг нимаси, кучинг етмайдими? Омборларингни тўлдириб қўйган бўлсанг.

— Гап фақат омборда эмас-да.

— Бошқа нимада?

— Уй билан келинда. Раҳбарларга яқинда айтиб кўрдим. Бир оилага иккита уй беролмаймиз, дейишди. Ер берамиз, майли, ўзларинг қуриб оласизлар, деган гап қилишди.

— Шу ҳам ўйлантирадиган масалами? Сен учун уй қуриш қийинми? Ердამчиларинг йўқми? Битта эмас, ўн битта. Келин масаласи ҳам пишган. Люся тайёр турибди. Чиройи ҳам, ақли ҳам жойида. Вадуднинг дардида куйиб юрибди.

Усмон оға тўхтаб, Тимофей Андреевичга тикилиб қолди. Бу гап унга янгилик эди. Тимофей Андреевич унинг кўнглида нима кечаётганидан беҳабар, галида давом қилди.

— Ер олавер, Усмон. Қеракли материалларни ҳозирдан жамлаб қўямиз. Баҳорга чиқиб, ғайрат қилсак, Вадудга бир ойда уй тайёр бўлади. Ҳамюртларинг жуда аҳил. Ҳаммаси ёрдам беради, қараб турмайди. Жирғатолдаги янги маҳалла қандай қурилди, шунақа аҳиллик билан-да. Аблакимнинг бир этак боласи бор. Сенга ўхшаб тагида машина йўқ. Лекин, келгани заҳоти уй қуришга киришди. Жуда серғайрат, уддабурон одам-да шу. Бир куни уикига ҳашарга бордим. Қарасам, мисранг билан муз қотган ерни қўпоряпти. Нима қиляпти, деб ўйлайсан? Музлаган тупроқни парча-парча кўчириб олиб кириб, печка устида эритиб лой қоряпти. Аёли эса уй ичини суваляпти. Бошқа пложи йўқ, болаларига ётишга жой керак, қишда бўлса ҳам сувоқдан чиқаришга мажбур. Энди уйига кириб кўр, нақ саройнинг ўзи. Агар сен Вадудга уй қураман, десанг, кўплашамиз. Мен ҳам Вадуднинг тўйига деб бир ғунажин боқяпман. Комилага айтсанг, бизникидан тухум олиб кетарди. Иккита курк бостирсанг, баҳорга чиқиб, қарабсанки, бир дунё товук бўлади. Кўриб турибсан, бу ерда товук асрашдан осони йўқ. Ерга тўкилган дон-дун билан ўзини ўзи боқиб ётади.

— Раҳмат, Тимошка. Сенинг қандай ажойиб одамлигингни бу ерга келмасимдан олдин ҳам билардим. Вадуд кўп ёзарди. Яхшиликларингни ерда қолдирмаман. Лекин... Люся тўғрисида бириинчи эшитишим. Онаси қўзғалон кўтармаса, дейман.

— Менинг тахминим шундай. Яна ким билади, балки Вадуд бошқасини кўзлаб юргандир.

— Э-э, она сути оғзидан кетмаган бола, бунақа нарсаларни хаёлига ҳам келтирмагандир. Чамбарагини ҳам тузукроқ айлантиролмайди. Бир кеча чўлда қолиб кетганини эслайсанми?

— Машинани эпполмаганидан эмас, Викторни деб қолган. Ё дўстини ёлғиз ташлаб кетиши керакмиди?

Унда эркаклик бўлармиди? Яхши қилган. Ҳинни эмас, дўстини ўйлаган.

Улар Тимофей Андреевичнинг эшиги ёнига келиб, гаплашиб туриб қолишди. Чўл томондан аёз шамол қор учқунларини учуриб келиб, юзларига, қулоқларига урар эди. Усмон оға ёқасини кўтариб олди, лекин, бари бир, қулоқларини бекитолмади. Тимофей Андреевич йўлдаги қорларни шопираётган шамолдан юзини паналаб бурнини ишқалай бошлади.

— Ҳаҳ, жин ургур-эй!— деди у.— Совуқ олибди.

Унинг бурни ўзига хос барометрга ўхшайди. Совуқ йиғирма даражадан ошдими, ўзини билдира бошлайди.

Бир оздан сўнг бугун ошган кайфлари тарқаб кетганини англаб, икки дўст хайр-хўш қилишди.

Усмон оға эшикдан кирганда Комила тикиш машинаси тепасида ўтирган эди.

— Шу маҳалгача нега ётмадинг?— деди Усмон оғанинг қўлидан болаларга тикилган кўйлақчани олиб кўраётди.

— Сизларга қараб ўтирибман. Оғаси келди, болалари ҳалигача йўқ.

— Уларни қўявер. Келиб қолишади.

Усмон оға ошхонага ўтиб идишларга бир-бир кўз югуртирди.

— Нимани қидиряпсиз, тўйдан очқаб келдингизми?

— Қатининг йўқми, чалоб ичгим келяпти.

Усмон оға косадаги чалобни бир нафасда ичиб бўшатди.

— Ичингиз ёниб кетибди,— деди Комила.— Ечиhib, ётинг энди.

Усмон оға пружинали каравотга чўзилди. Кўзларини юмиб, ўйланиб ётди. «Тимофей Андреевич уй қур, Вадудни уйлантир, ғунажин, курк... яна бир нарсалар деди. Ҳаммаси тўғри. Бунақа маслаҳатларни фақат

яхши, туғишганингдай яқин одам бериши мумкин. Бари гапи ўринли, лекин Люся масаласи сал чалкашроқми, дейман. Бу бўғирсоқ Вадуднинг бошини айлантирганга ўхшайди. Ўзи лом-мим демайди. Бола деган отасидан сир сақлаб бошлади, кейин ҳам айтганга юрмай қолади. Демак, ўзи билан бир гаплашиб қўйиш керак. Люсясини тез унутдираман. Ишқилиб, бу гап онасининг қулоғига етмасин. Тимохага раҳмат, кўзимни очиб қўйди...»

Усмон оға бир оздан сўнг худди томоғига бир нарса тиқилиб қолгандай нотекис хуррак торта бошлади. Комила опанинг кўзига уйқу келмайди. Она, икки навқирон ўғли — Вадуд билан Нусратнинг йўлини пойлайди.

Викторнинг уйдаги ўтириш ҳам охирлади. Йигитлар ҳам, қизлар ҳам ўйин-кулгининг роса хуморидан чиқишди. Виктор билан Оксанага миннатдорчилик билдириб, гуруҳ-гуруҳ бўлиб, тарқалишди. Нусрат уйга жўнади. Вадуд энг охирида қолган Люся билан унинг икки дугонасини ётоқхонага кузатиб борди. Қизлар юпунроқ кийинишган экан. Йўлга чиққанларидан кейин, совуқ суяк-суякларидан ўтиб кетди. Ҳаво очик, қор тўхтаган, осмонда юлдузлар чарақлайди, чўл шамоли эса қичитқон ўтдай чиппа ёпишади. Люся ўзини онасининг қаноти остига урган жўжа сингари, Вадуднинг пальтоси ичига тиқилди. Бу аҳволда юриш қийин бўлса ҳам, икки ёшга шуниси қулай. Люся чап қўлини Вадуднинг белидан ўтказиб, маҳкам қучоқлаб олди, аммо пальто фақат унинг елкасигача етди, бошқа жойлари очик қолди. Ой ёриғида одимлагани сайин оёқларида капрон пайпоқлари ялт-юлт қилади.

— Тиззаларим қотиб қолди,— деб зорланди у Вадудга.

— Етиб қолдик. Қалинроқ кийинмайсанми?

— Бунақа совуқ бўлишини қайдан билай. Берган совғаларингни кийиб кўринмоқчи эдим-да.

Унинг дугоналари югуриб кетишди. Улар Люся етиб боргунча, печкага ўт қалаб, гуруллатиб юборишди.

Анча вақт ўтди ҳамки, Люся кўринавермади.

Бу пайтда Люся Вадуднинг ичкарига киришга бош тортганидан хафа бўлиб, иккаласи гижиллашиб турган эди.

— Бағритош одамсан,— деди Люся алам билан.— Муздан ҳам совуқсан.

— Эҳтимол...— Вадуд кифтини қисди-да, Люсяни шундоқ бўсағада қолдириб, орқасига қайтди.

Люся ичкарига киргандан кейин, унинг кўзлари қизарганини кўриб, Вадудни сўрадилар.

— Уришиб қолдик,— деди Люся жаҳл билан.

— Бир пальтонинг ичига сиғмадингларми?

— Сиғдик. Лекин унинг юраги муз экан.

— Эритишинг керак эди. Оксанани кўрдингми? Шундай бўлолмайсанми?

— Бўлди, етар. Энди мени тинч қўйинглар, бошқа ҳеч нарса сўраманглар,— деб Люся каравоти ёнига келиб ечина бошлади. Дугоналар унинг қордай оппоқ, тиқмачоқ баданини бунгача неча марта кўрган бўлсалар ҳам, такрор ҳавас билан қараб қолдилар. Люсянинг қайноқ танаси салқин тўшакка текканда титраб кетди. У қизларга орқа ўгириб, кўрпани бошига тортди.

VI

Бу йил қиш жуда қутурди. Бир ҳафтадан бери тинмай қор ёғади. Йўлларни тамом қор босиб, машиналарнинг шаҳардагиси шаҳарда, йўлдагиси йўлда қолди. Совхозга яқинлаб тўхтаб турганларини, бульдозерлар билан йўл суриб бориб, тортиб келдилар.

Ишчилар, механизаторлар бунақа ҳавода уйларида дам олади.

— Бу йил сербарака келадиганга ўхшайди,— дейди Тимофей Андреевич, деразагача кўтарилган қор уюмларига қараб.— Хотин, мен бир оёқнинг чигилини ёзиб келай, Усмонниқига ўтаман.

Усмон оғанинг оиласи бошига қутилмаган ташвиш тушган. Комила опа кўзларини тез-тез артиб, йиглаб ўтирибди. Ҳеч нарсани тушунишмаган бўлса-да, кичкиналар ҳам хафаланиб, онасини гир қуршаб олган. Усмон оға кўзларини деразадан узмай, «Қазбек»ни устма-уст тутатади.

Улар Тимофей Андреевичнинг ичкари кирганини пайқамай қолишди.

— Ҳа, Усмон, деразанинг олдида теракка ўхшаб қотиб турибсан? Салом!— деди Тимофей Андреевич унинг елкасига туртиб.

— Э, хуш кўрдик, Тимоха! Айни пайтида келдинг-да, ҳозир ўзим сениқига бормоқчи бўлиб турган эдим.

— Бу ҳавода юришнинг ўзи бўладими. Қорни қара! Кўзингга қарамасанг, сен билан менга ўхшаганлар бир думалаб манави қовоқларни ёриб қўйиш ҳам ҳеч гап эмас,— деб Тимофей Андреевич ҳазиллашиб ўз бошига ишора қилди.

— Комила, жаз-буз қилиб юбор. Тимошка билан бир отамлашиб олайлик.

Унинг нима демоқчилигини Комила тушунди, кўзёшини Тимофей Андреевичдан яшириб, ошхонага чиқди. «Кечадан қолган ярим шиша спирти бор, икки чолга етар-да», деб ўйлади-да, қозон тепасида куймалана бошлади.

— Нима гап, тинчликми? Томинг тешилмадимми?— деди Тимофей Андреевич сабрсизланиб.

— Сен дўстим, ҳамма нарсадан хабардор бўлсанг керак,— деб Усмон оға столни ўртага сурди.

— Ҳеч нарсани тушунмаяпман. Комилага қўл кутардингми ё?

— Э-э, қўйсанг-чи, ўн биттасини туғиб катта қилаётган аёлига қўл кўтарганинг қўли синади-ку.

— Вадуд яхши етиб келдимиз?

— Саид бульдозери билан қор тагидан судраб чиқибди. Кечаси билан кабинада ўтириб совуқ билан олишибди. Келгандан кейин ҳам унга тинчлик бермади анави «Соқол».

Участка милиционерни Омоновга бу лақабни шофёрлар тўқишган. Бу атрофларда ҳар олти-етти қишлоққа биттадан милиционер тўғри келса-да, шофёрлар Омоновни кўрганлари заҳоти қочаётган чора қидириб қоладилар. У ҳеч кимга юз хотир қилиб ўтирмайди, қондан буздингми — жарима тўлайсан, ё талонинг тешилади. Учликкина қозоқча соқол қўйган, ёши элликларга борган, ўрта бўйли, тўлагина бу одам ўз ишига жонди билан берилган эди. «Иўлингми билиб юр, жамоат ўртасида ўзингни тут, жиноятчи бўлма, жиноят қилдингми, жазодан қочма» — унинг доим таъкидлайдиган гаплари шулардан иборат. Шу гапларни бошини ирғаб гапирётганда, соқоли ҳам шундай-шундай деб силкиниб туради. «Соқол» лақабини ҳам шундан олган.

— Вадуд неча кундан бери рейсда бўлса, бир кеча қор тагида ётиб чиқса, «Соқол»га нима ёмонлик қилган экан? — деди Тимофей Андреевич таажжубланиб.

Усмон оға елкасини қисиб, яна битта «Қазбек»ни тутатди.

— Мен Омоновни топай бўлмасам. Керагидан ортиқ алжирайверади. Қор тагида қолиб кетсам, бунга Вадуднинг ўзи айбдор эмас-ку! — деб Тимофей Андреевич ўрнидан қўзғалди.

— Шошилмай тур, тамадди қилиб олайлик, кейин борамиз, — деди Усмон оға.

Шу аснода Комила опа бир пиёладан қаҳва олиб кирди.

— Ошиқманглар, картошка қовуряпман,— деди у ёшли кўзларини яшириб.

Тимофей Андреевич қаҳва ичиб бўлгунларича индамади. Уйланиб ўтирди. Вадуд билан шунча ишлаб уни яхшилаб синади, қўй оғзидан чўп олмайдиган ювош йигитлигини яхши билади.

— Комила!— деб қичқирди Усмон оға қаҳвасини ичиб олгач.— Анавини опке!

Комила «анавини» олиб бориш кераклигини ўзи ҳам билади, аммо картошкаси ҳали пишгани йўқ. Лекин, бошқа илож йўқ, Усмон оға айтдимиз, айтганини қилиш керак.

— Йўқ-йўқ, Комила,— деди Тимофей Андреевич шишани кўриб.— Мен ҳеч қачон бирон жойга оғзимни саситиб бормайман.

Шу пайт кимдир эшикни қоқди. Комила опа қўлидаги шишани жойига олиб боргунча, икки қиз ичкари кирди. Люсянинг дугоналари. Иккаласининг ҳам оёғида пийма, қалин шол рўмолга ўраниб олишганидан фақат кўзлари кўринади. Усмон оға қизларни дарров таниди, Викторнинг уйидаги ўтиришда кўрган эди.

Қизлар уст кийимларини ҳам ечмай, шоша-пиша гап бошладилар. Вадуднинг милиция бўлимига чақирилганини эшитиб келибдилар. Люся бир ҳафтадан бери ётоқхонага келмай, ҳозир ҳам қаердалиги номаълумлигини айтишди.

Усмон оға билан Тимофей Андреевич бир-бирларига қараб, қулоқларигача қизариб, ноқулай аҳволга тушиб қолдилар.

— Уйига кетиб қолгандир, чўлга чидай олмай, ташлаб кетаётганлар озми?— деди Комила опа хаёлига ҳеч бир ёмонликни келтирмай.

— Нарсалари турибди-ку? Ҳеч бўлмаса, пулини оларди-ку!— деди қизлар.

Ҳали ҳам ҳеч нарса ни тушунмаган Қомила опа қизларни тинчлантиришга уринди:

— Ҳай, йўлкираси ўзидадир. Бир қизнинг қанча ҳам нарсаси бўларди...

Шу пайтгача индамай ўтирган эрига қараб, ҳайрон бўлди:

— Ҳеч нарсага ақлим етмаяпти. Ётоғига қайтиб келмаган бир қиз билан Вадуднинг ўртасида нима олди-берди бор экан? Туринг ўрнингиздан, тез бориб ўша Омоновни топинг! Ип ҳам ингичка еридан узилади. Ўзим ҳам шу ёмон тушлар кўриб юрган эдим-а! Нега оғзингизни очиб ўтирибсиз, манави қизларни кўрмаганмидингиз?

Қизлар уэр сўраб чиқиб кетдилар. Уларнинг орқасидан Усмои оға билан Тимофей Андреевич ҳам пийма ва бушлатларини кийиб, телпақларининг қулоқларини тушириб, йўлга чиқишди.

Қор тинган, шамол тўхтаган, онда-сонда эсган аччиқ шабада юзларини чимчилаб олар эди. Усмои оға билан Тимофей Андреевич кенг йўлнинг ўртасидаги одамлар қатнайверганидан топталиб очилган торгина йўлакдан қорни ғарч-ғурч босиб борардилар. Тимофей Андреевич олдинда, Усмои оға орқада, иккиси ҳам жим. Тимофей Андреевич ўйланади: «Хаҳ, жин урсин! Нима бўлган экан-а! Қизи тушмагур Вадудни яхши кўрарди. Ўзини бир нима қилмаган бўлсин, ишқилиб...» Усмои оға ўйланади: «Аҳмоқ бола бир касофатни қилмаган бўлсин-да. Яхши кўришнинг ҳам икки томони бор. Қадамингни билиб босмасанг... Йўғ-э, Вадуд бунчаликка бормагандир...»

Иккаласи милиция пункти олдига келиб эшик олдида тўхтаб, тап-туп тепинганча пиймаларига ёпишган қорни тозаладилар. Эшикни қия очиб қарашса, Омо-

повнинг олдида бояги икки қиз — Люсянинг дугоналари ўтиришибди.

— Бир оз кутиб туринглар,— деди Омонов эшикдан бош суққан Тимофей Андреевичга.

Ташқари совуқ. Кутишдан бошқа чора йўқ. Улар Аблакимникига ўтдилар. Аблаким катта ўғлининг аккордеон чалишига қулоқ солиб ўтирган эди.

— Печкага ўтин қала,— деди Аблаким хотинига, буларнинг келганидан қувониб.— Бу Омонов деганларнинг менинг устимдан ҳам бир акт тузган, нима қилишимга ҳайрон бўлиб турибман. Қани, дастурхонга ўтинлар. Ҳозир туршу олиб келаман. Аммо спиртим йўқ, акалар.

— Туршу-муршувингни қўйиб тур, бугун ичимликсиз ҳам қизишиб турибмиз. Яхшиси, Омоновнинг актини тушунтир.

— Эй, анави Лёшкамиз бор-ку, ўшанга бир ўтин опке, дегандим. Утинни келтирди, бунисига раҳмат. Лекин ёш қайин ниҳолларидан ҳам аралаштирган экан. Тунов кун эрталаб ўрнимдан туриб, қарасам, Омонов ҳовлида ўтинни текшириб ётибди. «Бу ёққа кел», деди мени кўриб. «Манави ниҳоллар Жирғатол ўрмонидан. Буларга акт ёзамиз, жарима тўлайсан», дейди! У-бу деганимга қарамай, актни узатди. Илож йўқ, қўл қўйиб бердим, ака.

— Тўғри қилибди,— деди Тимофей Андреевич кулимсираб.— Ҳаммамиз ҳам кесаверсак, бир-икки йилда ўрмон қоладими? Урмонларни асраш керак, бу ҳақда ҳукуматнинг махсус қарорлари ҳам бор.

— Қарорини қайдан биламан. Мен учун ҳаммаси ўтин. Қуригани ҳам, ёши ҳам. Печкам гуриллаб турса, бас-да.

— Ана, энди биласан. Омонов бир қайиннинг йилда неча сантиметр ўсишигача ўргатиб қўяди. Ҳали

ҳам жарима билан қутулибсан. Лёшангни обориб тик-қандир.

— Йўқ, айтмадим уни.

— Айтмасанг ҳам топади. Уни бекорга Омонов де-йишмайди.

— Энди турайлик,— деди Усмон оға безовталаниб. Аблаким бир косада туршу келтирди.

— Мана бу кузда пишиб етилмаган сапча қовундан қилинган, еб кўринг. Одамлар бунни молларига берди, мен эса... Қалай бўпти, Тимофей Андреевич?

— Жуда тансиқ нарса экан. Кузда янги чиққан маккажўхори сўтасини пишириб берган эдинг, энди қовун туршу. Умрим бино бўлиб бунақа нарсаларни тотиб кўрмаган эдим.

— Ҳали шошмай туринг, ёзга чиқайлик, биз бу совуқ жойларда нималар кўкартирмаймиз. Маккажўхори, помидор етишган жойда бақлажон битмайдими? Уни шаҳардан ташиб ейшдан қутуламиз.

— Ҳўб миришкор одамсиз-да, Аблаким. Ҳаммангиз ҳам Мичурин. Чўл жойларга худди сизга ўхшаган қўли гул одамлар керак. Нимага қўл урсанглар, қойиллатасизлар. Техникани ҳам эплейсизлар, деҳқончиликни ҳам қойиллатасизлар.

— Бўлмаса, нега келдик бу ерга? Бу йил ҳам ёзга чиқиб, комбайн минмоқчиман. Қишда тракторимни ҳайдайман, ёзда комбайн...

— Яхши ўйлабсан.

— Бўпти, Аблаким, биз шошиляпмиз, қовун туршусини кейинги галга қолдирамиз,— деб ўрнидан турди Усмон оға.

Усмон оғанинг кўнглига ҳозир ҳеч нарса сиғмайди. Тезроқ бориб, ўғлидан хабар олишни истайди. Тимофей Андреевич иккаласи яна Омоновнинг эшиги олди-га боришди. Қизлар ҳали ҳам шу ерда эди. Уларнинг товушини эшитган Омонов қизлар билан гапни қисқа

қилди-да, уларни чиқаргандан кейин, ташқаридагиларни чақирди.

— Вадудни сўрамоқчи эдим, эрталаб сиз билан чиқиб кетгандан бери ҳалигача йўқ,— деди Усмон оға тахта ўриндиққа жойлашгандан сўнг.

— Сиз нима масалада?— деб Омонов Тимофей Андреевичга қаради.

— Мен ҳам шу масалада. Вадуд менинг шофёрим, ўғлим қатори. Иккимиз бирга ишлаймиз, бир машинада юрамиз.

Омонов индамади. Бир оз кулимсираб турди-да, Усмон оғадан бир «Қазбек» олиб тутатди, сўнгра жиддий тортиб жавоб берди:

— Вадуд иккалангизга ҳам ўрил экан, шундайми? Ота бўла туриб, ўғилларингнинг нима иш қилганидан беҳабар, яна келиб мендан сўрашингиз галати.

— Нима иш қилибди? Менга, отасига билдириш мумкинми?! — деди Усмон оға ҳуши учиб.

— Ҳеч нарса қилмаган бўлса, қайтиб келади. Бўлмаса, жавоб беради. Уни район милиция бўлимига қолдириб келдим. Мен бошқа гапни билмайман,— Омонов шундай деб стол устидаги қоғозларини йиғиштириб, чўнтагига тиқди.

Усмон оға билан Тимофей Андреевич чуқур ташвиш билан боя келган йўлларида қайтишди.

VII

Уч кун ўтди. Ҳаво очилди. Қуёш бир ялт этиб кўриниш беради, яна йўқолади. Йўлларда ҳаракат бошланди. Шаҳарда қолиб кетган машиналар қандайдир «узоқ» рейсларни бажариб, гаражига қайтди.

Виктор яна область марказига қатнай бошлади.

Люсянинг ғойиб бўлгани тўғрисида турли хил миш-мишлар тарқалди. Ҳар ким оғзига келганини гапирди. Вадуд ҳибсга олингандан кейин бу гаплар баттар кучайди: «Вадуд «Соқол»нинг қўлига тушган эмиш», «Вадуд Люсяни гумдон қилган эмиш»... Ҳамма гап-сўз Вадуд билан Люсянинг ўртасига совуқчилик тушиб қолганига боғланар, шундан хулоса чиқарилар эди. Бунақа олди-қочдиларни Оксана ҳар кунни Викторнинг қулоғига қуяди.

Бугун Усмон оға, Тимофей Андреевич, Комила опа, Оксана ва Виктор техникани тўлдириб, район марказига йўл олишди. Рулга Тимофей Андреевич ўтирди. Совхоздан район марказигача қирқ километр. Йўл ойнадай йилтирайди. Бунақа ҳавода машинани тажрибасиз одам бошқаролмайди. Айниқса «техника»ни. Машинада аёллар ҳам борлиги учун Тимофей Андреевич рулни ҳеч кимга ишонмади. Комила опа кабинада Усмон оға, Виктор, Оксана кузовда. Тимофей Андреевич Комила опанинг бир неча кундан бери йнглайвериб шишиб кетган кўзларига қараб, таскин беришга, кўнглини кўтаришга ҳаракат қилади. Албатта, оташ тушган жойини куйдиради, Вадуднинг дўстлари, яқинлари унинг аҳволини ойдинлаштиришга, нима гаплигини аниқлашга ҳар қанча уринмасин, Комила опанинг юрагига тушган оташни ўчира олмаяптилар. Унинг Вадуддан бошқа яна ўн боласи бор. Лекин буларнинг ичида Вадуд бўлакча, онасининг умиди, ишончи, суянган тоғи эди.

— Бўхтонга учради болам,— дейди Комила опа ва кўзёшларини тўхтата олмайди.

— Сабр қилинг. Ҳали бирон нарса аниқлангани йўқ. Мен ўтган кун директор, парторг, гараж мудир ва комсорглари билан кўришиб ҳаммасини айтиб бердим. Улар Вадуд тўғрисида жуда яхши фикрда. Район милиция бўлимига хат ёзиб беришди. Насиб

қилса, бугун Вадудни олиб қайтамиз,— дейди Тимофей Андреевич.

— Мени бир нарса ўйлантиради,— дейди Оксана Викторга.— Люся йўқолгани учун нега Вадудга ёпишиб олишди?

— Сен фақат Люся учун дейсанми? Балки бошқа нарсадандир. Ҳамма нарсага бурнингни тикавермай, тилингни тийиб тур,— деди Виктор уни жеркиб.

— Бошқа нимадан бўлиши мумкин? Икковинг бир уйда катта бўлгансан, билсанг, айт, нимани яширасан?— дейди Усмон оға Викторга ёлвориб.

Виктор елкаларини қисди-да, ерга қаради.

— Ундай бўлса, сен ҳам тилингни тий,— деб узиб олди Оксана ҳам.— Чиройинг очилмайди. Нима дегани, нима иш қилганидан хабаринг бор. Оғзингдан гап чиқмайди. Нега бунча хаёлинг қочиб юради, ё сен ҳам Люсани яхши кўрармидинг?

— Асли ўзи хотин киши билан йўлга чиқмаслик керак, еб қўяди одамни...

— Жа-а кўп йўлга олиб чиққансан. Ҳафтада уч марта Павлодарга борасан, ёзда Иртишда маза қилиб чўмиласан, менга бирон марта дарёни кўрсатдингми?

— Ошиқма, ҳали ҳаммасини кўрасан. Ёшсан. Битта тугиб берганингга ўзингдан кетма. Урим пайти бош қашишга қўл тегмаслигини биласан-у, яна Иртиш-Иртиш деб минғирлайсан...

Усмон оға ёшларнинг бунақа тузсиз гап талашинларини эшитгиси ҳам келмайди. «Эчкига жон қайғуси, қассобга мой», дегани шу бўлса керак-да. Эҳ ёшлик! Оксана фарзанд кўргандан бери очилиб кетди. Икки юзи анордай. Жони роҳат топди. Усмон оғанинг кўнглидан кечаётган гапларни Виктор фаҳмлади. У «техничка»нинг туйнугидан Вадуд иккаласи тунаб қолган жойни кўрсатди. Усмон оға беш кўтариб қарамади.

Машина район милиция бўлими енида тухтади. Ҳаммалари қабулхонага киришди. Тимофей Андреевич билан Усмон оға бошлиққа учрашмоқчи эканликларини навбатчига айтишди. Навбатчи кириб чиқди-да, бошлиқ Усмон оғани бир соатдан кейин қабул қилишини билдирди.

Роппа-роса бир соат ўтгандан кейин бошлиқнинг кўрсатмаси билан Усмон оғани терговчининг кабинетига олиб киришди. Столда елкалари кенг, қорақош, қизил юз, ёшгина бир қозоқ йигити ўтирган эди. Катта лейтенант экан. Усмон оға салом бериб, рўпарадаги ўриндиқлардан бирига чўкди.

— Хўш, эшитаман сизни,— деди терговчи унга бошдан-оёқ назар ташлаб.

— Ўғлим масаласи, Вадуд Усмонов... ўртоқ катта лейтенант,— деди Усмон оға ҳаяжонланиб.

— Вадуд Усмонов. Ҳм... Усмонов Вадуд...— Катта лейтенант стол устига қалашган папкалардан бирини олиб олдиға қўйди. Бир оз вақт индамай ўтиргач столдаги тугмалардан бириға бош бармоғини босди.

Навбатчи кирди. Катта лейтенант унга бир қоғоз узатди-да,

— Вадуд Усмоновни олиб келинг,— деди, кейин ранги ўчган Усмон оғага қараб:— Нима иш қиласиз?— деб сўради.

— Шофёрман. Ўғлим ҳам...

— Уйланганми?

— Йўқ. Энди уйлантирмоқчи эдик...

— Кўз остига олган қизи борми?

— Билмасам.

— Секин қимирлайсиз. Бунақа боланинг бошини тез боғлаб қўйишингиз керак эди.

Бу гап шусиз ҳам қийналиб юрган Усмон оғани баттар ўртади. Лекин терговчига жавоб бериб улгурмади, Вадудни олиб киришди. Катта лейтенант навбат-

чига қараган эди, у ҳарбийчасига честь бериб, хонадан чиқиб кетди.

Усмон оға билан Вадуд индамай ўтиришди. Худди иккаласининг бўғзига бир парса тиқилиб қолгандай. Уларнинг ўрнига катта лейтенантнинг ўзи сўз бошлади:

— Гап бундай, Усмоновлар,— деди салмоқлаб.— Мана, дирекциянгиз, партия ва профсоюз ташкилотингизнинг бизга юборган қоғози. Улар Вадуд Усмоновни кафилликка олишяпти, ўз имзолари учун жавоб берадилар. Сиз ҳам бу қоғозга имзо чекинг,— деб Усмон оғага қаради,— кейин Вадудни уйга олиб кетсангиз бўлади.

Усмон оға ўтирган жойидан отилиб турди-да, бориб, имзо чекди ва катта лейтенантнинг қўлларини маҳкам қисиб.

— Илтимос, ўртоқ катта лейтенант, нима бўлганини менга икки оғиз тушунтирсангиз!

— Люся Мельникайте йўқолган. Бунинг сабаблари Вадудга боғлиқдир, деб ўйладик. Қидирув, тергов давом этмоқда. Керак бўлса, ўғлингизни яна чақирамиз. Ҳозирча бўшсиз, бораверинглар.

Вадуднинг озод қилинишида бир сир бор эди. Люсянинг йўқолганини эшитган Омонов унинг дугоналарини сўроққа тутади. Ётоқхонага бориб унинг шахсий буюмларини рўйхатга олади, чамадонини муҳрлайди. Қизлар иккови ҳам Люсянинг кейинги пайтларда ўзини четга тортиб, Вадуддан гап очилса, эшитгиси келмай, қаттиқ хафа бўлиб юрганини айтишади. Декабрнинг йигирма олтинчисида клубда «Жаҳон чемпиони» деган кинофильм кўрсатилганда Люся Вадуднинг ёнида ўтирмай, кино тугамасиданоқ чиқиб кетганини кўрганлар ҳам бор экан. Шу кечаси Вадуд қўшни тенгқурлари билан уйга қайтиб келгани ҳам аниқлан-

ди. Унда Люся қайга кетди? Қизлар эрталаб уйқудан туриб қарашса, Люсянинг каравоти бўш, кинодан чиқиб кетганича, ётоққа қайтмабди. Иккаласи югуриб-елиб Люсяни қидиришга тушадилар. Ҳеч бир жойдан дарагини топишолмагач, Омоновга борадилар. Айбни Вадудга тўнқашади. Катта лейтенант берган саволларга: «Вадуд жуда шубҳали кўринади, кейинги пайтларда Люся билан жанжаллашиб юрган эди», деб жавоб қиладилар.

Шунинг учун терговчи Вадудни бўшатишга қарор қилди. «Борсин, одамлар орасида юрсин, таниш-билишлари орасида бу тўғрида албатта гап очилади. Инсон руҳияти, асаблари шунақа нарсаки, бунақа пайтда тоб беролмайди, жиноятнинг очилиши тезлашади», деган фикрга борди.

Райондан қайтганларнинг ҳаммаси Усмон оғанинг уйига киришди. Оксана Вадуднинг атрофида гирди-капалак. У ҳаммадан аввал Люся тўғрисида билишни истайди. Вадудни аврайдн, кўнглини оламан, деб қизни ёмонлайди.

— Люсяга нима бўлганини мендан сўрайверишингдан нима маъни чиқади?— деди Вадуд жаҳл билан.— Мени севгани учун ўз жонига қасд қилган бўлса, аҳмоқ экан. Севги бунақа бўлмайди. Севган экан, жонига қасд қилган экан... Қуракда турмайдиган гаплар. Бунда менинг айбим нима? Менга унинг жони керакми? Умуман ўртамингда бўлиб ўтган гап-сўзларни нега жиноятга олиб бориб тақашади? Люся бунақа осонлик билан таслим бўладиган қиз эмас. Ҳали ҳеч нарса маълум эмас, кутайлик-чи. Ким билади, мен қўполлик қилганимга, бошқасини топиб кетдимиз. Балки мени шунча қийнаб, ўзича завқ олмоқчидир? Ҳозир Қозоғистоннинг бир жойида яйраб юргандир. Мен бу ерга ота-онамнинг юзини ерга қаратиш учун келганим йўқ. Йигитлик шаънимга доғ қўндирмайман. Люся хато

йўлга қадам босса, ўзи жавоб беради. Менга ҳадеб бунақа шубҳа билан қарайверманглар.

Вадуднинг бунақа қизишиб, қаттиқ-қаттиқ гапирганини шу пайтгача ҳеч ким кўрмаган эди. Оксана унинг кўзларига ишонқирамай тикилди. «Ҳа, энди сен бунақа томонга ўтдингми, йигит», деган шубҳа бор эди унинг кўнглида.

«Ёмон тушнинг тескариси бўлади», деганларидай, ҳамманинг чиройи очилди. Виктор Вадуднинг келишини нишонлаш учун дўконга отланди.

— Тўхтаб тур, ошиқма, қизнинг ўзини кўрмасдан... аввал аниқ бўлсин,— деди Комила опа. Унинг кўнгли ҳали ҳам безовта эди. Она-да. Лекин, ҳарҳолда, яхшиликни кутиш деган умид енгди. Виктор чиқиб кетди. Усмон оға кичкина ўғлини Аблакимникига туршуга жўнатди.

Виктор қўйнидан икки шиша чиқариб, стол устига қўйди.

Аблакимнинг ўртанча қизи Лейла туршу келтирди. Комила опа бу қизни жуда яхши кўради, кўрганда жон-жаҳони ёришиб кетади.

Дастурхон ёзилди. Ҳаммалари бир мартадан олишди. Вадуд улгурмади. Эшикда Омонов кўринди. Вадуднинг ранги бўзланди. Комила опанинг юраги дук-дук уриб кетди.

— Келинг, ўртоқ Омонов, дастурхонга марҳамат, ўғлим келиб, қувониб ўтирибмиз,— деди у Омоновнинг ҳурматига ўрнидан қўзғалиб.

— Сизнинг ўрнингизда бўлсам, бугун бир тана сўяр эдим,— деди Омонов сирли тусда.

Омонов ҳам даврага қўшилди. Оксана унга туршу узатган эди, олмади, картошка устида бугланиб турган курка товук сонига қўлини чўзди.

— Танани тўйда сўярмиз,— деди Комила опа кулумсираб.

Келинни ҳам қочирдингиз. Тана гўштидан ҳам қуруқ қолдик.

— Тақдир-да, Омонов. Биз уни қачон топдиг-у, қачон қочирдик. Ҳаммаси ёшликнинг нодонлигидан. Бир-икки танца тушиб, шу билан севишдик, деб ўйлашса, шунақа бўлади-да.

— Қанақа бўлади?— деди Омонов Қомила опанинг сўзини бўлиб.

Қомила опа шошиб қолди:

— Энди, айтяпман-да...

Омонов унинг гамгин кўзларига тикилиб қаради-да:

— Зарари йўқ, қизни топамиз. Сиз танани ҳозирлаб тураверинг,— деб сирли кулумсиради. Сўнгра қўйнидан бир рўмол чиқариб Вадудга узатди.

— Танийсанми?— деди жиддий тортиб.

Оксана:

— Танийман!— деб ўрнидан сакраб турди.

Омоновнинг жаҳли чиқди. Виктор Оксананинг бунақа шошқалоқлигидан аччиқланиб:

— Сендан сўралмаяпти-ку?!— деди лаблағи титраб.

— Танимайман,— деди Вадуд ранги оқариб.

— Танийман, танийман,— деб такрорлади Оксана.—

Буни Люся яқиндагина олган эди. Совуқ кунлари боғлаб юрарди.

— Танийсанми, танимайсанми, ишқилиб, буни яқинда ўрмончи топиб келди. Қатортолда бугун қидирув комиссияси иш бошлади. Жиноятчининг энди куни қисқа. Ўз ихтиёри билан келиб, жиноятини бўйнига олса, енгиллик берилади. Зиёфат учун катта раҳмат,— деб Омонов соқолини силади-да кейин рўмолни яна қўйнига тиқиб, чиқиб кетди.

Уйдагилар сукунатга чўмиб қолдилар.

VIII

Бугун совхознинг ҳамма тракторчилари чўлга отландилар. Қор суришади. Кўкламда бунинг фойдаси жуда катта.

— Ҳосилнинг гамини ҳозирдан еймиз-да,— дейди Аблаким қўлларини бир-бирига ишқалаб.

Қиш бўйи ёққан қорнинг ҳисоби йўқ. Лекин, бари бир, уни тўдалаш керак. Чунки кучли шамоллар тептекис майдонлардаги қорни хоҳлаган томонига учириб кетаверади. Охири, чўлни тозалаб қўяди, бунинг ўрнига, кераксиз, бефойда жойларга, жилғаларга, йўлларга, ўрмонларга қорни суриб бориб, уюм-уюм тўдалаб ташлайди. Экин майдонларида қорни сақлаб туриш керак. Тракторчилар шунинг тараддудида бутун чўл бўйлаб тер тўкишади.

Совхоз марказида фақат таъмирчилар, механиклар ва рейсдан қайтган шофёрлар қолди.

Омонов яна Вадудни чақиртирди. Унинг йўлда бошини ҳам қилиб кетаётганини кўрган Виктор кабина ойнасидан бошини чиқариб:

— Сиқилаверма, оғайни,— деб қичқирди-да, машинасини учириб ўтиб кетди.

Вадуд бунақа далдаларни эшитишдан ҳам безиб қолган. Викторнинг гапи ҳам унга одатий таскин бўлиб эшитилди.

Омоновнинг хонасида ўтирган терговчини кўрган Вадуд бошидан совуқ сув тўкилиб тушгандай сесканиб кетди.

Масала яна шу бўйинбоғ устида кетарди.

— Комиссия текшириб кўрди,— деди катта лейтенант.— Рўмол топилган жойдан битта машина ўтган. Бу ҳам бўлса сизники. Тушунарлими? Мана тўртта филдирагингизнинг алоҳида-алоҳида фотосуратлари, мана, буниси эса ўша қайинзордаги изларнинг сурати...

Яна қанақа исбот керак? Қачовгача бўйнингга олмай юраверасан?!

— Ундай бўлса, ўртоқ катта лейтенант, илтимос, шоширмай туринг, бир ўйлаб олай. Кейинги икки ҳафта ичида машина билан қаерларга бордим, қанақа рейсларга чиқдим, гараждан аниқлай...

— Гараждан ўзимиз ҳам билиб оламиз. Майли, сен ўйла. Вақт етарлик,— деб Омонов билан катта лейтенант Вадудни кабинетда қолдириб, эшикни қулфлаб кетишди.

Нима учундир Оксананинг фикри тамом бошқа ёққа ўзгарди. У энди Вадуддан шубҳаланишдан воз кечиб, энди уни ҳимоя қилишга ўтди. Бугун уни яна Омонов чақирганини эшитиб, Люсянинг дугоналари ённга югурди.

— Илтимос сизлардан, балки бир нарсани биладиган чиқарсизлар... Келинлар, биргалашиб ўйлайлик. Вадуд — ҳаммамизнинг дўстимиз, комсомол ўртоғимиз, яхши йигит,— деди.

— Урмон ичидан Люсянинг рўмоли топилгандан кейин, Вадуднинг яхшилиги қаерда қолди?— деди қизлардан бири.

— Омонов фақат талон тешишни билгандан кўра, энди излаштирасин, балки қор тагидан Люсяни ҳам топар,— деди иккинчиси.

— Йўқ, қизлар, бунақа эмас-да, Вадудни ҳам ўйлашларинг керак. У жиноятга қўл урадиган йигит эмас. Тамом бошқача тарбия кўрган. Усмон оғани, Комила опани қаранг, қанақа ажойиб одамлар. Люсянинг кўнглига қарамаган эди, деб ҳаммамиз Вадудни ёмонотли қилиб ўтирибмиз. Балки айб Люсянинг ўзи-дадир,— деди Оксана йиғламоқдан бери бўлиб.

Сўнгра учалови ҳам Усмон оғаникига йўл олишди. Тимофей Андреевич ҳам шу ерда экан.

Омонов билан катта лейтенант кунбўйи гараж

билан идорада текширув ўтказдилар. Декабрнинг йигирма олтинчисида Вадуд Усмоновнинг ҳақиқатан ҳам рейсга чиқмагани, йўлланма олмагани тасдиқланди.

— Масала яна чалкашди,— деди терговчи катта йўлга чиққандан кейин.

— Демак, комиссия янглишган.

— Экспертиза адашмайди-ку. Бу ерда бошқа гап бор. Вадуд билади шунини. Эртага сизга бир нечта одам юбораман, ўрмончани синчиклаб қараб чиқинглар. Вадудни кўздан қочирманглар.

Улар кабинетга қайтиб келишди. Қоронғи тушиб қолган эди.

— Уйлаб олдингми?— деди Омонов кабинетга киргандан кейин.

— Йўқ,— деди Вадуд.

— Нега?

— Билмасам, нимани ўйлайман. Қорин очиб кетди.

— Уйига кетаверсин,— деди катта лейтенант.— Бир соат етадимми?

— Етади.

Вадуд уйига югурди.

Эшиклари олдида Викторнинг машинаси турган эди. Ичкаридан говур-гувур товушлар эшитилар, одам кўпга ўхшар эди. «Онамга бир гап бўлганга ўхшайди», деб Вадуд эшикни юлқиб очди-да, ичкарига отилди. Қараса, қизларнинг ўртасида Люся ўтирибди. Вадудни кўриб, ҳаммаси жим бўлиб қолди. Вадуд турган жойида қотди. Қизлар бирдан чағир-чуғур гапга тушишди. Вадуд бирдан Люсяни бағрига босди. Ота-онасининг қараб турганига ҳам эътибор қилмади.

Кейин Люсяни қўлидан ушлаб, машинага етаклади. Ортидан Комила опа қичқириб қолди:

— Бир нарса еб олмайсанми, болам?

— Вақт йўқ, она...

Бир неча дақиқадан сўнг Омоновнинг кабинети олдида тўхтадилар. Вадуд Люсянинг кўлидан тутиб, тўғри ичкарига олиб кирди.

— Маана, Люся! Сизга Люся керак эдими?— деди у нафаси тикилиб.

Катта лейтенант Люсяни танимайди, лекин Омоновнинг кўзлари катта-катта очилиб, қаёққа қарашини билмай қолди.

— Утиринг,— деди катта лейтенант ўриндиққа ишора қилиб.— Бу қанақа ўйин?

— Уйин денг, ўртоқ катта лейтенант, рухсат берсангиз, мен тушунтирсам,— деди шу пайт ичкари кирган Виктор.

— Сиз ким бўласиз?

— Мен Вадуднинг дўсти, тутинган оғайнисиман. Иккаламиз бирга ўсганмиз. Ота-онадан айрилганимдан кейин, Вадудларникида тарбия топганман. Чўлга ҳам бирга келганмиз. Йигирма олтинчи декабрда ўзимнинг машинам ремонтда эди. Шошилинич рейсга жўнашим керак бўлди. Гаражда қоровулдан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Вадуднинг машинасини ҳайдаб кетдим.

Катта лейтенант билан Омонов бир-бирлари билан кўз уриштириб олишди.

— Кечқурун ҳориб-толиб қайтаётган эдим. Йўл сирпанчиқ, тўсатдан олдимдан бир қиз чиқиб қолди. Тормозни босдим, аммо фойда бермади. Машина тоғийиб бориб, қизни туртиб ўтганини билмай қолдим. Кабинадан тушиб қарасам атрофда ҳеч ким йўқ. Қиз эса қорда ётибди. Нафас олиши билинмайди. Шартта кабинага чиқариб, орқамга қайтдим.

— Қаерга?

— Район касалхонасига. Йўлда Лёшканинг уйида тўхтадим. Унинг онаси қирқ йилдан бери ҳамширалик қилади. Люся ҳам кўзларини очиб қолди. Лёшанинг онаси Люсяни кўриб чиқди-да, ҳеч бир жойи синма-

ган, чиқмаган, салгина зарба ебди, бир-икки кун ётсин, ўзим қарайман, деди. Ташвишли нарса бўлмагани учун ҳамширанинг айтганига рози бўлиб, Люсяни қолдириб келавердим.

— Шу пайтгача индамай юриб, ҳаммамизни овора қилганингизни жиноят деб билмайсизми?— деди Омонов ўқрайиб.

— Жиноятнинг жиноятдан фарқи бор. Мен бундай қилмасам, Люсяга бир нарса бўлса... Унда мени тинч қўймас эдингиз. Аввал Люся соғайсин, кейин ҳамма гапни келиб айтаман, деб ўйладим. Гуноҳимни бўйнимга оламан.

— Манави рўмол сизникими?— деди Омонов Люсяга совуқ назар ташлаб.

— Меники.

— Қатортолда Люсяни қучоқлаб кўтарганимда тушиб қолган бўлса керак,— деди Виктор.

— Нимага Қатортолдаги ўрмондан юрдингиз?

— Йўлга тикка кесиб чиқмоқ учун.

— Бўпти,— деди катта лейтенант Вадудга.— Эртага кўришамиз. Энди бўшсизлар. Сизга, Виктор, мана қалам, мана қоғоз, ҳаммасини батафсил, ҳеч нарсани яширмай ёзиб чиқинг-да, қўл қўйинг. Биз бу масалани синчиклаб ўрганамиз, гуноҳингизнинг даражасини белгилаймиз...

Кўклам келди. Чўлнинг иккинчи баҳори. «Ҳосил» совхозининг ишчилари бу йил ўзгача бир иштиёқ билан иш бошладилар. Қишда барча техника таъмирдан чиқарилиб, тайёр қилиб қўйилди. Расамади билан бригадаларга тақсимланди. Давлатдан ҳам бир қанча янги машиналар сотиб олинди.

Бугун механизаторлар ўз бригадаларига — даштларга отланадилар. Чўлда иккинчи экин мавсумини бошлайдилар. Ҳаво илиқ, ерлар етилган, осмонда га-

ла-гала қушлар учади, чуғурлашади. Улар ҳам баҳорни олқишлайди, кўклам ҳавосига маст.

Дирекция ва партия ташкилоти барча ишчилар, ходимлар, механизаторларни тўплаб, мажлис ўтказди.

Директор сўз олди.

— Ҳурматли ўртоқлар, қимматли механизаторлар,— деди йиғилганларга қараб.— Партия ва ҳукуматимизнинг чақиригига лаббай деб, узоқ-узоқ юртлардан бу ерга етиб келдингиз. Кўп қийинчиликларга чидадингиз. Қор, муз эритиб, чанқовингизни қондирдингиз, мисранг, чўкич билан ер кавлаб уйлар қурдингиз. Бир йил ичида чодирларга барҳам бериб, янги уйлarga кўчиб ўтдингиз. Минг раҳмат сизга! Ҳамма қийинчиликлар энди ортда қолди. Бу йилги экиш мавсумига катта тайёргарлик кўрдик. Бутун куч файратингизни аямаслигингизга ишонаман, азиз ўртоқлар!..

Кейин совхоз партия ташкилотининг секретари сўзга чиқди:

— Чўлқувар дўстлар! Республикамиздаги чўлларни ўзлаштириш учун фақат комсомол йўлланмаси билан ярим миллионга яқин йигит ва қиз келди. Шу жумладан, бизнинг совхозимизда ҳам уч бригада тузилди. Қозоғистон дёрида йигирма беш миллион гектар чўл ўзлаштирилади. Совхозимизда бу йил тўққиз минг гектар ерга экин экамиз, яқин келажакда бу рақам йигирма минг гектарга чиқади. Бу ерлар ишга тушгандан кейин «Ҳосил» совхозимиз давлат омборига ҳар йили икки юз эллик минг центнер ғалла тўқади. Бу улуғ режалар сиздай иродаси кучли одамларнинг қаҳрамонона меҳнати билан амалга ошади. Зафар ёр бўлсин сизга, ўртоқлар!..

Бир неча механизатор ва илғор ишчилар сўзга чиқишди, кейин мажлис ёпилди. Тракторлар колоннаси еру кўкни титратиб чўлга отланди. Сал ўтмай, гуруҳ-гуруҳга бўлиниб, ўз бригадаларига йўл олди. Бўша-

ган майдоннинг ҳар томонидан гуриллаган товушлар эшитилар, ҳаёт чўлга кўчган эди...

Иилнинг сербарака келиши қиш оёқлагандаёқ маълум эди. Экинлар тез бўй тортди, ҳаммаёқ кўм-кўк либосга ўралди. Бугдойлар бошоқланди, сутлана бошлади.

Виктор ҳам таъзирини олди, каттагина жарима тўлади. Энди у ўзини оқлаш, гуноҳини ювиш учун ўзини ишга урди. Усмон оғанинг етти тончалик машинасининг ортидан қолмай, шаҳарга зув қатнайди.

Бугун Усмон оға Аблаким билан учрашиб қолди. Аблаким, ўзи орзу қилгандай, янги комбайн устида ўтирган эди. Усмон оғани кўриб, жилмайди. Усмон оға машинасини тўхтатиб:

— Ҳей, Аблаким, қутлуғ бўлсин! Хирмон тошини мойлаш эсингдан чиқмадимми!..— деб шодон қичқирди.

— Раҳмат! Ҳадемай хирмон шопирамиз, саноқдан адашиб юрма!..

Фақат Аблаким эмас, бошқа комбайнчилар ҳам янги ўримни орзиқиб кутмоқда эдилар.

Тимофей Андреевич билан Вадуд ўша «техничка»-да бригадама-бригада қатнайдилар. Энди Вадуд карталар орасидаги йўллارни беш бармоғидай билди. Таниш карталар ёнида янгилари пайдо бўлган, демак, янги йўллар ҳам бунёдга келади.

Улар бешинчи бригадага йўл олишди. Бир учи уфққа туташган бугдойзорнинг ўртасидан елдай елиб «техничка» кетмоқда. Тимофей Андреевични уйқу босади, боши қийшайиб Вадуднинг елкасига тушади. Вадуд индамайди. Атрофни — ям-яшил бугдой денгизини томоша қилиб боради. Машина бу мовий тўлқинлар орасида қайиқдай чайқалиб олдинга интилади. Олдинги чўлнинг бағрида Люся деган табелчи қиз ишлайди, машинадагиларнинг йўлига қарайди...

УТДА ТОБЛАНГАН УМР

I

Она... Она ягона бўлади. Онанинг беш-ўнта фарзанди бўлиши мумкин, лекин уларнинг ҳаммасининг онаси битта, она кўнглида ўз болаларига бўлган меҳрини ҳеч бир сўз билан таърифга сиғдириш мумкин эмас. Буни фақат она юраги билади. Аввал замонлардан қолган халқ афсонаси бор. Бир сўзонюрак йигит соҳибжамол қизга ошиқ бўлибди. Йигит севгилиси учун жонини бермоққа ҳам тайёр экан. Лекин соҳибжамол унинг севгисига ишонмайди. Исботлашини сўрайди. Унинг ҳамма айтганларини йигит бажо келтиради. Аммо соҳибжамолга бу кам. У бир кун йигитга: «Охирги шартим шуки, агар мени чиндан ҳам яхши кўрсанг, онангни ўлдириб, юрагини олиб келсан». Бошда бундай қилишга йигитнинг қўли бормайди, аммо муҳаббат унинг бошини айлантириб, эс-ҳушини ўғирлаб қўйган эди. У онасини ўлдиради, унинг ҳали совимаган юрагини ҳовучига олиб севгилисининг ҳузурига югуради. Чопиб кетаётганда қоқилиб, йиқилади. Шу пайтда қўлидаги она юраги тилга кириб: «Болам бирон жойинг лат емадимми?» — деб сўрайди...

Одамнинг қўлидаги беш бармоғи бир-бири билан баравар бўлмагани каби, фарзандлар ақл ва феъли жиҳатидан бир-бирларидан фарқлансалар-да, онанинг бир ҳовуч юрагидан ҳаммасига жой топилади, бу юракка уларнинг қувончлари ҳам, қайғулари ҳам жо бўлади. Беш бармоғингдан биттасини кессанг бутун жонинг азобда қолади, она учун ҳам ҳар бир боласининг дарди бирдай оғир тушади, юрагини бирдай ларзага солади. Она фарзандларини деб не-не азобларга чидамайди, не-не машаққатларга бардош бера-

ди, ammo дунёда унинг юраги чидамайдиган, портлаб, ёрилиб кетадиган мусибатлар ҳам бўлар экан...

Йигирманчи йилнинг қиш ойларида Жўлчақ деган кичкина бир қишлоқда яшовчи Эмиражи оға билан Асене опанинг уйларида яна бир чироқ ёнди. Асене опа тўққизинчи фарзанд кўрди. Болага Ажиабла деб ном қўйдилар.

Улуғ Октябрь олиб келган озодлик шабадалари янги ҳаёт қуришга бел боғлаган шаҳар ва қишлоқлар оша олиб Жўлчаққа ҳам етиб келди. Утмишда ҳўкиз-омоч билан ер ҳайдаб, экин эккан, бор-йўғи йигирма уч уйдан иборат жўлчақликлар трактор, комбайнларга эга бўлишди. Уз қўллари билан ер қазиб, лой қориб, ғишт қуйиб, мактаб биносини қурдилар. Жўлчақликларнинг болалари биринчи марта мактаб остонасини ҳатлаб ўтишди. Қишлоқнинг ҳалол, заҳматкаш одамлари граждандар уруши йилларидаги машққатларни енгиб, тинч замонларга етиб олдилар, коллектив ҳўжалик тузишга киришдилар. Совет ҳокимияти берган ҳақ-ҳўқуқларидан фойдаланиб, амалий ёрдамидан руҳланиб, буюк беш йилликларни амалга оширишга баҳоли қудрат ҳисса қўшдилар.

Ҳаёт янгиланди, одамларнинг уйида бахт чироқлари ёнди. Омборлар донга тўлиб, жўлчақликлар эски замоннинг: «Ҳай, дўлайим...» қўшиғини, янги замоннинг: «Бунда бойлар кўп экан-да, фақирга кун йўқ экан», деган хушоҳанг яллаларини завқ билан куйлай бошладилар.

Лекин, ҳарҳолда, тўққиз болани ўқитиб-ўстириш ўша пайтлари осон иш эмас эди. Қишлоқ мактабини битиргандан кейин Ажиаблани Евпаториядаги етти йиллик интернатга жойладилар. У йилларни бошларидан кечирган одамлар яхши билишади. Кўп тенгқурлари каби Ажиабла ҳам акаларининг эскисини кийиб, дарсдан бўшаган пайтлари оз бўлса ҳам, кун кечи-

ришга маблағ топиш учун ишлаб, кечалари шам ёруғида китоб ўқиб, ўқишни бошлаб юборди. Бунақа пайтлари мактабдошлар орасида ғалати бир яқинлик пайдо бўлади, улар бир-бирларига эш бўлиб, бир-бирларига суяниб, худди туғишгандай кун кўришади. Ажиабланинг ота-онасидан айрилиб ўқишида шу ҳам катта кўмак бўлди.

Лекин у онасини кўп соғинади. Шундай пайтлар бўладики, у болаларга сездирмай, кўрпа тагига бошини тиқиб йиғлаб ҳам олади. Ҳар куни Евпатория бозорига чиқиб, ҳамқишлоқларини ахтарар, улардан онасининг соғлиги, аҳволини сўраб-билиб қайтар эди. Онаси ҳам фарзандининг соғинишини билиб, ҳар ҳафта тўнғичини Ажиабланинг ёнига жўнатади. У ётоқхонага келиб; укасидан хабар олади, ота-онасининг, туғишганларининг саломини етказди, қишлоқдаги янгиликларни сўзлаб беради-да, яна ўн беш-йигирма чақирим йўлни яёв босиб, уйга қайтади. Ҳар сафар Ажиабла учун онаси атайлаб пиширган овқатларини мактабдошлар кўплашиб ўртага олишади. Интернатнинг қондаси ҳам шу эди.

Ҳамма тенгқурлари каби Ажиабла ҳам ёзлик таътилни тўрт кўз бўлиб кутади. Тезроқ уйга борсам, онам пиширган ширин-ширин овқатларни тўйгунча есам, деб орзу қилади. Онаси чўян қозонда сут пиширади. Қозоннинг тагида қоладиган қирмочни эса Ажиабла беҳад яхши кўради. Унинг мазасини бир умр унутолмас керак.

Ҳар бир боланинг дунёдаги ҳамма нарсадан устун қўйган бир нарсаси бўлади. Ажиабла учун дунёдаги энг қимматли ва ардоқли нарса — от эди. Отни у бир умр яхши кўриб юрди. Ёзги таътил пайтлари у ота-онасига ёрдамлашишга ошиқарди. Урим пайтлари колхозда ишлайди, колхознинг от-араваси билан элеваторга ғалла ташийди. Бу ҳам унинг азбаройи от-

ни яхши кўрганидан. От бор жойдаги ишдан Ажиабла ўзини олиб қочмайди. Унинг энг севмайдиган машғулоти сигир боқиш эди. Лекин қишлоқ жойда яшаганиндан кейин, истасанг ҳам, истамасанг ҳам, сигир боқишга тўғри келади. Яна у уйдагиларнинг энг кичиги, айтганларини қилмаса бўлмайди. Сигир боқишни ёмон кўрса ҳам, сўкина-сўкина сигирни далага ҳайдаб кетади. Бунга кўнмас эди-ю, лекин онаси ҳар кун сут пиширганда, қозоннинг тагида қоладиган қирмочни ким сигирни ўтлатиб келса, ўшанга беради...

Кейин ўрта маълумотни Симферополдаги 13-ўлка намуна тажриба мактабида битирди.

Бу ерда ўз замонасининг пешқадам ўқитувчилари дарс берар эди. Бу ўқитувчилар Ажиабланинг юрагида ўчмас таассурот қолдирди, келажак ҳаётнинг ҳамма сабоқларини шулардан ўрганди. Мактабга Умер Ипчи, Жафер Ғафар, Илёс Тархан каби ёзувчилар тез-тез келиб, адабий кечалар ўтказишар эди. Мактаб санъаткорларнинг эътиборида ҳам турар эди. Мактаб қошидаги тўғаракда Х. Эмирзада, ака-ука Париков ва бошқа артистлар иштирокида бўлган суҳбатлар ҳам Ажиабланинг бир умр ёдида қолди.

— Эҳ, унутилмас ёшлик чоғлари. Бир шоир топиб айтган эди:

Ёшлик, шошқин тоғ дарёси янглиғ сен,
Сенинг тотли сувларингга тўймаслар.
Алданиб оқ тўлқинлар қўшиғига,
Сочларга ҳам қор инганин билмаслар

Ажиабла шу хилдаги таассуротлар билан мактабни қандай битирганини билмай қолди. Аттестат эгаси бўлди.

Эмиражи оға кенжа ўғлининг врачликка ўқишини истаydi. Асене опа эса ўғлини ёнидан узоқлаштиргиси келмайди, бирон ёққа жўнаса то қайтиб келгунича кўзёш тўкиб ўтиради.

Етуклик аттестатини қўлга киритгандан кейин Ажиабла Мелитополь қишлоқ хўжалиги институтига киришни хоҳласа ҳам, отасининг сўзини ерда қолдиролмади. Эмиражи оға ўзи ўқимаган, бир умр қора меҳнатнинг тагида кун кўрган бўлса-да, ўғилларини ўқимшли қилишни истар эди. Эмиражи оғанинг ўзи қаттиққўл, ҳар бир ишнинг истаганидай бўлишини хоҳлайдиган одам, аммо болаларининг кўнглини ортиқча ранжитмас уларнинг саркашлиги ва хатоларини мулоҳим сўз, кенгфееьлик билан тушунтирар эди. Унинг бирдан-бир туғишган укаси — Ажиаблаларнинг севимли амакиси ҳам акасининг айтганидан чиқмас эди. Ака-уканинг аҳил-тотувлиги, бир-бирини қўллаб юриши болаларга ҳам катта таъсир кўрсатган эди. Улар ҳаммаша кичкиналар катталарга қулоқ солиши, ақл-одоб доирасидан чиқмаслиги тўғрисида насихатлар қилар, болаларни бурчли қилиб тарбиялашга интилар эди. Уларнинг меҳнатлари зое кетмади. Эмиражи оғанинг болалари ёшликдан тотув ўсишди, катта бўлганларидан кейин ҳам бир-бирларини ҳурмат қилишни ўргандилар.

Эмиражи оға колхозга биринчи бўлиб кирди. Эшигидаги молини етаклаб бориб, коллектив ихтиёрига топширди, кечқурун эса олти ўғлини ёнига чорлаб шундай деди: «Болаларим, дунёда энг адолатли, энг инсонпарвар, келажаги порлоқ давлат — бу Совет давлатидир. Унинг қадрига етинглар, Ватанни кўз қорачиғидай асраш — сизларнинг бурчингиз, бутун куч-ғайратингизни, керак бўлса, жонингизни ҳам ундан аяманг...»

Эмиражи оға яна шунга ўхшаган талай ўғитлар қилар эди. У болаларига янги замоннинг фазилатларини тушунтирар, бу замонда инсоннинг қадри баландлашганини, ҳар бир киши фақат ўзини ўйламай, балки Ватан, халқнинг тақдири ҳақида қайғуриши лозимлигини уқтирар эди. Бу дунёдаги энг катта бахт-

сизлик — одам фақат ўзини ўйлаб, элдан айрилиб яшашидир, болаларим. Доим эл билан бирга бўлинг. Эл кулса — кулинг, йиғласа — йиғланг. Бойлик орттиришга берилманг, бойлик одамни хиёнаткорликка, бахилликка, беорликка етаклайди, пулнинг эмас, одамларга яхшилик қилишнинг пайдан бўлинг», бу гапларни у ўғилларига такрор-такрор айтарди.

Аммо қисмат номардлик қилди, Эмиражи оғанинг болалари бўй етиб, одам қаторига кириб, унинг ўғитларини амалга ошира бошлаган пайтда унинг ўзи ҳаётдан кўз юмди.

Асене опа умр йўлдошидан айрилди. Эри ҳаётлигида вафот этган қизлари учун ҳали кўзёшлари қуриб улгурмаган пайтда, бу дард ҳам баттар бўлди. Асене опа олти ўғлонига суяниб, шуларни деб яшай бошлады. Шулар кулса, кулди, шулар ғам чекса қўшилиб ғам чекди. Болалари фақат унинг ўзига бола эди. Бу вақтга келиб, улар улғайган, колхоз раҳбарлари қаторига кириб қолган бўлса ҳам Асене опа уларни ҳали ҳам ёш деб билар, тақдирларидан қайғулар эди.

Колхоз бақувват хўжаликлардан бирига айланди. Одамлар етишмовчиликлардан қутулиб, фаровон яшай бошладилар. Аммо бу қувонч узоққа чўзилмади.

Эмиражи оғанинг ҳаётдан кўз юмганига бир йил ўтар-ўтмас Улуғ Ватан уруши бошланди. Бало-қазодай ёпирилиб келган немис-фашист босқинчиларига қарши бутун халқ оёққа турди. Ватан ҳимоясидек муқаддас ишга ёшу қари бирдай кўтарилди. Урушнинг мудҳиш нафаси ҳар бир уйга кирди, ҳар бир одамнинг кўнглида ғазаб туйғуларини уйғотди. Ҳаял ўтмай жанг қасирғалари Жўлчақ устида ҳам акс-садо берди. Билагада кучи бор эркакларнинг ҳаммаси фронтга отланди. Асене опанинг олти ўғлони тақдирига ҳам уруш аралашди. Уларнинг баъзилари жангга кетди, баъзилари ҳукумат топшириғи билан ишда қолдирилди.

Уйда ёлгиз қолган Асене опа тандирга ўт ёқиб, нон ёпишга тайёрланаётган эди. Она шўрликнинг кўзлари ёшли, қўллари қалтираб, ишга қовушмайди. У кенжа ўғлидан хавотирда. Анчадан бери ундан хабар йўқ. «Акалари катта бўлиб қолди, ўзларини ўзлари эплайди. Лекин Ажиабла ҳали ёш, қандай юрган экан?»— деб ўйлайди. Кенжатоғи бу пайтда Симферополь медицина институтида таҳсил олаётган эди. Анчадан буён хат-хабар келмайди. Катталарининг нима иш қилаётганидан она хабардор, аммо кенжасининг аини шу кунларда қандай яшаётганини билмайди. Замон нотинч, ҳар куни бир-биридан ваҳимали гаплар қулоққа чалинади.

Асене опа шу ўйларни ўйлаб ўтирганда, лоп этиб Ажиабланинг ўзи кириб келиб қолди.

Асене опа унинг олдига янги пишган нонлардан қўйиб, бир коса қатиқ келтирди.

— Ол, егин, ўғлим, қорнингни тўйдириб ол. Аканлар кетишди. Неча кундан бери сени ўйлаб, хавотирда юрган эдим, шукрки, ўзинг келиб қолдинг,— деди у ўғлининг кўзларига тикилиб.

— Мен ҳам кўп турмайман, она, хайрлашгани келдим. Қўрқманг, урушга эмас, ўқишимизни давом эттиришимиз учун тинчроқ бир жойга кўчиришяпти.

Асене опа енгил тин олди, ёш тўла кўзлари билан табассум қилди.

Бу воқеа минг тўққиз юз қирқ биринчи йилнинг сентябрь ойларига тўғри келади. Институтни кўчириш тўғрисида қарор қабул қилингандан кейин бор-йўғи икки кунга жавоб сўраб, онаси билан хайрлашишга келган Ажиабла ўнинчи сентябрларда яна йўлга чиқди.

Бу кунни Ажиабла бир умрга унутолмаса керак. Асене опанинг тўккан кўзёшларининг ҳисоби йўқ эди. Онанинг кўзёшларини ҳеч қачон фарзанд унутадими?

Ажиабла ўзини тутишга уринди, кўнгли бузилиб кетганини онасидан яширишга ҳаракат қилди. Онасининг юзига қарагани сайин, кўнглидан кўтарилиб келаётган ўкирикни зўрға босиб, кулумсирашга ҳаракат қилди.

Онаси Ажиаблани кузатишга келган кўпчиликнинг ичидан чиқиб, ўғли ўтирган тачанканинг ёнида тўхтади, унинг қўлларини қўлига олди, ёноқларини силади, юзларидан тўйиб-тўйиб ўпди. Ажиабла йиғлаб юборишдан ўзини зўрға тўхтатди.

Тачанка жилгандан кейин Асене онанинг кўнглидаги дардлари: «Болам, болагинам!»— деган нидога айланиб, отилиб чиқди.

Олислаб бораётган тачанкада ўтирган Ажиабла ортига ўгирилиб қаради: онаси ундан кўз узмай, ҳали йиғлаб турган эди. Нима учундир унинг кўнглига: «Онамни охирги марта кўряпман», деган совуқ бир туйғу ўрмалади...

Ажиабла Симферополга етиб келгунча шу туйғудан қутулмади.

У онасининг ёшлигини тасаввур қилишга уринди. Айтишларича, онаси жуда гўзал бўлган экан. Мулоким табиатли, хушқилиқ қизни ўн олтига тўлар-тўлмас турмушга берганлар. Орадан бир йил ўтиб, Ажиабланинг катта акаси Абибулла дунёга келади. Ёш жувон тез кунда меҳнатсеварлиги, оилага меҳри билан ҳамманинг ҳурматини қозонади. Бунга, албатта, Эмиражининг меҳрибонлиги, ғамхўрлиги ҳам катта сабаб. Эр-ни — эр қиладиган ҳам хотин, дейдилар, лекин хотиннинг яхшилиги ҳам кўп жиҳатдан эрга боғлиқ. Эридан кўнгли тўлган, ундан марҳамат кўрган аёлгина рўзгорни рўзгор қилади, ўзини оилага бағишлайди. Эр-хотин ўртасидаги тотувлик, муҳаббат сабабки, Абибулладан кейин бирин-кетин Абла, ундан кейин Аблай, Сулейман, Ибадулла дунёга келди... Сўнгра бошқалари. Эр-

хотиннинг бир-бирига муҳаббати катта оилага айланди.

«Онам ҳўп ажойиб аёл экан. Ҳеч қачон унинг бизга қичқирганини, ёмон гаплар айтганини эшитмадик. Албатта, ўз боласини яхши кўрмайдиган она бўлмайди, аммо бизнинг онамиз — ҳамма оналарнинг ичида энг аълоси. Шўрлик топганини бизга тутуди, кийимларимизни ювади, тикади, ҳаммамизнинг озода юришимизни истайди. Биз ҳам унга қўполлик қилмаймиз, айтганларчнни адо этамиз. Ҳаммадан кейин ётади, ҳаммадан олдин туради. Қачон дам олишини билмаймиз. Унга раҳмимиз келгани билан, ҳаммамиз ўғил, унинг рўзғор ишларига кўп ҳам ёрдамимиз тегмайди. Опаларим ўлиб кетмаганда, унга кўмакчи бўлишарди. Бундай катта оиланинг овқатини пишириш, кирини ювиш, ҳамма ишини саранжом-саришта қилиш, уйларни супуриб-сидириш осон эмас албатта. Онам биронта ишни қолдирмайди, ҳаммасини эплайди. Ҳатто бизлар билан суҳбатлашишга, мароқли ҳикоялар айтиб беришга, қалбимизда одамларга, дунёга меҳр-муҳаббат уйғотишга, яхшиликни таниб, ёмонликдан ўзимизни тортишга, меҳнатсеварликка ўргатишга ҳам вақт топади. Уйимиз бирон марта меҳмонсиз қолганми? Онам келганларнинг ҳаммасини кулиб қарши олади, ҳеч бирини малол кўрмайди. Биз баъзи пайтлари меҳмонларнинг ҳадеб келишига норози бўлсак: «Меҳмон келар эшикдан — ризқи келар тешикдан», деб койиб ҳам қўяр эдилар. Энди ўйлаб кўрсам, ёнида юганда, ҳар қанча уни яхши кўрмайлик, доим ҳам авайламас эканмиз...»

Ажиабла шу ўйлар билан институтга етиб келганини билмай қолди.

Орадан бир ҳафта ўтди. Уларнинг институти Армавирга кўчди. Ажиабла туғилган юртидан, онасидан олис бир жойда ўқишини давом эттирди. Айни шу кунларда, ўқиши, тезроқ вояга етиши керак бўлган бир пайт-

да у қандайдир оғир касалга чалинди. Доимо аъло ўқиб, стипендия олиб юрган Ажиабла жуда қийналиб қолди. Қасаллиги туфайли дарсларга қатнай олмай, стипендиядан ҳам маҳрум бўлди. Жўлчақ душман кўлида қолган, онасининг аҳволи нима кечаётганидан беҳабар. Ёрдам берадиган биронта қариндоши йўқ. Нима қилиш керак? Уқишдан воз кечсинми? Яхши ҳамки, Ажиабла ёшлигидан қийинчиликларга ўрганиб кетган эди. Ҳозир эса уруш пайти, ундан ҳам қийналаётганлар бор, чидаши керак. Инсон боласи дунёда ҳеч қачон тамомила ёлғиз қолмайди, унга ёрдам қўлини чўзадиган одам бирда эмас, бирда топилади. Ажиабланинг дўсти, ялталик тенгқури Кемал Бакиров институт ёнида этикдўзлик дўкони очиб, уни ёрдамчи қилиб олди. Ажиабла ўқишдан бўшаган уч-тўрт соат вақтларида Кемалнинг ёнида ямоқчилик қилиб, овқатини ишлаб юрди.

Минг тўққиз юз қирқ иккинчи йилнинг августи. Ватанимизнинг бир қанча ери душман оёғи остида топталмоқда. Бу пайтга келиб Ажиабла ўқиётган курс давлат имтиҳонларидан ўтиб, диплом олишга бағишланган кечани ўтказишга тайёргарлик кўраётган эди. Лекин бу кечани ўтказишга улгуришмади... Улар битириш оқшомида учрашдилар ҳам, фақат шу йили эмас, йигирма беш йил — чорак асрдан кейин, Симферополда кўришдилар. Студентлик йилларини хотирлаб, институт аудиторияларида бўлдилар, ўзлари ўқиган курсларга ўтириб кўрдилар. Ешлари анчага бориб қолган бўлсада, бир-бирларини ҳу ўша студентликда қўйган лақаб билан чақирдилар. Нечоғли қувончли эди бу дамлар... Баъзан ҳаммасининг юзларига ҳасрат соя ташлаб, жим бўлиб қолишарди. Бу кунларга етмаган, сафларини сийраклатиб қўйган курсдошларини ёдга олардилар. Уларнинг катталаштирилган суратлари институтнинг кираверишидаги баланд деворга осилган.

Тепасига зарҳал ҳарфлар билан: «Ватан озодлиги учун жон берганлар», деган сўзлар ёзилган...

Диплом олиш оқшоми ўтказиладиган куни студентлар ҳаммаси йўлга чиқиб, Оржоникидзе шахрига етиб келдилар. Бу ерда уларга институтни битирганликлари ҳақида муваққат ҳужжат бериб, ҳарбий комиссиядан ўтказишди. Ажиабланинг иши бу ерда ҳам юришмади. Комиссия уни ҳарбий хизматга яроқсиз деб топди. Бошқа курсдошлари жангга кетишди. Ажиабла учун эса бу ҳам бир айрилиқ бўлди. Беш йил бирга ўқиган, бирга яшаган дўстлари сафидан қолиш унга анча оғир ботди. Ҳарбий кийим кийган курсдошларини кузатиб қўйгандан кейин бир ҳафтагача эзилиб юрди. Лекин илож қанча? Буйруқ шундай бўлгандан кейин, мени ҳам олиб кетинглар, деб уларнинг сафига қўшилиб кетавермайди-ку!

Ажиаблани Оржоникидзедаги 1620-эвако-госпиталга врач-ординатор қилиб тайинлашди. Институтни кечагина битириб чиққан ёш врач учун бу иш жуда жиддий ва масъулиятли эди. Ажиабла бутун куч-ғайратини ишга қаратди. Соғлиги заиф бўлишига қарамай, кечаю кундуз госпиталдан чиқмади.

Госпиталь жуда катта эди. Бир неча минг киши ишлаётган бу госпиталда Ажиабла тез кунда обрў қозонди, кўп ўтмай уни комсомол ташкилоти секретари ва маҳаллий комитет аъзолигига сайладилар. Бу орада унинг соғлиги ҳам бирмунча яхшиланди. Ишни яхши ўрганиб олди, меҳнатсеварлиги, моҳирлиги билан госпиталь раҳбарларининг эътиборини қозонди. У уруш тугагунча шу госпиталь панасида тинчгина ишлаб юриши ҳам мумкин эди. Лекин бу татар йигити бошқа тенгқурлари Ватан ҳимояси учун жон олиб-жон бераётган пайтда, фронтдан узоқда паналаб яшашни истамас эди. Уша пайтлари ҳар бир одамнинг кўнглини кўтариб юборадиган «Муқаддас уруш» қўшигини

Ажиабла шундай тинглаб юришдан ор қилар эди. У ана шу муқаддас уруш ичида бўлиши, Ватан ҳимоячиларига елкадош юриши керак эди. Бошқача яшаши мумкин эмас. Отасининг: «Керак бўлса, болаларим, Ватан учун жонингизни ҳам аяманг», деб берган ўғитлари ҳали ҳам қулогининг остида жаранглайди. Онасининг кўзёшларини қандай унутади?

1943 йили ҳарбий комиссарлик унинг фронтга юбориш тўғрисидаги аризасини кўриб чиқди ва илтимосини инobatга олди. Бир неча кундан кейин Ажиабла Москвага етиб келди. Москвада уни ҳарбий врачлар тайёрлайдиган қисқа муддатли курсга йўллашди. Курсни битириши билан уни янги ташкил этилган ҳарбий ҳаво мудофааси зенитчилари полкига врач қилиб тайинлашди.

Шу кундан эътиборан Ажиабла ўзини ҳақиқий ҳарбий хизматда деб ҳисоблайди. Энди у аскарлар билан бир сафда одимлайди, бир казармада яшаб, уруш ма shaftатларини бирга енгади.

Йил охирида унга катта лейтенант унвони берилди.

Жўлчақлик йигит офицер кийимини кийиб суратга тушди, аммо бу суратни юборадиган жойи душман қўлида, онасининг аҳволи нима кечаётгани номаълум. Шунинг учун Ажиабла жон-жаҳди билан ғалабани яқинлаштиришдек улуғ ишга киришиб кетди.

Запорожьени озод қилиш учун қақшатқич жанглар бошланди. Ажиабла хизмат қилаётган полк иштирокида Запорожье шаҳри душмандан тозаланди. Оғир жанглардан кейин уларни полки шаҳарда қолдирилди. Чунки шаҳарнинг озод этилган муҳим объектларини ҳаво ҳужумидан қўриқлаш керак эди.

Минг тўққиз юз қирқ тўртинчи йилнинг ёзи келди. Душман энди совет аскарларининг зарбасига тоб беролмай қоча бошлади. Шундай қизгин жанг кунларидан бирида Ажиаблани Москвага юборишди. У ерда

Ажиаблани Биринчи Украина фронтининг пиёда аскарлар полкига катта врач қилиб тайинлашди. Белги-ланган муддатда Ажиабла 33-армиянинг штабига етиб келди. Бу ерда уни шароит билан атрофлича таништириб, Москвада тайинланган ишини ўзгартириб, вазият тақозосига кўра, Биринчи даражали Суворов орденли 95-Қизил байроқли Юқори-Днепр ўқчилар дивизиясига эпидемиолог вазифасига қўйдилар. Дивизиянинг эпидемиологи охириги урушда қаттиқ яраланиб, госпиталда ётган эди. Дивизия учун эса эпидемиолог ниҳоятда зарур бўлиб қолди. Бошда Ажиабла рози бўлмади. «Мен санитария факультетини эмас, даволаш факультетини битирганман, бу ишнинг уддасидан чиқолмасам керак», деган шубҳага борди. Лекин у билан суҳбатлашган кадрлар бўлимининг офицери у бораётган дивизия медицина хизматининг бошлиғи жуда кучли ва тажрибали врач эканини, қанча ёрдам керак бўлса, беришини айтди. Ажиабла бу суҳбатдан кейин кўнгли тинчиб дивизияга кетди. Дивизиядагилар билан Ажиабла синашта бўлиб қолди ва урушнинг охиригача шу дивизияда хизмат қилиб, барча жанг машаққатларини аскарлар билан бирга тортди.

Варшавани озод қилиш учун бўлган жанглар тўғрисида кўп ёзилган. Бу жангларда Ажиабла хизмат қилаётган дивизия ҳам иштирок этди. Варшавани озод қилиш кўп қурбонлар эвазига бўлди. Ажиабла ўзининг энг яқин жанговар дўстларидан айрилди. Хирургия соҳасида тажрибаси камлик қилса-да, талай-талай оғир операцияларга қатнашди. Уруш азоби одамларни нималарга ўргатмайди. Зўр ўйинни бузар, деганларидек, Ажиабла ҳам ҳаётнинг бузуқ ўйинида кўп нарсаларни ўрганди ҳам кўпларини билиб олди. Ярадорларнинг жонини асраб қолиш, уларни тез кунда даволаб, яна сафга қайтариш Ажиабланинг кўнгили даъватига, виждон бурчига айланиб қолган эди. Қаршида турган

душманни таг-туби билан яксон қилиш, тўла ғалабага эришиш, фақат Ажиабланинг эмас, ҳамманинг эзгу мақсади эди.

Ажиабла тиним билмасди. Операция столини тарк этгандан кейин, ярадорларнинг ёнига ошиқади, лозим кўрилганда, жанг майдонига отланади, ўқ ёмғири остидан янги ярадорларни кўтариб келади, уларни медпунктга жойлаштиради, жароҳатларини боғлашга киришади. Аслида, унинг вазифаси — жанг майдонидан ярадорларни топиб, уларга биринчи ёрдам кўрсатиб, кейин фронт орқасига жўнатиш. Лекин у вазифам шу, деб қараб туролмас эди. Жанглар тўхташи билан, дарров озод қилинган жойларда эпидемик касалликларга қарши кураш бошлайди. Юқумли касалликларнинг олдини олиш, ичимлик сув ва озиқ-овқатларни заҳарланишдан сақлаш ҳам унинг асосий вазифасига киради.

Жанглар орасида муддатда шошилиш суръатда ҳарбий бўлимлар медицина кўригидан ўтказилади, ҳарбий тайёргарлик текширилади, полкларнинг санитар роталари ва медсанбатларда қолган енгил ярадорларга биринчи ёрдам кўрсатилади. Жанглар орасида муддатда деганимиз билан, бу пайтда осмонда душман самолётлари изғиб, бомбалар ёғдирилади, артиллерия отишмалари тинмайди. Ажиабла бунақа пайтларда ажални хаёлига келтирмайди.

Ажиабла ёш бўлишига қарамай, катта тажриба тўплади, бор билимини ишга солиб, мингларча жангчиларни ажал домидан қутқариб қолди, жуда кўпларни сафга қайтарди. Ватан олдидаги бурчни ўташ, совет халқларининг озодлик учун курашига қўлидан келганча ҳисса қўшиш унинг учун шарафли вазифа бўлиб қолди.

Жанглар тиниб, бомбаларнинг уни ўчгандан кейин жангчиларга учбурчак мактублар тарқатилади. Беш-

Ўн дақиқалик бахтиёр дамларда жангчилар хат ёзиш, урушдан илгариги хотираларига берилиш билан машғул бўладилар. Мактубларнинг жангчиларга қанча қувонч ва айни замонда қанча қайғу келтирганини таърифлашга сўз топилмайди. Мактублар жангчиларнинг ота-оналаридан, суюмли хотинлари, болалари, қайлиқлари, дўст ёронларидан келади. Бутун совет халқи ўзининг қувонч ва ҳасратларини жангчилар билан ўртоқлашади. Бундай пайтлари янги озод этилган жойлардан келган ва у ерларда фашистлар қилган жиноятлар тўғрисидаги хатлар овоз чиқариб ўқилмасин, ҳамманинг юрагида босқинчиларга қарши ғазаб алангаси баттар ўт олади, интиқом ҳиссини ёндиради.

Жангчиларнинг яна кўнгил овунчоғи бор, бу ҳам бўлса гармошка эди. Гармошка жангчининг руҳини кўтаради, кучига куч қўшади. Қимнинг кўнглини ҳасрат қопласа, қўлига гармошкани олади, салдан кейин унинг кўнгли ёришганини кўрасиз. Бундай оғир дамларда Алексей Сурковнинг: «Менга етишмоқ мушкул, ўлим шундоқ ёнимда...» деган сўзларини куйламаган ё эшитмаган аскар топилмайди.

Ҳали-ҳануз Ажиабланинг кўзи ўнгида онасидан келган сўнгги учбурчак хат туради ва қулоқлари остидан гармошка товуши кетмайди.

Жанг пайтида ҳамма нарса ҳам ҳарбий таълимда ўргатилгандай чиқавермайди. Жангчи одам ҳеч қачон битта иш билан чекланиб қолмайди. Шундай пайтлар бўлдики, Ажиабла неча марталар қўлига қурол олиб уруш майдонига кириб кетди. Висла дарёси ёнида ҳам шундай бўлди. Командирлари ҳалок бўлган бир бўлинма жангчига Ажиабла командирлик қилди. Шу бўлинманинг қаҳрамонлиги эвазига бошқа бўлинмаларга йўл очилди. Бундай мисоллар Ажиабланинг жанговар дафтарида жуда кўп. Бир марта шундай бўлди: Берлин ёнида тор-мор қилинган немис дивизия-

сидан қолган-қутган фашистлар галаси қуршовни ёриб ўтиш учун жон-жаҳди билан дориб келди. Уларнинг қаршисида эса фақат Ажиабла командирлик қилаётган санитар ротаси турган эди. Рота командири сал олдинроқ ҳалок бўлиб, унинг вазифасини вақтинча Ажиабла ўз устига олган эди. Қаттиқ олишув бошланди. Ажиабланинг ротасидан икки санитар ҳалок бўлди, аммо бало-қазодай ёпирилиб келаётган душмanning йўли кесилди. Қочқин гуруҳ тор-мор қилинди. Шу жангда Ажиабла енгил контузияга учради.

Минг тўққиз юз қирқ бешинчи йилнинг апрели. Ажиабла Берлин жанубидаги концлагердаги асирларни озод этишда иштирок қилди. Бу воқеани Ажиабланинг ўзи шундай ҳикоя қилади: «Шунгача мен талай фожиалар, бахтсизликларни кўриб, кўзим пишиб қолган эди. Аммо концлагердаги одамларнинг аҳволини ҳеч бир азобга тенглаштириб бўлмас эди. Териси суягига ёпишган, фақат қовурғаси қолган одамларнинг аҳволига шундай қараб туриш сира мумкин эмас эди. Кўпларининг қимирлашга мажоллари йўқ, тахта сўрилар устида ўликдай ётишар эди. Бизни кўрганларидан сўнг уларнинг ҳўнг-ҳўнг йиғлашларига одам тоқат қилиб туrolмасди. Йиғлашяпти, дейман, лекин ҳолсизланиб қолганларидан кўзларига ёш келмайди. Мен ҳам чидаб туrolмадим, уларга қўшилиб йиғлаб юбордим. Баракдан баракка югураман, нима қилиб, қандай ёрдам беришни билмайман. Эҳ шўрликлар, шўрликлар дейман, холос... Бир оз вақтдан кейин ўзимни тутиб олиб, уларга дори-дармон беришга киришдим, медицина ёрдами кўрсата бошладим. Бунақа лагерлар бутун Германия бўйлаб сочилиб кетган эди...»

Шу тариқа бутун Польша, Германия тупроғини босиб ўтиб, Берлинга кириб борди.

Апрель ойи деган эдик. Табнат қиш уйқусидан уйғониб, аста-секин баҳор либосларига ўрана бошлади.

Боғлар ва қирлар яшил кийимига бурканди. Бир неча йиллардан буён уруш йўллари уқубатини тортган жангчиларнинг кўнгилларида ҳам хуш кайфиятлар уйғона бошлади. Табиатнинг уйғониши кун-кундан ғалабанинг яқинлашиб келаётганидан шоҳидлик берар, чарчоқ кўнгилларни муқаррар ғолибият ҳисси билан жўштирар эди.

Ҳамма қатори Ажиабланинг кайфияти ҳам кўтаринки, қувончи ичига сизмайди. Бу пайтга келиб капитан Ажиабла партия сафига қабул қилинди, кўксига «Қизил Юлдуз» орденини тақди.

III

Ажиабла болалигида отни жуда яхши кўрарди, деб айтган эдик. Қизини шундаки, Ажиабланинг жанг майдонида ҳам от минишига тўғри келди. Уларнинг ҳарбий қисми Берлин бўсағаси энг охири, ҳал қилувчи ҳужумга тайёргарлик кўраётган эди. Ажиабла ёнига ёрдамчисини олиб, от миниб, атрофни кузатиб келишга жўнади. Улар сал юрмай бир ўрмонга кириб қолдилар. Бир вақт қарасалар, ўрмон йўлининг ўртасиде бир фойтун турибди. Ажиабла билан шериги автоматларни шайлашди. Фойтун ҳайдовчи билан унинг ёнидаги одам дарров қўлларини кўтаришди.

— Отма!— деб қичқирди Ажиабла уларни нишогга олаётган шеригига.

Ҳалигиларни асир олиб, икки от қўшилган фойтунни қисмга ҳайдаб келишди. Асирларнинг иккаласи ҳам немис офицери бўлиб чиқди, кийимларини алмашриб, жуфтаси ростлашга ҳозирланишаётган экан. Иш, бир томондан қараганда, хўп яхши бўлди: ишот, бир фойтун қўлга кирди, икки офицер асир олди, аммо, иккинчи томондан қараганда, уруш давр қонунлари учун мақбул ҳам эмас эди. Ажиабла

«Ўзбошимча операцияси» учун сал қолди жарима батальонига жўнашига. Чунки уларнинг қисмлари бу ерга махфий келиб жойлашган, икки офицер билан фойтунни шов-шув билан ҳайдаб келиш шу ердаликларини немисларга сездириб қўйиш билан барсбар эди. Оқибатда, ҳарбий қисм зудлик билан жойини ўзгартирди. Ажиабла қаттиқ танбеҳ олди. Лекин, ҳарҳолда, масаланинг бошқа томонлари ҳам назарда тутилиб, фойтунни унинг ўзига қолдиришди.

Ажиабла оға бу воқеани хотирлаб кулади, қилган ишини ёшлик нодонлигига йўяди.

— Ёш эдик-да,— дейди. — Бўлмаса, уруш кетаётган бир пайтда менга фойтуннинг нима кераги бор эди? Одам ҳамма нарсани секин-секин тушуниб олар экан. Аммо фойтуннинг фойдаси ҳам тегди. Жангчиларимиз Берлинга ҳужум бошлашди. Қисмимиз ҳам бор кучи билан олдинга ташланди. Кўп ўтмай душманга охирги зарбани бердик. Душман енгилди. Қонхўрларни ўз инига қамадик. Жанговар зафар қозондик. Ғалаба! Ўз Ватанини душмандан тозаллаган, халқини асоратдан қутқазган, босқинчиларни таг-туби билан қуритган жангчи учун бундан улугроқ, бундан мағруроқ жаранглайдиган сўз бўлмаса керак. Ватан ва халқ олдида берган сўзининг уддасидан чиқа олган жангчи учун бундан буюкроқ бахт йўқ.

Ғалаба хабари бутун ҳарбий қисмларга ёйилиб кетди. Минг тўққиз юз қирқ бешинчи йилнинг 9 майида Москва радиосидан таралган ўқтам, ғолибона овозни эшитган барча жангчиларнинг эти жимираб, кўзларидан қайноқ қувонч ёшлари тўкилди. Буюк Советлар мамлакатида ғалаба байрами нишонланди. Бу кун — фашистлар Германиясининг тор-мор бўлган кун. Бу кун — Брест қалъасидан Владивостоккача ястаниб ётган бепоён мамлакатимизнинг эркин нафас олган кун. Айни пайтда бу кун — бутун совет халқла-

рийнинг суронли йилларда тобланган метин дўстлиги, қардошлигининг байрами эди. Яна бу кун — бутун дунё халқларининг ўзларини асорат, қулликдан сақлаб қолган Совет Армиясига шукрона айтадиган куни эди..

Кўплар қатори Ажиабланинг ҳам қувончи ичига сиғмайди. У Жўлчақдан колхоз тачанкасига ўтириб чиққан эди, Берлинга ҳам фойтун миниб кирди. Рейхстагга шу фойтун билан бориб, жанговар дўстлари қатори ўз исмини ёзиб қўйди.

Бир-бирини қучоқлаб ўлган, қутлаган, ашула айтган, ўйинга тушган қуролдошларини Ажиабла унутадими? Шундай кунни унутиб бўладими?

Берлин. Ажиабла жанговар дўстлари билан куни кеча Совет Армиясининг отини эшитган заҳоти бекиниб олиш чорасини қидирган, ваҳима босиб, ўзларини ертўлаларга урган, яшириниб ётган немис аҳолиси орасида юрибди. Аёллар, бола-чақа, кексаю ёш — ҳаммаси энди совет жангчиларига бундай қўрқув билан қарамайди. Энди улар гитлерчилар тарқатган ваҳималарнинг ёлғонлигини яхши билишади. Совет жангчилари тинч немис аҳолисини қириш уёқда турсин, аксинча, уларга ёрдам қўлини чўзмоқда, сўнгги бурда йонини улар билан баҳам кўрмоқда, янги ҳаёт қуриб, фаровон яшашга ундамоқда.

— Шунча оғир машаққатлардан кейин эсон-омон галаба кунига етиб келдик. Лекин қанчадан-қанча жанговар дўстларимиздан айрилдик. Йиллаб бирга жанг қилган, зах окопларда, лой-ботқоқ йўлларда, қор қоплаган дала-тузларда ҳаммиша елкадош бўлган, оғир-енгилни бирга тортган, туғишганингдай яқин бўлиб қолган оғайниларингдан жудо бўлиш қанчалар оғир! Бу уруш бошимизга мисли кўрилмаган фалокатлар келтирди. Шаҳарларимиз, қишлоқларимиз ер билан яксон бўлди. Ингирма миллион жондан айрилдик. Оз

эмас бу — ўртача бир мамлакатнинг аҳолиси-я!— дейди Ажиабла оға.— Менинг кичкина қишлоғимнинг ўзидан қанча одам қурбон бўлди. Қора денгиз флотининг жангчиси Зекерия Бавбеков, Сентасан Эннанов, Илёе Асанов каби аскарлар жангдан қайтмади. Катта лейтенант Эмиралли Мустафаев, старшина Халил Усеинов, солдатлардан Аживефа Мустафаев, Иззет Ажимамбетов, капитан Ажибекир Бавбеков, старшина Юсуф Асанов кабилар урушнинг охириг кунигача мардона олишдилар, бир неча марта яраландилар, лекин ҳарҳолда, ўғил-қизлари, оилаларининг бахтига омон қайтдилар.

Ажиабла оға шу гапларни айта туриб бирдан ҳасратга чўмади. Узоқ вақт сукутда қолади. Бу ҳасратнинг туби теран, бу сукутнинг дарди зил...

IV

Асене опа бир муддат кенжасидан хатлар олиб турди, аммо Жўлчақ душман қўлига ўтгандан кейин хабарларнинг изи кесилиб қолди. Она юрагига бундан ортиқ азоб йўқ эди. Агар у Ажиабласининг бу пайтда соғ-саломат, фашистларнинг додини бериб юрганини билганда бунчалар эзилмас, бу қадар гамда қолмас, сочидаги толалари бир тутамга камроқ оқарармиди? Бунисига ҳам майли эди. Аммо бахтсизлик қўша-қўша келар экан. Асене опанинг бошига тушган кетма-кет фожиаларни сўз билан айтиш қийин.

Тўнғич ўғли Абибулла Эмиров отаси вафот қилгандан кейин катта оиланинг таянчига айланган эди. Асене опа оилага бошчиликни унга топшириб, нима мушкул масала чиқса, унинг маслаҳатига суянар эди. У аввал колхозда ишлади, бригадирлик қилди, кейин дўкон мудури бўлди, уруш бошланмасдан бир йил олдин райпотребсоюз раиси лавозимига кўтарилди. У

оилага меҳрибон хушмуомала одам эди, шунинг учун ҳам уни укалари беҳад яхши кўришарди. У партия аъзоси эмас эди, аммо совет жамоатчилиқ ташкилотидда ишлагани фашистларнинг тишига тегди. Хотинини тул, икки боласини етим, онасини эса ҳамга ботириб, Абибуллани фашистлар отиб ташлашди.

Асене опанинг иккинчи ўғли Абла Эмиров коммунист эди. У ҳам бошдан колхозда ишлади, кейин йўл қурувчи уста, тижоратчи бўлди, охирида колхозга раис қилиб сайланди. Одамлар учун жонини аямайдиган, меҳнатда тиришқоқ одам эди. Ўз вақтида ўқий олмагани учун курсларга қатнар, билимини ошириш учун сиртдан таҳсил олар эди. Ўзининг уч боласи бўлишига қарамай, доим укаларига ёрдам берар, уларни ўқимишли қилиш учун қайғурар эди. Унинг ҳам болалари етим қолди...

Асене опанинг яна бир ўғли Сулейман Эмиров ҳам партия аъзоси эди. Урушдан аввал армияда хизмат қилди, сиёсий ишларда ишлади. Оқ финларга қарши жангларда иштирок этиб, оғир яраланди ва узоқ вақт госпиталларда даволаниб, охири минг тўққиз юз қирқинчи йили уйга қайтди. Инвалид сифатида пенсия олиб яшаётган эди, ҳатто уйланишга ҳам улгуролмади...

Ибадулла Эмиров ҳали ёш, комсомол аъзоси эди. Етти йиллик мактабни битиргандан сўнг, қурилиш техникумига кириб, уни аъло баҳолар билан битирди. Прораб бўлиб ишлади, кейин Евпаториядаги қурилиш участкасининг бошлиғи бўлди. Узоқ келажакни кўзлаган йигит, ҳам ишлаб, ҳам қурилиш институтининг сиртқи бўлимида ўқий бошлади. Яна у Симферополда КОМВУЗни ҳам битирган эди...

Тўрт ўғил. Тўрт шаҳид. Фашист қонхўрлари қоронғи кечаларнинг бирида бостириб кириб, тўртловини ҳам ҳибсга олишди.

Асене опанинг бошига тушган азоблар ҳеч кимсанинг бошига тушмасин. Она шўрлик куйиб адо бўлди. Икки қўли бир тепа бўлиб қолаверди. Энди она қолган икки ўғлидан хабар кутиб яшайди.

Узоқ юртларда оғаларининг хунини олиш учун Ажиабла юрибди. Асене опанинг бағридан юлиб олган акаларининг қасосини Берлингача бориб олади. У кўкрагини орден-медалларга тўлдириб, акаларининг қасосини олганини, фашистларнинг додини берганини онасига бориб айтадиган кунларини интиқ кутади.

Асене опа тўрт ўғлининг нобуд бўлганига сира-сира ишоналмайди. Эшикка қараса, улар тирилиб келадигандай туюлаверади. Чиқмаган жондан умид, деб йўл қарайди она. Лекин ўғиллари қайтиб келмади. Мудҳиш кунларнинг бирида фашистлар уларни ваҳшийларча ўлдиришди. Бу машъум хабар шусиз ҳам зўрға оёқда турган Асене опани тўшакка йиқитди. Жаллодлар бунга ҳам қаноат қилмадилар. Онанинг бешинчи ўғли Аблайни излаштира бошладилар. Асене опа бунга чидай олмади. Дард уни тамом адо қилди. Она юраги бу азобларга бардош беролмади..

Аблай омон қолди. «Тирик бўлса, онасининг жанозасига келар эди», деб ўйлаган фашистлар қишлоқни тарк этдилар. Лекин уларнинг Аблайнинг Тегешли қишлоғида Илёс Асанов деган одамнинг қазноғидаги ертўлада яшириниб ётганидан хабарлари йўқ эди. Илёс оға Аблайни ертўлада олти ой асради. У пайтлари шунинг ўзиёқ катта қаҳрамонлик эди. Улуғ ғалабада Илёс оғага ўхшаган одампарвар фидойиларнинг ҳам муносиб ҳиссаси бор. Агар Илёс оғанинг бу ишидан фашистлар хабар топса, уйининг кулини кўкка совурар, ўзини эса бола-чақаси билан ўтга ташлар эдилар. Ҳозир Аблай ҳам, Илёс оға ҳам ҳаёт, оға-ини бўлиб яшайдилар.

Ажиабла бу гапларнинг ҳаммасини уруш тугаган-

дан кейин эшитди. Юрак-бағри сўзон бўлганини бошқаларга билдирмади. Ўзи ёниб, ўзи куйди. Фақат га-лаба ва қуролдош дўстларининг меҳр-муҳаббати унинг дардини оз бўлса-да, юмшатди.

V

Ниҳоят оғир жанг йиллари ҳам орқада қолди. Тинч ҳаёт учун кураш бошланди. Оилаларига, бола-чақалари, дўст-ёронлари ёнига қайтган жангчилар кўнгилларида уруш қолдирган жароҳатларни аста-секин даволаб, яна илгаригидек ишга берилиб кетдилар. Вайроналарни тугатиш, уруш издан чиқарган хўжаликларни тиклаш учун иккинчи фронт— меҳнат жабҳасида кураш қайнай бошлади. Харобалар ўрнида яна янги қишлоқ-шаҳарлар илгаригисидан ҳам гўзалроқ бўлиб қад ростлади.

Ҳарбий хизматдан қайтган офицерларни тантанали кечага таклиф қилишди. Ажиабла бошини қуйи солиб, ўйланиб юради. Нима қилса экан, ҳарбий хизматни давом эттирсинми ё тинч ҳаётга қайтсинми? Очигини айтганда, унинг ҳарбий хизматдан бўшагиси йўқ эди. Ота-онаси кутмайди, улар оламдан ўтган. Тўрт акаси фашистлар қўлида ҳалок бўлган. Кўзёши ўтганни қайтармайди, ҳаёт шафқатсиз. Тирик одам яшашга куч топа билиши керак. Шу хаёллар билан эзилиб ўтирганда минбарда унинг исм-шарифи ҳам ўқилиб қолди: хизмати муносиб тақдирланганлар қатори Ажиабла ҳам «Иккинчи даражали Ватан уруши» орденига тақдим этилган экан.

Ажиабла бу тариқа ўйланиб ўтирганда, унинг тақдири қўмондонлик томонидан ҳал қилинган эди. Тантанали кечадан кейин у Совет Армиясининг кадрлар бўлимига чақирилди. Бу ерда уни С. М. Киров номидаги Ленинград Ҳарбий медицина академиясига ўқиш-

га юборишга қарор қилинганини маълум қилдилар. Ажиабла бу хабардан нечоғли қувонмасин, лекин, узрини билдирди: ҳалок бўлган акаларининг оилалари унинг ёрдамига муҳтож эди. Ажиабла жиянларининг оёққа туриб, ҳар бири мустақил суратда ҳаёт йўлини бошлагунига қадар уларга раҳнамолик қилди, ўзини яқинларига бағишлади. Ажиабла мамлакатимизнинг бир қанча жойларида, Болтиқбўйи республикалари, Сибирь ва Урал ўлкаларида анча йиллар хизмат бурчини ўтаб, минг тўққиз юз эллик тўртинчи йили Москвага чақирилди. Бу ерда унга подполковник унвони берилди. Москвада хизмат қилиш Ажиабла каби тажрибали врач учун анча осон эди. У бўш вақтларида кино ва концертларга борди, кутубхона ва музейларга қатнашни қанда қилмади. Ўз билимини ошириш тўғрисида қайғурди. Лекин бундай юриш унча кўнглига ўтиришмади. Кўп йиллар давомида қаттиқ ҳарбий интизомга ўрганган, ғайратли офицер учун Москвада яшаш анчайин енгил ҳаёт бўлиб туюлди. Бир йилдан сўнг у бошқа ёққа юборишларини сўраб ариза берди. Раҳбарлари унинг аризасидан ажабландилар: ҳамма Москвага келишни истаётган бир пайтда, унинг узоқроқ жойга юборишларини илтимос қилиши ғалати эди. Лекин илтимосини қондирдилар.

Минг тўққиз юз эллик бешинчи йилнинг куз ойларида Ажиабла мамлакатимизнинг узоқ шимолий районларидан бирига юборилди. Бу ерда хизмат қилиш эса худди жангдагидай машаққатли эди. Ажиабла умри бино бўлиб, бунақа қаҳратон қишларни, қор бўронларини кўрмаган-билмаган эди. Олти ой кундуз, олти ой кеча, саккиз ой давомида қиш, унча-мунча одамнинг асаби дош беролмайди бу ерларда яшашга. Жангда душманинг кўз ўнгингдан келади, уни ўқ отиб қарши оласан. Бу ерда табиат хуружи, унинг қандай ҳужум қилиши ва унга қарши нима билан жавоб бе-

ришингни билмайсан. Йўлга чиқасан, ҳаво тинч, очиқ, ҳеч қанақа бўрон-мўроннинг шарпаси йўқ. Ярим йўлга етганинда табиатнинг шундай ҳамласига дуч келсанки, салгина бўшлиқ қилсанг, жасадинг қор тагида қолиб кетади, олти ойда ҳам ахтариб топишолмайди.

Шу ердаги хизматларини эслаб, Ажиабла бир воқеани хотирлайди: «Минг тўққиз юз эллик олтинчи йилнинг ноябрь оyi эди чамамда. Дўстим, Совет Иттифоқи Қаҳрамони Файзраҳман Абдираҳманович Сабиров билан ўн икки ит қўшилган чанада йўлга чиқдик. Ҳаво яхши эди. Ун беш чақиримча юрганимиздан кейин қорбўрон турди. Одамни йиқитиб юборай дейди. Чанага маҳкам ёпишиб кетяпмиз, охири бўлмади, тўхтадик. Туришнинг сира иложи йўқ. Зудлик билан қор тагидан ўра қазиб, кириб олдик. Итларни ҳам киритдик. Энди асабинг бардош берса, бунақа пайтлари қор тагида ҳам жон сақлаш мумкин. Озгина спиртимиз бор эди. Овқатланиб оламиз-да, ухлаймиз. Уйқудан уйғониб, қараймиз, ҳали ҳам қорбўрон тингани йўқ, яна жиндай-жиндай отиб оламиз-да уйқуга кетамиз. Шу тариқа уч-кеча кундуз ташқарига чиқмай, қор тубида ётавердик. Ниҳоят бўрон ҳам тинди. Агар бирон ҳафтага чўзилса, шу ўрада ўлиб кетишимиз ҳеч гап эмас эди. Қор тўхтагандан кейин тепамизда қоядай тўдаланиб қолган уюмни кавлаб чиқсак, устимизда вертолёт айланяпти экан. Бизни қидириб юрган экан. Шундай қилиб, қутулиб қолдик. Қор тагида ётганимизда ҳазиллашамиз. Сенга ўра кавлаш қийин, дейман Файзраҳманга. Гавданг катта, мени қўлтигинг тагига олсанг, ҳам сени иситаман, ҳам ўзим жон сақлайман, ўра кавлаб юрмасдик. (Унга бир воқеани айтиб бердим. Минг тўққиз юз эллигинчи йили мени Эстониядан Красноярскка кўчиришди. Келганим заҳоти тўғри бошлигимиз — Социалистик Меҳнат Қаҳ-

рамони Михаил Михайлович Царевскийнинг қабулига кирдим. «Эмиров сиз раҳбарлик қилаётган қисмнинг медицина бўлими бошлиғи вазифасини адо этишга келди», дедим. У менинг рапортимни тинглаб, ўтиришга рухсат берди. Кейин эса индамай бошимдан оёғимгача кузатиб чиқди. Мен ҳам унга қараб ўтиравердим. Сездимки, бу одамга ёқмаяпман. Ёқмаслигим ҳам табиий эди. Мен унинг кўзига боладай ёш кўринган эдим. Бир оздан кейин у менга истар-истамас вазиятни тушунтирди ва ишимнинг жуда қийинлигини айтди. Қисқа муддат ичида катта бир госпиталь ташкил қилишим керак экан. Қасалларни олиб келиш бошлаб юборилган, аммо медицина хизмати ўлда-жўлда ётган эди. Ишга киришиб кетдим. Шахсан Царевскийнинг ўзи ва янги орттирган дўстларимнинг ёрдамида бу ишнинг улдасидан чиқдим. Госпиталь ишга тушиб кетди, медицина хизмати ҳам яхшиланди. Албатта, тиним билмадим, вазифам чиндан ҳам оғир эди, лекин уддаладим. Энди ҳарбий хизмат шунақа нарсаки, бир жойда муқим бўлиб қолмайсан, бугун шу ерда бўлсанг, эртага буйруқ келади — йўл танобини тортасан. Уч йил давомида ҳамма ишларни жўнаштириб юбориб, энди бемалолроқ ишлайман, деганимда Москвадан буйруқ келиб қолди. Москвага кетаётганимдан бир жиҳатдан қувонаман, бир жиҳатдан эса, шунча қилган ишларимни ташлаб кетишга кўзим қиймайди. Лекин илож йўқ, буйруқни бажариш керак, хайрлашиш учун Царевскийнинг олдига кирдим. У яна илгаригидек кўзимга тикилиб ўтириб, шундай деб қолди: «Эсингиздами, ўртоқ Эмиров, биринчи марта сизни кўрганда шу одамни ишга оламанми, деб хафа бўлиб кетган эдим. Ҳозир ҳам хафаман: шундай одамга жавоб бераётганимдан...» Кейин у мени бу ердаги хизматларим учун мукофотга тақдим қилганини билдирди. Ҳаётимда бунақа одамларни кўп учратганман. Аммо

Царевский бир умр ёдимга михланиб қолди. Бунақа одамларни унутиш қийин. Царевский тўғрисида матбуотда кўп ёзилганининг боиси ҳам шунда бўлса керак.

Ажиабла шимолда уч йил хизмат қилгандан кейин «Катта ер»га қайтди. Унга беш ойлик отпусका берилди. Уч йилдан бери янги сўйилган гўшт, янги картошка, иссиқ нон емаган Ажиаблага бу ердаги тўкин-сочин ҳаётнинг мева-чевалари ғалати туюлиб юрди. Беш ой дам олгандан сўнг Ажиабла яна ҳарбий кийимларини кийди. Яна ҳарбий хизматнинг машаққатли йўллари бошланди.

VI

Ҳарбий хизматга жон-дили билан берилиб кетган медицина хизмати полковниги Ажиабла ҳаш-паш дегунча қирққа кириб қолганини сезмади. Шунча йил оқар сувлардек ўтиб кетибди. Ажиабланинг сочларига қиров тушиб, чаккалари кумушдек оқариб ҳам қолибди. Ҳамкасблари уни: «Уйланишни ҳам ўйлайсизми ё бир умр бўйдоқ яшамоқчимисиз?»— деган саволларга тута бошлаганига ҳам кўп бўлди.

Энди қирққа чиққан одамнинг оиласи, бола-чақаси йўқлиги жуда ғалати туюлар эди. Лекин Ажиабла нима қилсин, уйланишга қарши эмас-у, фақат вақт тополмайди. Ҳа, уйланишга вақти йўқ. Бўлмаса-ку, севган қайлиғи ҳам бор. Фақат у узоқда.

Ҳар бир ишнинг вақти-соати бўлар экан. Ажиабланинг уйланишига тасодиф сабаб бўлди.

Бир куни Ажиабла хизмат қилаётган қисмга Москвадан Бошқарма бошлиғи генерал Иван Иванович Шевляков келиб қолди. Ажиабланинг медицина хизматини қандай ташкил этганини обдан текшириб бўлгандан кейин кутилмаганда:

— Уйланишни ҳам ўйлайсанми, йўқми,— део қолди. Ажиабла хижолатга тушиб, тўғриси айтиб қўя қолди:

— Уртоқ генерал, уйланишни ўйлаяпман, севганим ҳам бор, лекин жуда узоқда яшайди. Ишларни йўлга қўйиб олсам, вақт топиб, бориб «шоҳона» бўйдоқлик ҳаёти билан хайрлашиб келаман.

Генерал унинг гапларига кулиб юборди. Чунки Ажиабла ётадиган кичкина хонада бир оддий аскарый каравот, стол ва тахта шкафдан бошқа ҳеч вақо йўқ эди.

Генерал кетди. Ажиабла яна ишга шўнғиди. Орадан саккиз ой ўтгандан кейин, уни иш билан Москвага чақириб қолишди. Уни яна генерал Шевляков қабул қилиб, ишини сўраб-суриштиргандан кейин, ҳамон уйланимаганини эшитиб, жаҳли чиқиб кетди, унинг тақдирига шахсан ўзи аралашини билдирди. Кейин генерал уни аввал Тошкентга ўтиб, уйланиб келишини шарт қўйиб, Гурьев шахрига командировкага юборди. Ажиабла шундай қилди. Минг тўққиз юз олтишинчи йилнинг йигирманчи декабрида — ўзининг туғилган куни кўпдан бери учрашини орзу қилган севгилиси Алие Бекировага уйланиб, Гурьевга ўтгандан сўнг, генералга телефон қилиб, унинг «буйруғи» бажарилганини маълум қилди.

Хайрли ишнинг кечи йўқ, дейдилар, Ажиабланинг оиладан бахти чопди. Алие Бекирова Одессада қурилиш институтини битириб олган, Тошкентда лойиҳачи-инженер бўлиб ишлаётган эди. Кейин у «Союзспорт-проект»га лойиҳалар бўйича бош инженерликка ўтди. Уларнинг оиласида икки фарзанд — бир ўғил, бир қиз дунёга келди. Ўғилга Энвер деб, қизларига эса Асене деб от қўйишди. Шунча фарзандни тарбиялаб, вояга етказдим деганда, улардан айрилиб, дунёдан куйиб ўтган Асене опанинг ўрнига яна бир Асене туғилди.

Лекин бу Асене мингларча тенгқурлари каби бахт юлдузи ярақлаган бир даврда бунёдга келди, тақдири ҳам бувисиникига ўхшамаслигига, шод-хуррам яшашига ишонамиз.

Ингирма уч йил ҳарбий хизматда бўлган, медицина хизмати полковниги, коммунист Ажиабла Эмиров бундан бир неча йил аввал соғлиғининг заифлашгани туфайли истеъфога чиқди. Партия ва ҳукуратимиз унинг хизматларини муносиб тақдирлади. Ҳарбий хизматдан бўшаётган пайтда унга СССР Мудофаа министри, Совет Иттифоқи маршали А. А. Гречко томонида миннатдорчилик билдирилди ва қимматбаҳо совға топширилди.

Жўлчақ деган кичкина бир қишлоқда туғилиб ўсган, катта бир оиланинг кенжа фарзанди Ажиабла Эмиров шу тарзда эл-юртнинг муҳаббатини қозониб, оддий медицина ходими даражасидан бу соҳанинг полковниги даражасигача ўсиб-етди.

Улуғ Ватан урушида қозонилган ғалаба Совет халқи ва унинг шонли қўшинининг шуҳратини бутун жаҳонга ёйди, дунёдаги жами тараққийпарвар ва демократик кучларнинг ҳурмат ва эътиборини қозонди. Совет Иттифоқи фашистлар Германиясининг тор-мор этилишида асосий ва ҳал қилувчи омил бўлди, бир қанча мамлакатларни фашизм истилосидан халос этди, уларга мустақиллик бахш этди, унинг ғалабаси туфайли социалистик мамлакатларнинг қардошлик система-си вужудга келди.

Улуғ Ватан уруши Совет Армияси учун кутилмаган ва жуда ноқулай вазиятда бошланди. Фашистлар Германияси уруш эълон қилмай, хиёнаткорона ҳужум бошлади, ҳали ҳарбий тайёргарлиги кўнгилдагидек бўлмаган армиямиз сон жиҳатидан бир неча марта ортиқ, тиш-тирноғигача қуролланган душман босқинчиларига қарши тенгсиз ҳужумга ўтди. Совет Армия-

сининг ахлоқий ва руҳий жиҳатдан юксаклиги, ҳар бир жангчининг ўз олдига қўйилган вазифани теран англаши, ватанпарварлик туйғулари ва ниҳоят бутун совет халқларининг қон-қардошлиги қурол жиҳатидан бир неча баробар ортиқ бўлган душманни тўхтатиб қолди. Коммунистлар партиясининг раҳбарлиги остида ҳаракат қилган қуролли кучларимиз мисли кўрилмаган қаҳрамонлик намуналарини кўрсатиб, ҳатто чекиниш пайтларида ҳам душманга жуда катта талафот етказди, уни ҳолсизлантириб қўйди. Шу чекиниш ва мудофаа асносида оддий жангчи ва офицерларимиз замонавий уруш санъатини ўргандилар, тажриба тўпладилар, чекинаётиб, режали суратда душманнинг талай-талай куч ва моддий базасини йўққа чиқардилар.

Москва остоналарида, Сталинград бўсағаларида, Шимолий Қавказда душманнинг тор-мор қилиниши Улуғ Ватан урушида ҳал қилувчи бурилиш ясади, жанг ҳаракатларини орқага буриб, шонли жангчиларимизга Берлингача йўл очиб берди.

Ҳарбий медицина хизмати Совет Армиясининг узвий бир бўлаги саналади. Улуғ Ватан уруши жабҳаларида қозонилган ҳар бир катта-кичик ғалабада ҳарбий медицина хизмати ходимларининг ҳам муносиб ҳиссаси бор. Миллион-миллион жангчиларнинг саломатлиги ҳақида қайғуриш, ярадорларни ўз вақтида жанг майдонидан олиб чиқиб, уларни даволаб, яна сафга қайтариш ва шу орқали Совет Армиясининг кучига куч қўшиб бориш — ҳарбий врачларнинг асосий вазифаси эди. Ҳар бир медицина ходими жанг операцияларини пухта ўрганиши, ҳарбий ҳаракатларни теран ўзлаштириши ва айни пайтда ҳар қандай кутилмаган вазиятларга бардош бера оладиган ирода, чуқур назария ва синалган тажрибага асосланган билимга эга бўлиши керак эди.

Врачлар, фельдшерлар, ҳамширалар, санитария

инструкторлари, ходимлари ва умуман бошқа медицина хизматчилари энг даҳшатли жанг вазиятларида ҳам мисли кўрилмаган жасоратларини намоиш қилдилар. Роталарда, батальонларда, полкларда хизмат қилган медицина ходимлари кўплаб ярадор жангчиларни ўт остидан олиб чиқиб, биринчи ёрдам кўрсатдилар, медпунктларга келтирдилар, оғир жароҳатланганларни эса ҳарбий госпиталларга, фронт орқасига жўнатиб улгурдилар. Қанча-қанча ярадорлар ана шу фидойи врачларнинг ғамхўрлиги натижасида сафга қайтди.

Шиддатли жанглар бир минг тўрт юз саккиз кун давом қилди. Совет кишилари уруш майдонларида ва фронт орқасида минг турли қийинчиликларга бардош бериб, Улуғ Октябрь ғалабаларини кўз қорачиғидай асраб қолдилар. Совет халқи ўзининг бир тан, бир жон — қон-қардошлигини яна бир карра исбот қилди.

Ажиабла Эмиров уруш йилларидаги хотираларига берилганида шуларни ўйлайди, совет халқларининг немис-фашист босқинчилари устидан қозонган шонли ғалабасида ўзининг камтарона ҳиссаси борлигидан фахрланади. Унинг кўксини тўлдирган орден ва медаллар, қўмондонлик томонидан билдирилган раҳматномалар ҳам буни тасдиқлайди.

Ҳарбий хизматдан бўшагандан кейин ҳам Ажиабла Эмиров соғлиғи заифлашганига қарамай, медицина соҳасидаги хизматини давом эттирди. Тошкент шаҳар соғлиқни сақлаш бўлимида ишлади. Махсус аттестация комиссияси унга «Соғлиқни сақлаш ташкилотчиси» деган ихтисос берди. Айни пайтда у «Соғлиқни сақлаш аълочиси» нишони, «Шухратли меҳнати учун» медали, В. И. Лениннинг 100 йиллиги муносабати билан юбилей медали билан ҳам тақдирланди, партия-совет ташкилотларининг бир талай раҳматномаларини олди.

Ажиабла Эмиров хизмат бурчини ўташ билан бир қаторда жамоатчилик ишларида ҳам фаол иштирок қилди. Медицина ходимлари касаба союз комитети Тошкент область президиумининг аъзоси, шаҳар халқ контроли комитетининг инспектори, Тошкент аллергологлар ассоциацияси раисининг ўринбосари вазифаларини адо этди.

Ажиабла оға билан ҳар гал учрашганда, жанглар оловида тобланган, ўзининг бутун умрини Ватан ва халқ фаровонлигига бағишлаган, одамларнинг соғлиқ-саломатлиги ҳақида қайғуриш кўнгил юмушига айланган бу одамнинг эътиқодига, шу эътиқод ва садоқати туфайли қозонган обрўсига ҳавасим келади, совет кишиларининг олижаноблиги, қалб саховатига имон келтираман.

Ажиабла оға билан унинг уйида гурунглашиб ўтирибмиз. Суҳбатимиз турли мавзулар тўғрисида кечди. Ажиабла оғанинг билмаган нарсаси йўқ. Кечган умридан, ҳаётидан ҳақли суратда қаноат ҳосил қиладиган бу одам гоҳо енгил табассум билан, гоҳо маъюсланиб, хотираларини сўзлаб беради. Гоҳо жим қолади. Ана шундай пайтларда унинг кўз ўнгиде еру кўкни титратган жанг лавҳалари, бомбалар портлаши, вайрон бўлган шаҳар ва қишлоқлар, жон олиб, жон бераётган қурулдошларининг қиёфалари тикланар...

Уни оғир хотиралар исканжасидан қутқаришга уриниб, савол бераман.

— Кўришмаганимизга анча бўлди, қаерда эдингиз?

— Мисрни саёҳат қилиб келдик,— дейди у кулимсираб. Кейин сал туриб қўшиб қўяди.— Бу йил Ҳиндистонни кўриб келиш ҳам насиб қилди.

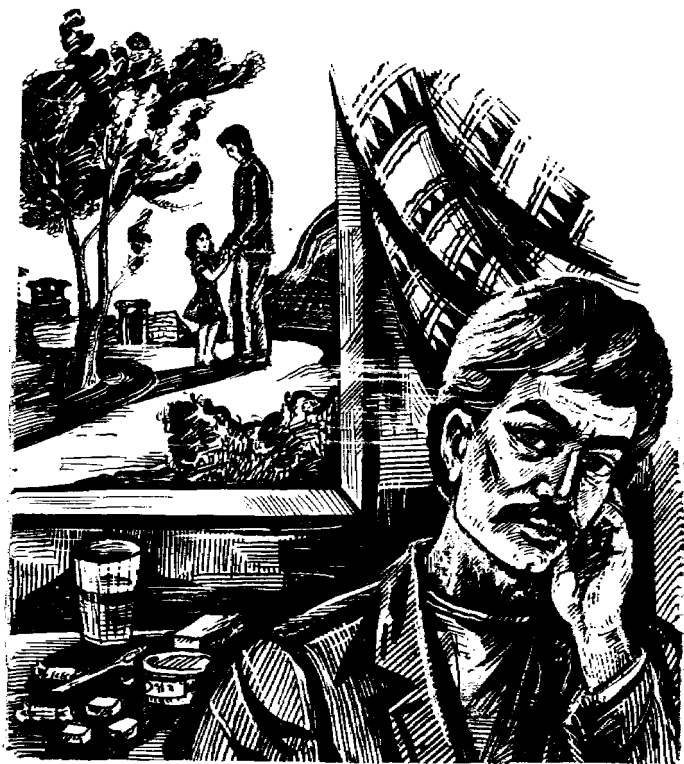
— Ажиабла оға,— дейман.— Битта машина олишингиз керак экан. Ишингиз бир жойда эмас, хизмат юзасидан кўп юрасиз. Сайру саёҳатга ҳам яхши...

Ажиабла оға жилмайиб, ярим жиддий, ярим ҳазил билан:

— Машина беришган эди, сира ўрганолмадим. Кераги ҳам, қизиги ҳам йўқ экан. От бўлганда, бошқа гап эди,— деб кулиб юборди.

Ажиабла бу ҳазилидан кейин яна жим қолди. Балки энди унинг кўз ўнгида ўзининг ёшлигида от миниб юрганлари, колхоз тачанкасига ўтириб кетаётганда орқасидан йиғлаб қараб қолган онаси Асене опанинг нурли сиймоси гавдаланаётгандир...

1974

ХИКОЯЛАР

УЧИРИМ БОШИДА

Купеда ёлғиз эдим. Деразанинг пардаларини суриб, ҳадсиз-ҳудудсиз чўлни томоша қилиб бораман. Чўл, чўл... охири кўринмайди.

Бирдан оналари ёнида алпанг-талпанг ўйноқлаб юрган бўталоқлар диққатимни тортади. Нимагадир, бўталоқлар кўзимга ғариб, беўхшов кўринади. Дунёдаги ҳамма жонзотлар гўзал, хушбичим қилиб яратилган, аммо тангри бўталоқларга келганда марҳаматини аягандай туюлади... Ким билади, дейсиз, балки менга шундай туюлар.

Деразага тикилишдан зерикиб, қўлимга китоб оламан. Аммо уйқу босади. Вагонлар бир-бирига шарақ-шуруқ урилганда кўзимни очиб, яна деразага тикиламан...

Сизранга келганимизда купега бир одам кирди. Бошини ирғаб саломлашди-да, қўлидаги кичкина чамадонини юқори токчага жойлаштирди. Йўлдошим хийла хушмуомала одам кўринади. Йўл юрганда кимларни кўрмайсан, кимларга ҳамсуҳбат бўлмайсан... Тапишиб олдик. Оти Мемедемин экан. Кўринишидан анча ёш, аммо соч-соқоли оқариб кетган. Қалпоғини ечгандан кейин, унга ўзимча камида олтмиш деб ёш бердим. Урта бўйли бу одамнинг қора қошлари, қизил юзларига қараб, бу фикрдан қайтмоқчи ҳам бўлдим. Боши тухум каби сип-силлиқ экан. Яна ким билади, балки олтмишда эмасдир, табиат ҳам баъзи одамларга нисбатан жуда қаттоллик қилади, эҳтимол бу одамнинг бошига ҳам кўп кўргуликларни солиб, эрта қаритиб юборгандир...

— Мунча қараб қолдинг, ошна, отанга ўхшатяпсанми ё?— деди у аллақандай ўзига ярашиғли табаскум билан.

— Татармисиз?— дедим ўзимни эркин тутиб.

— Мемедемин бўлгандан кейин...

— Мемедеминдан кўпи борми... Догистонда ҳам учрайди.

— Уларга ҳам биздан ўтган.

— Ўҳ-ў, жуда ўқимишли одамга ўхшайсиз.

— Озгина. Ўқимишли бўлмасам ҳам, ҳар қалай, бенасиб эмасман. Сизга ҳам отангиз бир от қўйган чиқар?

— Сулоламиз Тарпиджилардан, отим Қуртмурат.

— Демак, Тарпиджи Қуртмурат. Отингиз билан бирга қаринг, йўлдош!

Ҳамроҳим Волжскдан келаётган экан. Мен эса ундан ҳам узоқдан. Ишхонамга бир талай қурилиш материалларини гаплашиб қайтйпман.

Мемедемин оға билан кўпдан буён танишдек, қизгин ҳангомага тушиб кетдик. Унинг кўрган-кечирганлари шунча кўп эканки, бу одам олтмиш йил эмас, балки уч юз йил яшаганга ўхшайди.

— Волжскка нимага борган эдингиз, Мемедемин оға?

— Э қардош, бу саволга жавоб бериш учун жуда узоқдан бошлашим керак. Ўзиям кўнглимда гап тўп-ланиб қолган. Сенга ўхшаган бир тингловчи бўлса, мени гапиришдан тўхтатиш қийин бўлиб турибди. Зерикмасанг, айтиб берай... — деди у худди узун умр йўлини кўраётгандай деразадан узоқ-узоқларга тикилиб. — Урушдан кейин ўрмон саноат хўжалигига ишга кирдим. Ёлғизлик фақат оллоҳга ярашади, дейишади. Оила қуриш керак. Аҳвол оғир, нон тиллага татийдиган кунлар эди. Бир аёл билан танишдим. Яхши кўриб қолдим, у ҳам мени... У вақтлари тўй деган гаплар қаёқда, иккимиз шундай бош қўшиб кўя қолдик. Икки боласи бор эди. Бир ўғил, бир қиз. Олдинги эри субутсизроқ экан...

Поезд тўхтади, Мемедемин оға ҳам жим бўлиб қолди. Тўхтаган жойимиз қип-қизил лолақизғалдоқ экан. Одамлар ўзларини вагонлардан ташлаб, далага югуришди, бир-икки дона лолақизғалдоқ узиб улгуришмай, поезд яна юриб кетди. Ҳаммалари вагонларига чопишди.

— Гапираверинг, Мемедемин оға. Лолақизғалдоқ терадиган пайтларимиз ўтиб кетган энди.

— Гапирсам, ана шу қизимникида меҳмон бўлиб келяпман. Соғиндим, деб ёзган эди, бордим, кўришдик. Қўрқа-қўрқа кетган эдим, мана, кўряпсан, севина-севина қайтпман.

Мен нега бу одам қўрқа-қўрқа кетган экан, деб ажабландим. Бунни сезган Мемедемин оға мени кўп куттириб ўтирмади.

— Яхшими, ёмонми, бутун умримни шу болаларга берганман. Лекин кичкинаимиз бир оз қийнади. Институтда ўқиб юрган пайтида бир човут-чангалли йигитга тегиб кетди. Унга хат ёзавериб, нақ Керемнинг ўзи бўлиб қолган эдим. Қизим ҳаммасини йиғиб қўйган экан. Бу ёққа қайтаётганимда хатларнинг ҳаммасини қўлимга тутқазди-да, шундай деди: «Ота, булар энди ўз вазифасини бажарди. Бунинг исботини ўз кўзингиз билан кўрдингиз. Энди олиб кетаверинг, нима қилишни ўзингиз биласиз...»

Мемедемин оға ўрнидан туриб, тепадаги токчадан чамадонини олди. Тиззасига қўйиб, ундан бир боғлам хат ва битта фотосурат чиқарди.

— Мана, қизим шу,— деб суратни менга узатди.

— Чиройли экан. Рум қизларига ўхшаб кетади.

— Рум қизларига дема, ўзимизнинг соҳил қизларига де. Манави хатларда эса унга бўлган меҳримни, қайғуларимни ифодалаган эдим. У ҳозир дўхтир бўлиб ишлайди. Яқинда кандидатликни ҳам ёқлайди. Диссертациясини тугатиб қўйган. Ма, хоҳласанг, хатлари-

дан ўқиб кўр,— деб Мемедемин ога менга бир тўп хат узатди.

Мен усткисини очдим. Хат татарчада жуда равон ёзилган эди. Мен пичирлаб ўқий бошладим.

— Овозингни чиқариб ўқи, ўзим ҳам эшитаман,— деди мўйсафид.

Мен унга бир қараб қўйиб, хатни ўқий бошладим:

«...Қизим, у вақтлари сен уч ёшда эдинг. Уйингизга ўрта бўйли бир одам кириб келди. Онанг ишда эди. Дераза тагидаги кичкина сўрида аканг касал бўлиб ётган эди. Сен акангнинг ёнида ўтирган кўйи менга кўзларингни тикдинг. Кулумсирадим. Сенга қўлларимни узатдим. Сакраб туриб, оёқларимни қучоқлаб олдинг. Мен сени кўтариб олиб, кўзларингдан ўпдим. Иккаламиз хаста ётган акангнинг ёнига ўтирдик.

Акангнинг аҳволи оғир эди. Йиқилганда оёғи синган, жойидан қўзғалолмайди, иссиғи кўтарилиб кетган. Оғриққа чидай олмай, вой-войлайди.

Онанг учовларинг кичкина бир уйда яшардингиз. Бу уйни сизларга гўшт комбинати берган эди. Онанг шу комбинатда ишларди. Аканг эса бор-йўғи етти ёшда эди...

Мен уйингизга назар солдим. Эшик ёнида бир сўри, ўнг томонда битта каравот, тўрда эса катта сандиқ бор эди. Деворга тақалган тахта шкафда эса бир нечтагина идиш-оёқ турибди.

— Қизим, сен қаерда ётасан?— деб сўрадим сендан. Сен тиззамдан сакраб тушиб, сандиқ ёнига бординг-да, мана шу ерда ётаман, деб кўрсатдинг. Кейин кўзларингни чиройли сузиб, русчалаб: «Дядя, вы моя папочка да?»— дедим менга.

— Ҳа, қизим, албатта, отанг бўламан,— деб юбордим шошиб қолганимдан.

Сўнг яна тиззаларимга чиқиб олдинг.

— Папочка, как вас зовут?— дедичг.

— Отим Мемедемин, қизим,— дедим.

Сен отимни ҳижжалаб:

— Ме-ме-де-мин,— деб такрорладинг.

Қайта-қайта такрорладинг:

— Ме-ме-де-мин...

Салдан кейин тўғри эшикка йўл олдинг. Девордаги миҳга илинган рўмолингни ўраб, кийина бошладинг.

— Қаёққа бормоқчисан, қизим?

— Онамни айтиб келаман,— дединг жиддият билан. Остона ҳатлашинг биланоқ кўринган одамга: «Отам келди, отам келди!»— деб шовқин кўтарганча югуриб кетдинг.

Сен ўшанда, албатта, онангга бу хабарни етказишга ошиқдинг. «Она, отам уйга келди», деган гапни айтишга шошилдинг. Қувончинг кўксингга сиғмас эди.

Онанг келгандан кейин сенинг кулаётган кўзларингга маъюс тикилди-да:

— Оҳ, ширин қизим!— бағрига босди. Сени хафа қилишни, ростини айтиб кўнглингни оғритишни истамди, ўзини зўрлаб кулишга уринди, аммо кўнглидаги дардларини яширишга кучи етмади...

Онанг билан бир ҳафта олдин танишган, бир-биримизни яхши кўриб қолган эдик. Онангни бир кўрган одам уни севмай қолмас эди. Ҳеч ким уни икки болали аёл деб ўйламасди. Эсингда йўқдир, қизим, сен бола эдинг, онангнинг бор-йўғи иккитагина кўйлаги бор эди. Иккаласини ҳам ўзи тиккан, иккаласи ҳам ўзига ярашиғли, кўрган одамнинг кўзини олар эди.

Онангнинг чиройи ёш эди, кўнгли эса... Аммо гап онангнинг ёшида эмас, болаларида, сизларда эди... Иккалангиз унинг этагидан маҳкам ушлаб, кўнглидаги туйғуларига эрк бермас эдинглар. Онанг икки ўтнинг ўртасида қоврилар эди. Мен ҳам унинг ортидан қолмадим. Рўйхуш бермаганига қарамай эргашиб юрардим. Уша куни, сизларни ҳам кўрай, деб уйларин-

гизга борган эдим. Сен эса мени отанг билан адаш-тирдинг.

Шазия! Қизим! Балки ёдингдадир, ёз кунларидан бири бориб сени боғчадан олдим, қўлингдан тутиб уйларингга келтирдим-да:

— Акангнинг ёнида ўтир, бирон ёққа чиқиб кетма, деб қаттиқ тайинладим-у, онангни кутиб олгани чиқдим.

Онанг менга ишонмай, бари бир, уйга кириб сизлардан хабар олиб чиқди. Мен уни ташқарида кутиб турдим. Кейин онанг иккаламиз кетдик. Шахар ёнидаги тош йўлга чиқдик. Йўлнинг икки томони ҳам дарахтзор. Шахар аҳолиси бу ерга сайр қилиш, ўрмон хавосидан нафас олиш учун чиқиб туради.

Атрофга қоронғилик тушар-тушмас ой чиқди. Баланд-баланд дарахтлар орасида йирик-йирик юлдузлар кўзга ташланади. Атроф жимжит. Сўлим манзара. Қоронғи кеча. Салқин шабадада дарахтлар алланарсаларни шивирлайди. Онанг бу ерларга қачон чиққанини унутиб юборган экан. Ёнингда кўнглингга яқин ҳамроҳ бўлмаса, бунақа сўлим манзаралар татимайди. Севгисиз кўнгил ҳам сўнган ўчоққа ўхшаб қолади. Лекин онангнинг бугун бу ердан кетгиси келмай қолди. Кўнгли баҳорги навниҳол каби куртак очди. На бегона кўздан, на кимсасиз жойда келиб қолиши мумкин бўлган ёввойи ҳайвонлардан қўрқди. Қанча вақт ўтганини ҳам билмади, чунки ёнида мен бор эдим. «Одамлар гапиришса гапираверишсин, мен бугун гуноҳ қилишдан ҳам қўрқмайман, севган одамим ёнимда тургандан кейин, қандай гуноҳ ҳам қилишим мумкин?»— дегандай, теракка суяниб, юлдузларини кўз-кўз қилаётган осмонга узоқ-узоқ тикилиб қолди...

Онанг шу кечаси менинг кўнглимни, севгим нечоғли поклигини синаб кўришга ҳаракат қилди. Мендай бир одамни ўз болаларига оталик қила олишига умид

боғлади. Менга ишонди. Бахти очилаётганидан, умидлари тўғри чиқаётганидан гоят қувониб, кўкларга учгиси келди...»

Мен хатни ўқиётиб ташқи дунёни, қаршимда ўтирган Мемедемин оғани унутган эдим.

«Онанг ўша куни менга сўз бермади. У ўзини эмас, сизни, сизнинг толеингиз қандай бўлишини ўйлади. «Бировнинг боласи кимга ҳам керак? Болаларим катта бўлиб, эс-хушини танигандан кейин ўз оталарини сўрамайдимиз? Бу одам уларни хўрлаб қўймайдими? Жонига теккандан кейин ташлаб кетмайдами?..» Онангни шу ўйлар қийнар эди.

Ўйлар гирдобида қолган онанг ўзини олдириб қўйди, одамлардан ўзини четга тортиб, доим маъюс юрадиган бўлиб қолди. Иккаламизнинг учрашиб туришимиздан одамлар хабар топишди. Бунга ҳар ким ҳар хил қаради. Бизнинг топишиб, тирик етимларнинг бошига ғамхўр келишидан қувонганлар бўлди. Устимиздан кулиб, турли-туман ғийбат гапларни тарқатганлар ҳам йўқ эмасди. Мен бу гапларга парво ҳам қилмас, муҳаббатим кун-кундан аланга олар эди. Албатта, кўнглимдаги туйғулар онангга ҳам таъсир қилмай қолмади. Бу эса уни баттар қийнар эди...

Шундай кунларнинг бирида унинг кўнглидаги шубҳаларни тамом кўтариб ташлашга аҳд қилиб, кинога етакладим. Қўярда-қўймай олиб бордим, десам тўғрироқ бўлади. Фильм онангга жуда қаттиқ таъсир қилди. Уйга етиб келгунча бир оғиз ҳам гапирмади. Фильм эса ҳақиқатан ҳам таъсирли қилиб ишланган, худди бизнинг ҳаётимизни ҳикоя қилар эди. Шу кунларда бошимиздан кечган воқеалар, кўнглимизга тинчлик бермаётган туйғуларнинг ҳаммаси экранга кўчгандай эди.

Нима учундир шу кечаси мен ҳам онангга гапиролмадим. Фақат уйлариңгиз ёнига келганда: «Яхши ётиб

туринглар», деган гапнигина айтдим. Онанг бунн ҳам эшитдими, йўқми, билолмадим. Чунки индамай кириб кетди.

Эртаси куни ишдан кейин яна эшикларинг олдида кўришдик. Онанг кечаги кино ҳақида гап очди:

— Кечадан бери ўша Федотов дегани кўз олдимдан кетмайди. Демак, бунга ўхшаган воқеалар биздан олдин ҳам бўлган экан-да?..

— Биздан кейин ҳам бўлаверади...

Шу пайт менга қараб турган онангнинг кўзларидан ёш оқа бошлади. Шу кўзёшлар онангнинг кўнглидаги бор шубҳаларини ҳам ювиб кетди чамамда. Шу лаҳзадан бошлаб унинг муносабати тамомила ўзгарди. Дунёдаги энг азиз одам мен учун онанг бўлиб қолди. Уртамиздаги гап-сўзлардан сенинг хабаринг йўқ эди. Шазия! Кечаси соат иккигача гаплашиб ўтирдик. Сен ухлаб қолдинг. Ётганинда қимирлаб, устингдаги кўрпангни тушириб юборган эдинг. Мен бориб қайтадан ёпиб қўйдим.

Шу кундан кейин ҳар оқшом сизларникига келадиган бўлдим. Ҳар келганимда бирор совға кўтариб олардим. Бирор куни мени кўрмасанг, ташвишга тушиб қоладиган бўлдинг. Мени ҳаммадан зиёда кўрар эдинг, қизим. Бормаган кунларим алламаҳалгача ухламай кутиб ётардинг. Эшикни очганим заҳоти «Отам» деган сен эдинг. Бу уйда «Ота» деган сўзни биринчи марта сендан эшитганман. Ушандан буён мени ўз отангдай кўриб келдинг. Бир оила бўлиб яшай бошладик. Бунда ҳам энг қувонган сен бўлдинг. Бола учун ота-оналик бўлишдан улугроқ бахт йўқ экан. Богчада ким хафа қилса, келиб менга айтар эдинг. Кечалари ёнимда ётиб, жажжи қўлларинг билан бўйнимдан қучоқлаб олардинг.

Менинг ойлигим илгаригисига қараганда икки ҳисса ошди. Энг биринчи сенинг бош-оёқ кийимларингни

янгиладик. Бир неча ойда аҳволимизни тўла яхшилаб олдик. Баҳорда ҳамма қатори томорқамизга уруғ сочган эдик, кузда олган ҳосилимизни ҳисобига етмай қолдик. Ортиб қолганини давлатга топширдик. Урушдан кейинги қаҳатчилик замонлари ўтди, фаровон кунларга ҳам етиб олдик.

Буларнинг ҳаммаси сенга тушга ўхшаб туюлар. Лекин сира унутма бу кунларни, унутиш ҳам мумкин эмас! Эсингдами, онанг бир қишлоқдан олиб келган чанани бузиб ташламоқчи бўлди.

— Бузманг,— деб йиғладинг сен.— Қишда тойгончоқ учаман.

— Отанг сенга янгисини ясаб беради, қизим,— деди онанг.

Онанг тўғри қилган эди. Утган оғир йиллардан нимаки нарсалар қолган бўлса, ҳаммасини бузиб, йўқотиб ташлашга, жамики нарсаларни янгилаб олишга — янгидан ҳаёт бошлашга интилар эди. Асли ўзи шу кунлари онанг ҳаётга қайта келган эди.

Кўп ўтмай аканг ҳам оёққа туриб кетди. Оёғи сал оқсаб қолди-ю, аммо соғлом, бақувват бўлиб ўсди...»

Мен сабрсизланиб иккинчи хатни очдим. Буниси шундай бошланар эди.

«Шазия, сен боғчадаги энг севимли қизалоқлардан бири эдинг. Бугдойранг яноқларинг, катта-катта қора кўзларинг, каттарса, буларнинг эгаси жуда бахтли бўлади, деб турар эди. Одатда, аксар болалар бу ёшда гапдон, шўх-шаддод бўлади, сен эса аксинча, камгап, оғир-вазмин эдинг. Болалар боғчасида яхши тарбия олдинг. Биламан, боғча сен учун ўз уйингдай эди. Энг яхши ўйинчи, энг яхши ашулачи ҳам ўзинг. Янги йил байрамида Қорқиз бўлиб шеърлар ўқиганинг, ўйнаб берганинг ҳамманинг ҳавасини келтирган эди. Менга ёқадиган қилиқларинг кўп эди, қизим, масалан, ёлгон гапиришни билмасанг, кичкина бўлсанг, ҳам одамга

гамхўр эдинг. Эсингдами, боғчадан берилган бир нечта печеньени ўзинг емай, менга атаб олиб келардинг.

Жуда тотув яшар эдик. Онанг ҳам кун-кундан очилиб борар эди. Лекин аҳил яшашимизга ишонмаганлар ҳам топилди. Ҳатто қариндошларинг орасида ҳам сизларга: «Бегонадан ота бўлмайди», дейдиганлар ҳам бор эди. Онанг-чи? Онанг бахтиёр эди, аммо бахтининг ростлигига кўпинча шубҳа қиларди. Сутдан оғзи куйган қатиқни пуфлаб ичади, деган гап бор. Онангни бу кўйга солган отанг эди. Шазия, сен отангни кўрмагансан, билмайсан. Сен дунёга келмасдан илгари уйдан кетиб қолган... Акангни, онангни ўйламади. Икки бола билан ёлғиз қолган аёлнинг аҳволини кўз олдинга келтир. Оғир йиллар. Уруш тугаган, лекин унинг қолдирган жароҳатлари одамларнинг кўнглида ҳам ҳаётида сезилиб турарди. Халқлар энди меҳнат фронтига отланди. Ер билан яқсон бўлган хўжаликларни тиклаш, вайроналарга барҳам бериш керак эди. Йиллар ўтди, қаҳатчилик машаққатлари орда қолди, одамларнинг турмуши яхшилана бошлади. Шу оғир кунлардан қутулдим, деганда онангнинг юрагида янги яра очилган. Отанг қийинчиликларга таслим бўлди. Ўз болаларидан меҳри қизганиб қолди. Енгил яшашга, ҳаромхўрликка ружу қўйди. Охири, оилани ташлаб, қочиб кетди. Онанг уни уч йил кутди. Лекин у келмади, қаердалигини билдирмади ҳам. Онангнинг юрагида ишонган одамнинг номардлиги доғ бўлиб қолди, менга ишнолмай юрганнинг боиси ҳам шунда эди. Лекин аёл боши билан мардлик қилди, эрим ташлаб кетди, деб оҳ-воҳ қилиб ўтирмай, сизларни тарбиялашга киришди. Ҳатто эрининг қаердалигини сўраб-суриштириб ҳам ўтирмади. Сизларга энди оталик қилмаслигини тушуниб етди.

Онанг билан шундай кунларнинг бирида учрашиб қолдик, топишдик. Одамлар бизни тушунишди, яхши

турмушимизга ҳавас қилишди. Лекин мени кўрганда: «Ана, бир йўла икки болага эга чиққан гўрсўхта кел-яшти», деб устимдан кулганлар ҳам бўлди...

Мен бу гапларга парво қилмадим. Шу икки боладан айирмасин, деб юрдим. Шуларни тарбияласам, одам қаторига қўшсам, мендан бахтиёр одам йўқ, деб кўнглимни тўлдириб яшадим. Вояга етишса, мени унуттишмаса, отам деб танишса — бўлди, деб юрдим...

Кулишга уринганлар аста-секин камайиб кетди, борларининг ҳам дами ичига тушди...»

Бирдан купени қоронғилик қоплади. Уқишга берилиб кетганимдан:

— Чироқни ёқиб юборинг, оға,— деб қичқирганимни билмай қолибман.

— Керак эмас,— деди Мемедемин оға.— Туннелдан ўтпимиз.

Салдан кейин ёруғга яқинлашиб келаётганимиз сезилди, купемиз ярқ этиб ёришди, яна атроф кўринди. Поезд пишқира-пишқира йўл танобини тортмоқда эди. Мен учинчи хатни ўқишга тутиндим.

«...Орадан ўтган ўн тўрт йил ичида қанча-қанча сувлар оқиб кетди. Шаҳар ва қишлоқлар янги-янги иморатлар, кенг йўллар, истироҳат боғлари билан таниб бўлмас даражада ўзгариб қолди. Одамларнинг турмуши яхшиланди. Ёшлар кўклам жилғалари ёнида бўй чўзган гуллардай вояга етди. Сен уларнинг орасида мисоли бир гунча эдинг, Шазия! Бир бахтимизга икки бахт бўлиб қўшилдинг. Аканг вояга етди, техникумни битирди. Ўзига муносиб қизни топиб уйлантириб ҳам қўйдик. Боримизни аямай тўйини ўтказдик. Дўсту ёронларининг орасида ҳеч кимдан кам бўлмай, тинчгина яшаб кетишди. Ундан кўнглимиз тўқ, лекин сенга келганда... қизим, кўнглимиз нотинч бўлиб қолди. Сенинг қилиқларинг тинч-тотув яшашимизга, ота-оналик меҳримизга раҳна сола бошлади...»

Шу ерга келганда, мен бошимни кўтариб, Лемедемин оғани биринчи бор кўраётгандай, унга тикилиб қолдим. Аммо у деразага қараганча, хаёл суриб ўтирар, менинг тикилаётганимни пайқамаётган эди. Мен яна хатга термилдим.

«Шазия! Балки бу сатрларни ўқиб: «Сизга нима ёмонлик қилган эдим, бунча мендан ёзгирасиз?»— деб ажабланарсан. Тўғри, сен ота-онангининг ёқасидан олганинг йўқ. Фақат... сочларимизнинг эртароқ оқаришига сабабчи бўлдинг. Лекин ҳеч қачон буни юзингга солмадик. Ишқилиб, шу қизимиз бахтли бўлсин, деб тилак билдириб юрдик. Аммо бизни тушунишни истамадинг, йўлингдан қайтмадинг...»

«Бу оиланинг бошига бир бахтсизлик тушганга ўхшайди», деган хаёлда хатнинг иккинчи саҳифасини ўқий бошладим.

«...Шазия, қизим, мактабга ҳавас билан қатнай бошладинг, бошда жуда яхши ўқидинг. Синфдан синфга осон кўчдинг. Лекин олтинчи синфга келганда ўзгариб қолдинг. Бошинг айландими, ўқишга қизиқмай қолдинг. Арифметикадан имтиҳон беролмай, кузга қолдирилдинг. Нега бундай бўлганини аниқлаш учун мактабингга бордим. Уқитувчиларинг менга: «Жуда бўш, синфдан ўтолмайди», деб айтишди. Ушанда биринчи марта тақдирингни ўйлаб кўнглимга хавотир тушган эди.

Ез пайтида ўқитувчи ёллаб, сени имтиҳонга тайёрлатдим. Синфдан ўтдинг. Еттинчи синфга келиб, бошқа мактабда ўқийман, дединг. Бошқа ўқитувчилар, бошқа коллективнинг ҳам сенга таъсири кам бўлди. Дарсларга бормайдиган қилиқ чиқардинг. Узингга ўхшаган бир қанча дўстлар орттирдинг. «Дўст — дўстнинг ойнаси», дейдилар, шунинг учун сенинг дўстларинг кимлигига қизиқдик. Уларни билиб олгандан кейин, сен билан учрашишларини ман қилдик. Лекин, сен

бари бир айтганимизга юрмадинг. Уқишинг кундан-кун бўшашиб, «икки»ларинг кўпайиб кетди. Еттинчи синфда қолдинг. Кейинги йили мактабни ташламоқчи бўлдинг. «Ишлайман, официантка бўламан», дединг. Онанг иккаламиз: «Ҳали ёшсан, қизим, ўқишинг керак», деб худонинг зорини қилдик. Кўнгандай бўлдинг, ўқитувчилар ёрдам берса, майли ўқийман, дединг. Тез-тез мактабингга қатнаб, хабар олиб турдик. Сен бундан ҳам нотўғри хулоса чиқардинг. Қилаётган ишларингни биздан яшириб, сўраганларимизга ёлғон жавоб берадиган одат чиқардинг. Ёлғончилик субутсизликка етаклайди. Сен ота-онангга ҳам бегоналардек муносабатда бўла бошладинг. Яхшини ёмон, ёмонни яхши, дейишга ўтдинг. Дугоналарингга биздан кўпроқ ишондинг.

Ўқитувчиларинг тез-тез уйга кела бошлашди. Улар сени йўл айрилишида, учирим бошида турганингни кўриб, қайтаришга уринишди. Уларга ҳам қулоқ солмадинг. Улар бир эшикдан кирса, сен иккинчи эшикдан чиқиб кетдинг. Кечқурунлари идеш юваман деб ошхонага ўтардинг-да, сувни иситишга қўйиб, ўзинг жўнаб қолардинг. Ярим кечаси уйга қайтишни одат қилдинг. Ишдан ҳориб келган онанг то сен келгунча эшик пойлаб, келганингдан кейин ҳам тақдирингни ўйлаб, топгача кўзини юммай ётарди. Шазия қизим, айтаверсам гап кўп...

Ниҳоят имтиҳон пайти ҳам келди. Бир амаллаб саккизинчи синфни битирсанг, хоҳлаган ўқув юртингга киритиб қўямиз, деб ваъдалар бердик, лекин бу ҳам сенга таъсир қилмади. Имтиҳонлар бошланган кунни бормаи, ким қаёқларда санқиб юрдинг. Бетга айтганиннг заҳри йўқ, Шазия. Онангдан, мендан, ўқитувчиларингдан воз кечиш даражасигача етдинг. Минг бир хил таъсир ва ўғитлардан кейин, ниҳоят инсофга келди деб ўйлаган эдик. Эсингдами, бир неча кун онангинг

ёнида бўлдинг, уйдан чиқмай, унга қарашдинг. Сени ўйлайвериб ранги олиниб қолган онангнинг юзларига нур ёйилган эди ўшанда. «Мени икки марта синфда қолдирган мактабга энди бормаيمان», дединг, бунга ҳам кўндик. Зора шу билан инсофга келиб қолса, деб умид қилдик. «Майли, қизим, кечки мактабда ўқирсан», дедим. Узим бориб хужжатларингни олиб, кечки мактабга топширдим. Кундузи уйда бир ўзи қолиб зерикмасин, овиниб юрар, деб онангнинг ёнига ишга киритиб қўйдик. «Ишламоқчи эдинг, мана, иш, ишлайвер», деди онанг шўрлик. Бу ерда ҳам онангнинг босшига кўп ташвишлар солдинг. Ишга бир кун чиқсанг, уч кун чиқмадинг. Дам олиш кунларинг эса ҳамманикидан бўлакча эди. Ишга бормаган кунларингда эса орқангдан излаб юрардик. Бир кун сени ахтариб юриб пляжга бориб қолдим. Сен, атрофингда ўзингга ўхшаган дугоналаринг билан қумга кўмилиб ётган экансан. Чақириб олдим-да, умримда биринчи марта сенга қўл кўтардим.

— Бу шармандаликни кимдан ўргандинг? Кимга таассуб қиляпсан? Қаерда кўргансан шунақа яшаётган одамларни, кинодами, журналдами?— деб бақирдим. Сен индамай, безрайиб туравердинг. Индамаганинг ҳаммасидан ёмон экан...

Бўлиб ўтганларни бир кўз олдингга келтир, қизим. Болалигингни эсла. «Ота!»— деб бўйнимдан қучоқлаб олган кунларингни хотирлайсанми? Онангнинг қийналганларини, менинг тортган азобларимни наҳотки шундай унутиб кетаверсанг! Кўзгудаги қадди-қоматингга эмас, ҳаётдаги кўринишингга қара. Одамларнинг сенга ўхшаганлардан нафратланишини биласанми? Болалигида бизга меҳрли бўлган ширин қизимиз Шазия қайга йўқолди? Шазия, айт, сенга нима бўлди ўзи? Айб кимда? Мендами, сени шунча машаққат билан ўстирган онангдами?

Биламан, бундай бўлиб кетишингда меннинг ҳам айбим бор. Айбим шуки — сени ҳаддан ортиқ эркалатар эдим. Ун тўрт йил давомида сенга бирор оғиз қаттиқ гап айтмадим. Сен мени отам деб юрганинг билан, ўзим буни унутолганим йўқ-ку! «Раижитсам, кўнглини қолдирсам, одамларнинг кўзига қандай қарайман?» — деб ўйладим. Сизларни деб тинмадим, едирдим, ичирдим, аммо бирон марта юзингга солдимми? Акангдан ҳам ортиқроқ сенга меҳр қўйгандим. Кичкина эдинг, етишмовчиликларни билмай ўссин дедим. Албатта, сен учун ҳамма нарсани муҳайё қилолганим йўқ. Балки ўз отанг бўлганда, бундан ҳам яхшироқ яшардинг. Лекин, тақдир шундай экан, қўлимдан келгани шу эди. Боримни сендан аямадим, Шазия!

Лекин сендан нима қайтди? Оилада ёлғиз ўзинг бўлганда, сенга нотўғри тарбия бердик, деб ўйлар эдим. Аканг бунақа бўлиб чиқмади-ку! Нега сен унга ўхшамдинг. Қизим, ҳали ёшсан, ҳаётда нималар бўлмайди. Кўзингни каттароқ оч, одамларга қара — улар қандай яшаяпти? Онанг иккаламининг умр бўйи бошимиз меҳнатдан чиқмади. Фақат ўзимизни деб шундай қилдикми? Балки ишга берилиб кетган онанг сенга камроқ ғамхўрлик қилгандир? Лекин меҳнатсеварликни ўргатиш ҳамма нарсадан ҳам улуғ-ку! Аканг улғайгандан кейин шу йўлдан кетди. Аммо сен буларнинг ҳаммасидан ўз манфаатинг йўлида фойдаландинг. Аканг уйлангандан кейин, онангнинг ишга берилганидан фойдаланиб ўзингни эркин қўйиб юбординг. Биз бошда беҳабар қолдик. Кечки овқатдан сўнг кўзимизни шамғалат қилиб ўзингни кўчага урганингни билмасмидик?

Майли, туғишганларингнинг ҳам айби бор, дейлик. Зарур пайтида сени тўхтатиб қололмадик. Аммо гап фақат шундами? Лекин сендан ҳеч нарсамизни аямдик-ку. Қўлимиздан келганча ҳамма нарсани кўрсат-

дик, ўргатдик. Уйда, қариндошларинг орасида, тўймаъракаларда доим ёнимизда олиб юрдик. Халқимизнинг энг яхши одатларини, расм-русумларини болалигингдан сингдиришга уриндик. Кўп оилаларда меҳмон бўлдинг, ўзинг тенгқур ёшларнинг нечоғли меҳнаткаш, одобли юришини кўрдинг. Наҳотки, шулардан ҳам бир ўрнак ололмаган бўлсанг.

Шазия, қизим! Одамларнинг яхшиси ёмонидан кўпу, ахир! Нега сен яхшиларга эргашмадинг? Оиламиз ўрнак эди, атрофимиздаги одамлар ўрнак эди, ҳаётдаги ҳамма яхшиликлар сенга ўрнак эди, сенинг қилиқларинг қаёқдан пайдо бўлди? Шундай десам, ҳеч бир ўйлаб ўтирмай, менинг кўзларимга тик боқиб, илонни пўст ташлатадиган гаплар билан жавоб берардинг: «Биз ҳозирги замоннинг ёшларимиз. Кино-театрларга борамиз, ўйнаймиз, куламиз. Сиз ёш пайтларда бунақа нарсалар бўлмаган, бизни тушунмайсиз».

Елғон бу гаплар, Шазия! Биз ҳам ёшлигимизда бунақа нарсалардан маҳрум эмас эдик. Қолаверса, ҳаётимизнинг ўзи ҳар қандай кинотеатрлардан ҳам қизиқроқ эди. Оталаримизнинг инқилобий анъаналарини кўнглимизда авайлаб юрдик. Уруш йиллари босқинчиларга қарши курашдик. Буюк ғоялар, қизгин ниятлар билан яшадик. Келажак учун, яъни сизларнинг фаровон яшашингиз учун курашдик. «Биз янги замоннинг ёшларимиз», деб тенгқурларингга ҳам, замонга ҳам туҳмат қилма. Энди ўзимиз яратган замонга ўзимиз бегона бўлиб қолдикми? Уз ишимизни давом эттираётган, завод-фабрикаларда, колхоз-совхозларда ишлаётган, янги ерлар очаётган, қақроқ даштларни боғу бўстонларга айлантираётган бугунги кундаги болаларимизни тушунмай қолдикми? Йўқ, Шазия, уларни тушунамиз, севамиз. Фақат сен бу ёшларнинг қаторида эмассан. Уларга биз эмас, сен бегонасан. Уз онасини берган сутидан норози қиладиган, кечалари ёстиғи ҳўл

бўлгунча йиғлатишга олиб борадиган сенга ўхшаган ёшлар ҳаммага ётдир. Қизим, тақдирингни ўйлаб, қилмишларингдан эзилиб, кўпдан буён ҳаловат нималигини билмайман...»

Поезд тўхтаб қолибди. Хат ўқишга берилиб кетганимдан сезмабман ҳам, Мемедемин оға елкамга туртганда ўзимга келдим.

— Бу ерда яхши балиқ сотишади, олиб келмаймизми?— деди.

Мен шу лаҳзаларда балиқ тугул, тилла берсалар ҳам жойимдан қўзғалмас эдим, аммо Мемедемин оғанинг кўнглига қараб, чор-ночор унга эргашдим.

Казалинск деган бекат экан. Урушдан кейинги йилларда ҳали бунча мўл-кўл балиқ бозорини кўрмаган эдим. Иккаламиз бир шодадан дудланган балиқ олиб, купега қайтдик.

Поезд яна қўзғалди.

— Озгина тамадди қилиб олмаймизми?— деди Мемедемин оға балиқларни стол устига қўйиб.

— Йўқ, демасангиз, манави хатни ҳам ўқиб чиқсам, кейин овқатланармиз,— дедим.

«...Шазия! Қизим! Бу гапларни сени ёмон кўрганимдан эмас, куйганимдан айтяпман. Атрофга бир қара, мактабдошларинг институтларга, техникумларга киришди, баъзилари ҳунар мактабларини битириб, аллақачон бир ишнинг бошини тутишган. Улар сенга дўст эмасмиди, Шазия, ҳаммасидан айриляпсан. Улар ўрин топган ҳаётда сенинг ўрнинг йўқми, қизим?»

Уйдан кетиб қолганингга ҳам кўп бўлди. Сени қанчалар кутаётганимизни, қанчалар соғинганимизни биласанми? Бу йўлдан қайт, қизим! Кел, қучоғимизни очиб кутиб оламиз. Бир мартагина бериладиган ҳаётда ўзингнинг умрингни бунча хор қилма, бизнинг кўнглимизни ҳам яримлатма. Онангни ўйла, унинг сенга кўрсатган шунча меҳрибонлиги, ғамхўрлиги эвазига бо-

шини эгиб қўйма. Мен ҳам... ўз отанг бўлмасам-да, бо-
римни сенга бағишладим, бошимда кўтариб юрдим.
Энди сенга суяниб яшаётганимни эсингдан чиқариб қўй-
ма, қизим...

Шазия, қизим, бу гапларимнинг ҳаммаси кўнглинг-
га озор берар, ранжитар, шундай бўлса, мени кечир,
яхши кўрганимдан аччиқ-аччиқ гапирдим...»

Хатни ўқиб тугатдим. Оғир сўлиш олдим.

— Бу хатлар одамнинг юраги тугул, темирни ҳам
эритиб юборади,— дедим.

— Билмадим, шу хатлар таъсир қилдими, ё бўл-
масам... Йўқ, ҳарҳолда мен қизимнинг ақлини таниб
олишига ишонардим. Ешлик — нодонлик, бир оз боши
айланиб қолди. Уни тўғри йўлга солиш учун шундай
қилишга мажбур бўлдим...

— Ҳозир нима иш қиляпти қизингиз?

— Бошда айтдим-ку...

— Кечирасиз, хатлар ўқиб, бояги гапларингиз ту-
гул, бутун дунёни унутиб қўйибман.

— Кейин тушунсам, биз ҳам кексалигимизга бо-
риб, кўп ишни нотўғри қилган эканмиз. Биздан ҳам
ўтган,— деди Мемедемин оға ўйланиб.— Бу замоннинг
ёшлари янгиликка интилганда, бошқачароқ яшашга
уринишганда биз эскича қолипларда ўлчашга ҳаракат
қилганмиз. Қаттиққўллимиз меъёридан ошган. Ша-
зияни қиз бола деб, қафасга солмоқчи бўлганмиз. Биз
уни бузилиб кетяпти, деб ўйлаганмиз, у эса ўз одоби,
ақли билан, ҳар қалай, ёмон йўлга юрмаган. Бир йигит
билан аҳд-паймон қилган экан... Қизимизнинг нима
қилиб юрганини кўрибмиз-у, кўнглига қулоқ солишни
унутибмиз...

— Ҳарҳолда, хатларингиз қизингизни учирим бо-
шида тўхтатиб қолишга ёрдам бергандир?

— Ўзининг айтишича, хатларим унга бир мактаб
бўлган. Сиз ҳали буларнинг ҳаммасини ўқимадингиз.

— Кам бўлманг. Мемедемин ога. Кўп маъқул иш қилгансиз. Хатларни сақлаб қўйинг. Эсдалик-да. Қувончингиз менга ҳам юқди.

— Раҳмат, ўғлим, ҳарҳолда ҳаётимдан норози эмасман. Кексаликнинг роҳатини кўряпман. Мана, қизимчикида меҳмон бўлиб, энди ўғлимникига боряпман. Иккаласидан ҳам кўнглим тўқ. Ишқилиб, дунёдан ёлғиз ўтмаяпман.

— Бундан ҳам улуғроқ нарса йўқ. Фарзанддан оқибат кўришдан улуғ бахт бўлмаса керак.

— Шундай-ку-я, лекин ўғлим, фарзанднинг роҳатини кўриш учун аввал азобини ҳам тортиш керак. Ота-онанинг бурчи ҳам шу...

Иккаламиз ҳам ўйланиб ўтирдик. Поезд йўл танобини тортмоқда. Хаёл суриб кетяпман: йўлда кимлар билан йўлдош бўлмайсан, кимларни кўрмайсан. Ҳаммасининг дарди бор, қувончи бор. Рўпарамда ўтирган мўйсафидга қараб хаёл сураман: бу йўлда одамларнинг яхшиси кўп...

УҚСИҚ КУНЛАРДАН ХОТИРА

Кечқурунлари Қуйи маҳаллага ўйинга чиқамиз. Мустафа, Рефат, Сеитумер, Қуртсеит, Сарвар деган дўстларим бўлгич эди. Мен уларнинг орасида энг кичиги бўлсам ҳам, доим ўйинга қўшиб олишарди. Ўйинларимиз бири-биридан қизиқ: чиллак, бекинмачоқ, чингалак, эҳ-э, оти кўп, қанча ўйнаганимизнинг ҳисоби ҳам йўқ. Ҳаммаёқнинг чангини чиқариб, шундай шовқин кўтарар эдикки, тераклар тагида тизилиб, гурунг қуриб ўтирган оқ соқолли чолларнинг қулоғи батанг бўлиб, охири бизни чақариб олишарди-да, бошлаб танбеҳ бериб, ҳайдаб юборишарди. Сал четроққа бориб, ўйинни қайта бошлаймиз, чолларнинг уришгани эсимиздан чиқиб, яна шовқин солардик. Гоҳо ўйинга бе-

рилиб кетганимиздан жанжаллашиб ҳам қолардик. Ғавғомиз кучайиб кетганда, бир-биримизга лақаб тўқиб, томоғимиз бўғилиб қолгунча бақиримиз: «Мустафа — «қовчи», Сеитумер — «дудуқ», Сарвар — «бўташ»... Мени эса «ўксик» дейишарди. Шу лақабни айтишларидан чўчиб, жанжалдан ўзимни тортibroқ турар эдим. Отам ўлиб, ўксик — етим қолганим айниқса ўша пайтлари кўнглимни эзарди. Жанжал бошлангани заҳоти дарров ҳимояга ўтардим:

— Катта бўлсам, кўзингга кўрсатаман ё бўлмаса, уйимизнинг олдидан ўтиб қоларсан-ку...

Жўраларимнинг мени «ўксик» дегани чолларнинг қулоғига етиб қолса, жаҳллари чиқиб, ҳаммамизни чақириб олиб насиҳат қилишарди.

Қуйи маҳалланинг ўртасида қаровсиз бир қудуқ бўларди. Қудуқнинг ёнида доим катта бир тош турарди. Маҳалламизнинг энг мўйсафид кексаси — Вели бобо уззу кун шу тош устида ўтириб, ўтган-қайтганини кузатарди. Бу чолнинг билмаган, кўрмаган нарсаси йўқ эди. Узоқ марказлардан аллақандай ўқимишли одамлар келиб, унинг уйида ҳафталаб ётиб, айтганларини ёзиб олишарди. Вели бобо билган нарсаларининг ҳаммасини айтар, етмай қолса, ўзидан чиқариб тўқиб ташлаб, ҳаммани ҳайратга солиб юрарди. Аммо ўзи шу айтганларини ёзолмас: «Агар саводим бўлгандами, эй, эй...», деб бош чайқаб қўярди.

Вели бобо мени жуда яхши кўрарди. Бир куни одатдагидай ўйин қизиб кетганда, бирдан ғижиллашиб қолдик, жўраларимдан бирови менга «ўксик» деди. Вели бобо бунини эшитиб қолди-да, қовоғини солиб, ҳаммамизни қудуқ тепасига чақириб олди. Бир муддат индамай тикилиб турди-да, кейин сўз бошлади:

— Бир замонларда Элмас деган бир қиз бўлган экан. Қизнинг онаси ўлиб, отаси бошқага уйланибди. Кейин отаси ҳам ўлибди-да, Элмас ўғай онанинг қўли-

да қолибди. Угай онанинг эса Эсма деган эргашмаси ҳам бор экан. Эсма Элмаздан икки ёш катта бўлса ҳам, иккаласи тенгқурдай, доим бирга ўйнар, бир-бирини яхши кўрар экан. Лекин ўгай она Элмазни чиқиштирмай, қизини ундан устун кўяр экан. Эсмага ҳар куни ширин-ширин овқатлардан берар, доим яхши кийинтирар, Элмазга эса эски-тускилардан кўйлак кийгизаркан. Ўзлари овқатланиб, қоринлари тўйгандан кейин, қолган сарқитни Элмазга беришаркан.

Эсма ҳам катта бўлгани сайин онасига таассуб қилиб, Элмазни оёқ учида кўрсатадиган, ҳар баҳона билан уни сиқиштирадиган бўлиб бораверади.

Элмаз эса уларнинг гапини сира икки қилмайди, қандай овқат берсалар, кўниб ейди, нима иш буюришса, лом-мим демай бажаради.

Аммо шунга қарамай, ўгай она бари бир уни ёмон кўради, ундан қутулиш чорасини қидиради.

Бир куни у Элмазга:

— Юр, тоққа бориб, ўтин териб келамиз,— дейди.

— Майли, онажон,— деб Элмаз ҳам унга эргашиб кетаверади.

Угай она тўрвага икки дона қовоқ солиб, кўтариб олади.

Тоғнинг кимсасиз бир чакалакзор жойига келганда, ўгай она шу қовоқларни ипга боғлаб, дарахтнинг шохига осадиди, Элмазга шундай деб тайинлайди:

— Мен ўтин териб келаман, қўрқма, шамол эсса, манави қовоқлар бир-бирига тикир-тикир қилиб урилади, томоша қилиб ўтирасан.

Элмаз бир соат ўтиради, икки соат ўтиради, аммо ўгай онасидан дарак йўқ. Оқшом тушса ҳам, ўгай она кўринмайди. Элмаз тикирлаётган қовоқларга қараб ўтирса ҳам қўрқади-да, йиғлай бошлайди:

Шу қовоқлар бир нарсани билган чиқар —

Угай онам мени ташлаб кетган чиқар!..

Элмазнинг йиғлагани тоғ момосининг қулоғига етиб боради. Бели букилган, сочлари патак-патак бўлиб, пешанасини қоплаб олган тоғ момоси чўқмор таёғига суяниб, Элмазнинг ёнига келади:

— Нимага йиғлаяпсан, қизим?— дейди.

— Онам мени манави қовоқларга қараб ўтир, деб ўтиргизиб кетган эди, келмаяпти...

— Бошимни қараб қўясанми, қизим?

— Жоним билан, бувижон, тиззамга қўйинг.

Тоғ момоси бошини Элмазнинг тиззасига қўяди, шу заҳоти худди кун чиққандай, атроф ёришиб кетади.

— Юр, қизим,— дейди тоғ момоси Элмазга.— Сени бир жойга олиб бораман, маза қилиб, дам оласан.

Тоғ момоси уни қўлидан етаклаб, чакалакзор тоғлардан, баланд қоялардан олиб ўтади. Бир вақти Элмаз қараса, теварак-атроф ям-яшил боғ, чиройли-чиройли гуллар, шарқираб оқиб ётган зилол сувлар...

Бу ажойиб гулзорларнинг ўртасида бир муҳташам сарой қад кўтарган. Тоғ момоси уни ана шу гўзал саройга бошлаб киради. Мушку анбар ҳидларига тўлган ҳовлининг ўртасида катта бир кўл бор экан. Кўл атрофида, сенинг гўзаллигингга таъзим қиляпмиз, дегандай мажнунтоллар сочларини ёйиб эгилиб туришибди. Кўм-кўк сув юзида оққушлар сузиб юрибди. Булбуллар сайраяпти. Элмаз бу қадар гўзалликни кўрмаганидан анграйиб қолади.

Шу вақтда кимнингдир салом бергани эшитилади. Элмаз чўчиб орқасига ўгирилса, тоғ момосининг ўрнига қўлида ўқ-ёй ушлаган баланд бўйли, чиройли бир йигит турган эмиш.

Шошиб қолган Элмаз ҳовлидан чиқиб кетмоқчи бўлади. Аммо йигит уни кетгани қўймайди.

— Кетманг, гўзаллар гўзади, мен шу диёр подшошининг ўғли бўламан, сизни меҳмонга чақиргани кел-

дим,— дейди. Элмазнинг қўлидан ушлаб, уйига бошлайди.

Кейин бу диёрнинг подшоси қирқ кеча-кундуз тўй бериб, икки ёшнинг бошини қўшиб қўяди.

Бу гаплар бир куни Элмазнинг ўғай онаси қулоғига етиб боради. У ўзича хулоса чиқаради.

— Кўрдингми, — дейди ўзига ўзи. — Мен Элмазни ёввойи ҳайвонлар еб кетсин, деб ташлаб келган эдим. У эса подшога келин бўлибди. Уз қизимни ҳам олиб бораман, Элмаздан ҳам бахтли бўлиб кетади.

Эртаси куни иккита қовоқни тўрвага солиб, Эсма қизини эргаштириб олиб бориб, тоққа ташлаб келади.

Оқшом тушади, онаси келавермагач. Эсма қўрқиб йиғлашга тушади:

Шу қовоқлар бир нарсани билган чиқар,
Севган онам мени ташлаб кетган чиқар.

Эсманинг йиғлаганини эшитиб, тоғ момоси етиб келади.

— Нимага йиғлаяпсан, қизим?— дейди.

— Онам мени шу қовоқларга қараб ўтир, деб қўйиб кетган эди, келмаяпти.

— Бошимни қараб қўясанми, қизим?

— Қурт тушсин бошинга! Сирка босган бошингни боқиб, қўлимни булғамайман!

Эсма шундай деган заҳоти бирдан атрофни қоронғилик босиб, тоғ момоси даҳшат билан унга ташланади-да, бурда-бурда қилиб еб, суякларини бир жойга тўплаб қўяди.

Бир неча кунлардан кейин Эсманинг онаси ўз қизининг ҳам Элмаз сингари бахтли бўлганини кўриш учун тоққа келади. Қараса, қизининг фақат суяклари қолган.

Шу заҳоти тоғ момоси пайдо бўлади.

— Ўзинг керак эдинг менга! Қани қовоқларингни

ол, қачон кўнглини хиёнаткорлик тарк этса, ўшанда менинг қўлимдан қутуласан,— деб унинг елкасига миниб олади-да, зимистон чакалакзор тоғларга ҳайдаб кетади...

Вели бобонинг ҳикоясини тинглаб, оғзимизни очиб ўтирамыз.

— Мана, болалар, кимки бировга чоҳ қазиса, ўзи йиқилади,— деб чол ҳассасига суяниб, ўрнидан туради. Тўнини елкасига ташлаб, йўлга равона бўлади. Биз унинг орқасидан эргашамиз.

— Яна битта эртак айтиб беринг!— деб қий-чув кўтарамиз.

Вели бобо бизнинг илтимосимизни ерда қолдиргиси келмайди:

— Эртак керак бўлса, эртага тўпланиб, Қўрғончага боринглар. Энди бир оз дам олишим керак,— дейди кулимсираб.

Эртаси куни шу маҳали тўпланиб, Вели бобонинг уйига бордик.

Вели бобо уйининг олдидаги чорбоғда, баҳайбат нок тагида ўтирган экан. Ҳассасини нокка суяб, калишларини ечиб, елкасига тўнини ташлаб, чубуғини тутатаётган экан.

Унинг рўпарасида қалдирғочдай тизилишиб ўтирдик. Ҳаммамиз чолнинг оғзига термиламыз. У тўнининг киссасидан латтага ўроғлик битта най чиқарди-да, куй чалиб берди.

— Энди, чироқларим, сизларга мана шу найнинг тарихини айтиб бераман,— деб яна найни латтага ўраб, киссасига солиб қўйди.

— Бу найнинг тили бор, дейишади. Кимнинг қўлига тушса, булбул каби сайрайди. Лекин у севган одамнинг қўлига тушишни хоҳлайди. Бир вақтлар мана шу биз ўтирган ер чакалакзор бўлган. Пастдаги серҳосия ерлар эса бойнинг қўлида эди. Бутун қишлоқ-

нинг ҳосили бойнинг омборига тушган. На боғлардан, на томорқалардан одамларга фойда йўқ. Ҳаммасини бой олиб қўяди. Тоғнинг устидан қараганда, бир бутун боғга ўхшаб кўринадиган қишлоқнинг завқини ҳам, фойдасини ҳам битта бой кўради.

Қишлоқда Али ва Ислам деган ака-ука етимлар ҳам яшайди. Али саккиз ёшда, Ислам еттида, иккаласи ҳам одамларнинг эшиги олдида сарғайиб, тиланчилик билан кун кўради. Қишлоқдаги бошқа камбағаллар уларнинг аҳволига ачинсалар ҳам, иложлари йўқ, ўзларининг аҳволлари ҳам яхши эмас.

Бир куни Ислам акаси Алига шундай дейди:

— Ака, юр, қишлоқдан кетамиз. Шўрлик отамиз тирик бўлганда, бунча қийналмасдик, ёғли патирлар еб юрардик, бир парча нонга зор бўлмасдик. Кетамиз, бир бахтимизни синаб кўрамиз.

Икки бола йўлга чиқишади. Қимниқига боришади, қаёққа юришади — ўзлари ҳам билишмайди. Иккаласи ҳам ялангоёқ, устларида йиртиқ кўйлак, елкаларида тўрва, кетаверадилар. Оз юриб, кўп юриб, бир куни чеки-чегараси йўқ чўлнинг ўртасида қўй боқиб юрган бир кекса чўпоннинг олдидан чиқадилар. Чўпон улардан бир нарсаларни сўрайди, аммо болалар унинг тилини билмайди. Чўпон уларга сут, нон бериб қоринларини тўйғазади. Болалар чарчаб ухлаб қолишади. Кеч тушгандан кейин, чўпон уларни уйғотиб, хўжайинининг олдига етаклаб боради. Хўжайин болаларни ёқтириб қолади-да, уйда қолдиради.

Шу кундан бошлаб болалар жуда катта-катта ерлари бўлган хўжайинникида хизмат қилиб юраверадилар. Аввал шу кекса чўпонга шогирдликка тушадилар. Кунлар ўтаверади, болалар улғаяди кучга тўлади, бир-бири билан кураш тушганда ҳамманинг ҳаваси келадиган бақувват йигитлар бўлиб етишишади. Кекса чўпон дунёдан ўтгандан кейин, ўзлари чўпонлик

қиладилар. Қўйлар кўпаяди, хўжайин янги-янги чўпонлар ёллаб, ака-укани уларга бошчи қилиб қўяди.

Ака-ука бу ерда йигирма беш йил чўпонлик қилишади, бойга катта фойда келтиришади. Бир кун иккаласи ҳам унинг ҳузурига бориб, хизматдан бўшатишини сўрашади. Хўжайин уларнинг хизматидан жуда мамнун эди, шунинг учун: «Отарга бориб, неча йил хизмат қилган бўлсангиз, ҳар йилига биттадан яхши қўй сайлаб олинглар», дейди. Али билан Ислам отарга бориб, йигирма бештадан қўй ажратиб олишади. Хўжайин уларнинг елкасига биттадан тўн ҳам ёпади.

Али билан Ислам қувона-қувона йўлга тушишади, неча бор адашиб, ўз қишлоқларини топиб келишади. Лекин бу ерда ҳеч кимни танишмайди, ҳаммаси эсларидан чиқиб кетган экан. Аммо одамлар уларни таниб олишади. Икки етим бир сурув қўй билан қайтиб келишибди, деган гап ҳаммаёққа ёйилади. Ҳатто бойнинг ўзи ҳам уларни кўришга келади. У ака-укага қўйларини ўзининг отарига қўшишни, хизматига киришни таклиф қилади.

— Мен йигирма беш йил ишлаб, шунча қўйлик бўлдим,— дейди Али жаҳл билан.— Энди яна бировни-кига хизматга кираманми?

— Ундай бўлса, қайдан келган бўлсангиз, ўша ёққа жўнанг, бу ерда сизларга ҳам, қўйларингизга ҳам жой йўқ,— деб қичқиради бой.

— Ҳаддингиздан ошманг, бой!— дейди Али.— Бақираверсангиз, йўталдан бўғилиб ўласиз. Узи-ку, кунингиз битай деб қопти. Одамларга яхшилик қилишни ўлдасангиз-чи!

Бой жаҳлидан заҳар ютади, аммо гапиролмай қолади. Чунки қаршисида икки азамат паҳлавон турибди. Ноилож, ҳассасига таяниб, йўтала-йўтала уйига қайтиб кетади.

Али чўпон тоғ тепасидаги бир сайхонликда чайла

қуриб олади-да, қўйларини боқиб юраверади. Акасининг қўйларига ҳам ўзи қарайди. Бойнинг ўч олишини ўйлаб, қишлоққа тушмайди. Лекин унинг бахтига бой кўпга бормай вафот этади. Али қишлоққа қатнай бошлайди. Акаси иккаласи шу сайхонликни ер қилишга киришади. Тошларни кавлаб ташлашади, дарахтларни кесиб, кундаков қилишади, тупроқни текислаб, экин экишади. Каттагина уй қуриб олишади. Уй битгандан кейин Али чўпон қўйларидан сотиб, уйланиб олади. Акаси Ислам ҳам оила қуради, шод-хуррам яшай бошлайди. Шу кундан бошлаб қишлоқ аҳли бу ерга Қўрғонча деган от беришади, мана, биз яшаётган қишлоқ асли шу Қўрғончадан бошланади.

Али чўпон оиласида беш ўғил ва битта қиз туғилади, у бутун умрини шу болаларининг бахтига бахшида қилади. Лекин ҳаш-паш дегунча қарилик ҳам писиб кела бошлайди. Али чўпон, ҳеч бўлмаса, бир ўғлини уйлантириб, неваралик бўлишни орзу қилиб қолади.

Шу мақсадда энди анча кенгайиб қолган қўрғончаликларнинг ҳашари билан уй қуришга киришади. Уйга охириги тўсинларни қўйишгандан кейин, одат бўйича уста баландда туриб, қўрғончаликларга мурожаат қилади: «Усталар! Ёрдамчилар! Кўкдан раҳмат, ердан баракат! Усталар! Пирлар! Кам бўлишмасин! Алининг қўшнисини Эмирсаледан беш аршин босма, бир кўбете! Оллоҳ яхшилигини қайтарсин!..»

Одат шундай: янги қурилиб битган уйга қўни-қўшнилари шу тарзда қутлаб, совғалар олиб келишади. Босмага ўхшаган нарсаларни бир хомага боғлаб, уй тепасига намойишга осиб қўйишади. Қишлоқ аҳолисини кўнглидан бир нарса чиқариб, уй эгасига кўрмана тарзида олиб келаверади.

¹ Миллий таом (ред).

Али чўпон шу тариқа катта ўғлини уйлантиради, кейингиларини ҳам, тўқсон олти йил чўпонлик қилиб, бир юзу ўн бир йил умр кўради. Унинг ишини ўғиллари, неваралари давом эттиришади. Лекин у замонларда ким ҳам меҳнати билан ёруғликка чиқибди? Орадан кўп йиллар ўтади, яна ўша камбағалчилик, яна ўша бесамар меҳнат. Бойнинг эса таноб-таноб ерлари бор, билагида кучи бор эрларнинг ҳаммаси шу ерларда, бойнинг болаларини бойитиш учун тер тўкади. Аста-секин халқ ўйлай бошлайди: бу нима адолатсизлик, меҳнатни шунча одам қилсин-да, ҳузурини битта-иккита одам кўрсин...

Али чўпоннинг невараси Мемет ана шундай бир даврда ўсади.

У ўн бир ёшигача ҳу анави уйда яшайди.

Вели бобо ҳассасига суяниб ўрнидан туради-да, адир тепасидаги пастак томли эски бир уйни кўрсатиб, яна ҳикоясини давом эттиради.

— Меметнинг отаси шундай яшар экан: ойда бир уйга келиб, устидаги кийимларини алмаштирмоқчи бўлса, то хотини ювиб, қуритиб бергунча, уйдан чиқмай, бекиниб турар экан, чунки кийишга бошқа кийими йўқ экан. Яшашнинг оғирлигидан Меметни, ёш бўлса ҳам, бир бойга хизматкорликка беришади. «Олти ой ишласанг, беш пуд жавдар оласан, ўғлим», дейди отаси.

Мемет бойнинг боғида ишлайди. Бой ёш болага кундаков қилишни топширади. Қишда, қор демай, ёмғир демай, олтмишта дарахтнинг кундасини кавлаб олиши керак. Олтмиш кунда! Бунинг қанақа оғир иш эканини қилиб кўрган одам билади. Катта одамларни ҳам ҳолдан тойдирадиган иш Меметнинг зиммасида. Шўрлик ҳар кун эртадан қаро кечгача тинмай ишлайди, оқшом зўрға оёқларини судраб бойникига қай-

тади. Бой уни уйига ҳам киритмайди, қазноқда, тўрвалар устида ётади.

Бойнинг хотини сал раҳмдилроқ экан, эрталаблари, кечқурунлари Меметга кичкина бир косада овқат бериб туради.

Кўпга бормай Меметнинг кийимлари адо бўлади, чолвори дабдала бўлиб, кийгулик ҳоли ҳам қолмайди. Узи бечора, худди сизларнинг ёшингизда. Уялганидан нима қилишини билмайди. Бу кийим билан одамларга кўриниш ҳам мумкин эмас. Бир куни ишини ташлаб, онасининг ёнига йиғлаб келади. Онаси уни кўриб, хафа бўлади. Кейин ўзининг келинлик сепидан қолган эски рўмолини бузиб, Меметга кўйлак, чалвор тикиб беради. Мемет яна шу хасис бойникига қайтиб, ишини давом эттираверади. Бормай иложи қанча, ишламаса, ким ҳақ беради?

Орадан уч йил ўтади. Мемет шўрлик на бир янги кийим кўради, на бир тузукроқ бошмоқ. Онаси яна эски кийимларни бузиб, унга энгил-бош тикиб беради, отасининг тўзиб кетган чориқларини ямаб, кунига яратади. Унинг қўлидан иш келиб қолганини кўрган отаси энди уни ўз ёнига олади. Мемет отасининг ёнида чўпонлик қила бошлайди. «Мана, кўряпсанми, ўғлим, бу молларнинг ҳаммаси бойники. Агар ўзимизники бўлганда, бу ерда яшаш роҳатга айланарди. Аммо иложи йўқ, ҳаммаси ҳисобли. Бой ҳафтада бир марта келиб, текшириб кетади. Худо кўрсатмасин, агар биронта кўй йўқолиб-нетиб қолса, нақ теримизни шилиб олади», дейди отаси. «Адашиб қолса, тоққа чиқиб кетиб, қайтмаса-чи?»—деб ажабланади Мемет. «Шунинг учун ҳам чўпонга тажриба керак-да, ўғлим, бўлмаса, унинг чўпонлиги қайда қолади. Манави тилли-тилсимли найни қандай чалишни билиш керак. Қара, мен ҳозир най чаламан, нима бўлишини кўрасан», деб отаси найни лабига тутиб, шундай бир оҳанрабо куй чаладими, бу

тун олам хушѐқим наволарга тўлиб кетади. Энди қирга ўрлаётган серка таққа тўхтаб орқасига қайрилиб, чўпонга қараб кела бошлайди, унинг ортидан сурув эргашади. Қўйлар бирпасда Мемет билан унинг отаси атрофида тўпланади.

— Мана, ўғлим, ҳамма сир шу найда, агар уни тилга киритишни ўрганиб олсанг, чўпонликда қийналмайсан. Бунинг тилини ҳайвонлар ҳам тушунади. Ма, сенга топшираман. Бу менга Али бобонгдан мерос қолган эди, энди сенга бағишлайман. Яхшилаб ўрганиб ол. Бунда сир кўп.

Мемет отасининг сўзларини қулоғига қуйиб олади. Орадан йиллар ўтади. Мамлакатда инқилоб ғалаба қилади. Камбағалнинг тепасида ҳам бахт қуёши кулиб боқади. Энди бу бой, бу камбағал, деган гаплар йўқ. Ким меҳнат қилса, ҳалол ишласа, фойда ҳам ўшаники бўлиб қолади. Тўрга энди бойлар эмас, ҳалол ишлаган одам ўтади. Фаровон турмуш бошланади. Халқ ўзини таниб олади.

Уста найчи бўлган Мемет янги санъатга қизиқиш қолади. Қларнет чалишни ўрганади, бу ишда ҳам ҳаммани ортда қолдиради. Аммо найини ҳеч қачон ёнидан қўймайди. Халқ сайилларида, байрам оқшомларида Меметнинг сози одамларнинг кўнглини хушлаб, янги истиқболга етаклайди. Меметнинг истеъдодига тан берган колхозчилар бош қўшиб, пул тўплаб уни ўқишга юборадилар. Мемет ўқишдан жуда маҳоратли созанда бўлиб қайтади. Бутун умрини халққа, унинг тинч ҳаёт учун курашига бағишлайди, талай-талай куйлар яратади, талай-талай концертлар бериб, машҳур бастакор бўлиб етишади...

— Найнинг тарихи шундай, болаларим,— дейди Велли бобо.— Сиз эмин-эркин замонда туғилдингиз. Яхши ўқинглар, бир-бирларингни ўқитманглар. Бу замонда етим-есир деган гап йўқ. Меҳнат қилган бахт топади...

Шу кундан кейин Вели бобо қудуқ ёнига келгани заҳоти, уни ўраб оламиз, янги эртақларини тинглашга ҳозирланиб турамыз.

Энди ўйлайман, болалигим ўксик бўлмаган экан. Вели бобо сингари чоллардан эртақлар тинглаган бола ҳеч қачон ўксик ўсмас экан...

ХАЙРЛИ ЖАНЖАЛ

Асли бу жанжалнинг чиқишига Эсманинг ўзи сабабчи бўлди. Шу куни ўртага қўйилган ошга ҳеч ким қўл урмади, дастурхон ҳам йиғиштириқсиз қолди...

Тўртовлари энди дастурхон бошига тўпланиб, гангир-гунгир ҳангома қилиб ўтиришганда шу жанжал чиқди. Бўлмаса-ку, уларнинг оиласи шу пайтгача жанжал нималигини билмас эди.

Эсманинг ўзи табиатан серғайрат аёл, ҳар қандай ишни эплаб кетаверади, уй юмушини бошқаларга солиб ўтирмайди. Тўғрисини айтганда, бошқа иложи ҳам йўқ. Қизи Айше тикувчилик фабрикасида ишлайди, ишдан кейин кечки мактабда ўқийди. Ўғли Сервер паровоз депосида, эри Жемаледин қурилишда, улар ҳам ишдан кейин тўғри ўша мактабга ўтишади. Яна шуниси қизиқки, ота-бола бир синфда таълим олишади. Эсма эса кунбўйи уйда ўралашади, кечки овқатни тайёрлаб, қора кечгача эри, ўғли, қизининг йўлига кўзи тўрт бўлиб ўтиради.

Қани энди, улар келгандан кейин ҳам бир мундай кўнгил ёзиб гаплашиб ўтиришса, йўқ, овқатни чалачулла еб, китобларини қўлтиққа уриб мактабга жўнаб қолишади. Дастурхонни йиғиштириб, идиш-товоқларини ювган Эсма яна уларнинг йўлига тикилиб ўтиради. Айше тўққизинчи синфда, Жемаледин билан ўғли эса ўнинчида, бу йил битиради.

Йўқ, Эсма зерикмайди, учта «толиби илм»нинг хиз-

матини қилганидан хурсанд. Қайтиб келишганларидан кейин кимнинг қандай баҳо олганини суриштиради, яхши баҳодан хурсанд бўлади, ёмон баҳодан сал кўнгли ранжийди. Лекин, бари бир, яхши-да, бир уйдан уч киши ўқимишли бўлса, бунга нима етсин!

Шундай қилиб, ўғил билан отанинг битириш имтиҳонлари ҳам етиб келди. Ота-бола охирги имтиҳонни ҳам топшириб қайтиб, дастурхон тепасига ўтиришди. Ўттиз саккиз яшар Жемалединнинг қувончи ўн саккиз яшар Сервернинг қувончидан оз эмас, аксинча кўпроқ эди.

Эсма эри ва болаларининг тиришқоқлиги, илмга чанқоқлигидан ғурурланса ҳам, негадир кўнгли нотинч, нимадир бир нарса ич-этини кемиради. Нима экан шу — ўзи ҳам билмайди. Бугун кечқурун шу тинчлик бермаётган туйғунинг нима эканлиги очилиб қолди:

— Хўш, энди, отаси, ҳадемай етуклик аттестати олиб, ақлингиз тўлганлиги ҳам белгили бўлади,— деб гап бошлади Эсма.— Кейин нима қилмоқчисиз?

Жемаледин кулиб қўйди-ю, индамади. Унинг ўрнига Сервер гапирди:

— Отамнинг фақат битта «уч»и бор, қолган ҳаммаси «тўрт», «беш». Истаган институтга ўқишга кирсалар бўлади.

Эсма эса гапдан қолмади:

— Нимадан экан «уч»и?

— Ҳисобдан.

Эсма салгина киноя қилди:

— Э, болам, отанг асли ўзи ҳисоб-китобдан масаси йўқ. Фаҳми сал оғирроқ-да. Ҳали ҳам яхши — «уч» олибди...

Жемалединнинг фаҳмидан кўра, феъли вазмин эди-ю, аммо хотинининг гапига тоқат қилолмади. Қошлари чимирилиб, ранги ўчинқираб, шартта Эсманинг гапини кесди:

— Ана шу оғир фаҳмим билан инженерлик ўқишига кирсам, нима дейсан? Қани, яна бошқа нима гапинг бор?

— Бор-да гапим,— деди қизишиб Эсма.— Уқишга боришдан олдин дам олсангиз, дейман. Бирон бир пионер лагерига йўлланма тўғрилайсизми?

Айше билан Сервер шарақлаб кулиб юборишди. Жемаледин ҳам кулмоқчи бўлди-ю, аммо хотинининг гапи алам қилганидан, узиб олди:

— Ҳа, саводсизнинг оғзидан ҳар гап чиқиб кетаверади...

Жемалединнинг бу гапи оловга мой бўлиб қуйилди: қозон бошида энди овқат сузаётган Эсма қўлидаги чўмични ўйнатиб, эрига дориб келди:

— Ҳали мен саводсиз бўлиб қолдимми? Менга уйланганда неча синф маълумотингиз бор эди? Олти, бор-йўғи олти синф ўқиган эдингиз? Дарров эсингиздан чиқдимми? Мен ўшанда тўққизинчини битирган эдим. Тўғрими? Нега индамай қолдингиз? Тўйдан олдин берган ваъдаларингиз эсингиздан чиқдимми? «Қумрон сочлигим, сени институтларга киритаман!.. Раҳмат сизга, роса ўқитдингиз! Энди саводсиз эмишман. Сизни ким ўқитди ўзи? Мен уйда ўтирмасам, хўп ўқирдингиз-да. Бўлди, бас энди! Бундан кейин сиз уйда ўтирасиз, мен ўқийман. Уқийман, дедимми, ўқийман, вассалом!

Эсма бу гапларни айтганича, аразлаб, уйга кириб кетди. Айше билан Сервер онасини юпатиш учун унга эргашишди. Жемаледин кайфияти бузуқ, ўйлашиб ўтираверди...

Эртаси кuni кечқурун Жемаледин Эсмадан узр сўради:

— Узим гапириб, ўзим пушаймон бўлиб юрибман,— деди.

— Мени ҳам шайтон йўлдан урди,— деб кулумси-

ради Эсма.— Уйламай-нетмай гапириб юборибман, тил ўлгур бесуюк...

Шундан кейин тўртовлон кийиниб, мактабни битирувчиларнинг тантанали кечасига отланишди.

Мактаб директори ўзининг табрик сўзини шундай ақунлади:

— Сиз ишдан ажралмаган ҳолда ўқиб, мана, ўрта маълумот эгаси бўлдингиз, тилагим шуки, ярим йўлда тўхтаб қолманг. Сизларни институтларнинг кечки ва сиртқи бўлимлари кутмоқда. Уқинглар, Ватанимизга жуда кўп олий маълумотли мутахассислар зарур. Инженер, доктор, ўқитувчи, геолог бўлишларинг керак...

Аттестатлар топширилгандан кейин эр-хотин, болаларини эргаштириб, директорнинг кабинетига киришди. Унга миннатдорчилик билдиришди. Энди хайрлашишмоқчи бўлганда, Эсма ёнидан тўққизинчи синфни битирганлиги тўғрисидаги қоғозларни директорнинг олдига қўйди.

— Энди мени ҳам мактабингизга қабул қиласиз,— деди. — Оиламизда ўрта маълумот олмаган одам қолмасин, деб қарор қилганмиз.

Жемаледин ҳайрон бўлиб қолди.

Директор эса кулумсиради:

— Кўп яхши. Ундай бўлса, кузги имтиҳонларга тайёрланаверинг.

Эсманинг мактабга кириш қарори бошқаларнинг ёзда маза қилиб дам оламиз, деган режаларини бузиб юборди: Айше курортга бормоқчи эди, лекин онасига дарсларда ёрдам бериши керак, бормади. Сервер ўқишга кирмоқчи эди, аммо онаси билан сингисининг битириб олишигача кейинга сурди. Жемалединга келсак, хотини, ўғли, қизи бир овоздан қурилиш институтига кириши керак, деган қарор чиқаришди — ўзи ёши бир жойга боряпти, шу йил кирмаса, кейин кириши даргумон, кейин... «фаҳми ҳам сал оғирроқ...»

Гапнинг қисқаси, Жемалединнинг уйда ўн тўққиз йилдан бери биринчи марта жанжал чиққан эди, бу ҳам хайрли тугади. Тўғри айтишади: ғам бўлмаса, қувонч қайдан келсин, шундай-ку-я, аммо ғамни қувончга айлантириш одамнинг ўзига боғлиқ...

УЗГАРАЕТГАН ЭРКАКЛАР

Одам тушуниш қийин экан: бугун бундай, эртага ундай...

— Эражап, кейинги вақтларда сени таниб бўлмай қолди? Нима бўлди оғайни?

— Вақт йўқ, қўшни. Яшаш ўзгариб кетди. Шу пайтгача тузукроқ яшамай, адашиб юрган эканман. Энди ишларим шундай яхшики. Барака топгур хотиним, соғ-саломат юрсин...

— Гапнинг ғалатию! Яқинда хотиндан безор эдинг. Энди ҳақиқа дуо қилиб қолибсан?..

Бундай бўлган эди. Сулейман оға бир куни ишдан қайтса, Эражап ўзининг дарвозаси олдида бошини ҳам қилиб ўтирибди. Сулейман оға унинг ёнига келиб салом берса ҳам, эшитмади.

— Нима бўлди, қўшни, нима қилиб ўтирибсан? Худди бошингга бир ташвиш тушгандай. Гапирсангчи, бирон ёрдамим керакдир? Ҳарҳолда, қўшнимиз...

Эражап бошини кўтарди. Кўзлари ҳасратга тўла. Сал гапирса, йиғлаб юборадигандай. Яна чуқур уф тортади денг.

— Эй, қўшни, қандай тушунтирсам экан... Яшашим ўзгариб кетяпти. Бузилган уяга ўхшаб қолди.

— Шошма, шошма, Эражап. Ўйлаб гапиряпсанми? Болаларинг бор. Дунёда чорасиз иш йўқ. Тагин сал нарсага...

— Ҳамма нарсанинг чораси топилади, лекин бунга чора толиб бўлмайди.

— Нега?

— Хотин ўзгарасан, дейди. Лекин мен қанақа ўзгаришни билмайман. Сира ўзгаролмайман. Онадан қандай туғилган бўлсам, шундай туравераман. Замондан орқада қолгансан, замонга мослаш, деб қулоқ-миямни ейди. Эй-й, қўшни! Биласан, қанақа роҳатда яшаётган эдим. Хотин атрофимда гирдикапалак. Гаҳ десам, қўлимга қўнарди. Бир имо қилсам, бас, истаган нарсамни тўғрилаб қўярди. Уй ишларига умуман қарашмасдим. Хотин ишга ҳам борарди, уй ишини ҳам эпларди. Мен эса кечқурунлари маза қилиб, диванга чўзилиб ё мизғиб олар, ё газета ўқир эдим. Гапнинг қисқаси, ишлар беш эди. Энди... э-э, нимасини айтай, турмушим бузилиб кетяпти. Нима бўлаётганини ўзим ҳам тушунмайман.

— Бузилди, дейсан, ўзгармайман, дейсан, ҳеч бир гапнингни тушунмаяпман. Бунақа гаплар сенга ярашмайди, Эражап.

— Ярашадими, ярашмайдими, билмайман, ҳарҳолда, аҳвол шундай. Мана, ўзинг эшит, бир бошдан айтиб бераман. Бир кун эрталаб, нонушта қилгандан кейин хотиним менга кулиб қаради-ю, мулойим товуш билан:

— Энди, хўжайин, пақирларни олиб, чашмадан бир сув келтириб беринг,— деса бўладими.

Анграйиб қолибман. Ҳеч уни бунақа таманно қилганини кўрмаган эдим. Йўқ, демоқчи бўлдим, лекин у ширин-ширин гаплар билан авради. Ҳатто бир марта ўпиб ҳам қўйди. Мен ҳам эриб кетибман. Хай, майли, бир марта сувга борсам-борибман-да, деб пақирларни тўлдириб келдим. Эшикдан кирар-кирмасимдан, яна ўшандай таманно билан илтимос қилиб қолди:

— Энди, хўжайин, кечирасиз-у, кўмирхонадан озгина кўмир ҳам олиб келсангиз. Сизни ишга буюраяпман, кечирасиз, аммо бугун ўзимнинг ишим жуда кўп,

бир кўйлак тикмоқчи эдим. Шу ишни қилсангиз, жуда хурсанд бўлардим-да...

Шундай деб юзимни ҳам силаб қўйса бўладими! Довдираб қолибман. Шартта гапириб ташлай дедим-у, лекин уёқ-буёқни ўйладим. Қани, кейин нима бўлар экан, деб кўмирхонага ҳам бордим. Аччиғим чиқиб кетган экан, қўлимга болтани олиб кўмирнинг ҳамма каттасини майдалаб ташладим. Ташиб ҳам қўйдим. Қўлларимни юиб, бетни ҳам чайиб, келиб диванга ён-бошладим.

— Хотин, бугун ош бўладими?— деб сўрадим. Хотин индамай ошхонага кириб чиқди.

— Эрининг оч қолганини билмаган хотиннинг аҳмоқлигини кўринг,— деб хотиним ўзининг пешанасига нуқиб қўйди.— Дўконга ҳам бормаган эканман, ишқилиб, яхшиликка бўлсин-да, энди нима қиламан..

— Шунини ҳам ўйлаб ўтирасанми,— деб сакраб турдим.— Тўрхалтани бер, ўзим физиллаб бориб келаман. Ҳадемай болалар ҳам мактабдан қайтишади.

Хотиним менга таажжублангандай боқди-да:

— Йўқ, йўқ, ўзим борман,— деди.— Ишлаганингизга терлаб турибсиз, яна йўлда шамоллаб... кейин мен сизсиз қандай кун кўраман.

— Қўявер, хотин,— дедим.— Тикишдан ҳам чарчаб қолдинг. Ишингни қилиб тур, ўзим бориб келаман. То кийимингни алмаштиргунингча дўкон ёпилиб қолади.

Айтмоқчи эдимки, муносабатларимиз шу кундан бошлаб ўзгариб кетди.

— Энди жанжал йўқми?— деб сўради Сулейман ажабланиб.

— Қанақа жанжал? Бир-биримизга тикилиб тўймаймиз.

— Унда нега бунақа қилиб ўтирибсан?

— Ўзимни эмас, сени ўйлаб хафа бўлиб ўтирибман,

қўшни. Эр-хотин икковларингнинг муносабатларинг яхши бўлмаса керак. Кўпдан бери сенга айтмоқчи бўлиб юрган эдим-у, аммо уйдаги гапни кўчага етаклайсан, хотинингни қисти-бастига оласан, деб индамай қўйган эдим. Узим ҳам илгари бунақа гапларни ёқтирмасдим. Эр деган мана бунақа бўлади, деб гўдаиб юрган эдим. Майли, ўзинг биласан. Энди кечирасан, эртага байрам, меҳмон чақирганмиз, тайёрланиш керак.

Сулейман қўшниси Эражапни бунақа серҳаракат, ғайратчан аҳволда кўрмаган эди, ўйланиб қолди. Хотинининг доим: «Қачон бунақа одатларни ташлаб, менга сал-пал қарашадиган бўласиз», деб нолиб юришини эслади. Афтидан, Эражап шунақа минғир-минғирдан қутулган.

«Навбат менга ҳам келибди-да, — деб ўйлади Сулейман.— Хотиним бозорга кетган эди, шунча нарсани ўзи кўтариб юрмасин, ёрдам берай...

Сулейман бозорга кетди. Йўл-йўлакай ўйлаб кўрса, ўзи ҳам ўзгариб боряпти...

1959

САРИЁҒ СУРТИЛГАН НОН

У пайтлари мен олти ёшда эдим. Демак, орадан эллик тўрт йил ўтибди.

Бир куни онам мени ёнига чақирди-да, шундай деди:

— Болам, бугун оқшом қишлоғимиздан кўп одам шаҳарга кетмоқчи. Эрталаб бозорга етиб олишади-да, кечкурунга қайтишади. Мен қўшнимиз Хавжи Сеитумер билан гаплашдим, сени олиб кетишга рози бўлди, борасанми?

Мен ўйлаб ўтирмай:

— Албатта, бораман,— дедим.

Айтилман-ку, у пайтлари бола эдим, онамнинг кен-

жа — тўрвақоқдиси, шаҳарнинг отини эшитгандим-у, ўзини кўрмаган, кўришни орзу қилиб юрган эдим. Лекин елкамга тўрва осиб, тип-тикка тошлоқ йўлларга тирмашиб, даҳшатли Яйла бўғозидан кечиб, қовжи-роқ ўтларида оёқ тойғанадиган сўқоқлардан ўтиб, минг машаққат билан ўнқир-чўнқир, чақиртош йўл билан ўттиз чақирим йўл босиб шаҳарга бориш кераклигини қаёқдан ҳам биламан?

Онам қазноқда кўп йиллардан бери қотиб ётган тери чориқни олиб, аввал сувда ивитди, кейин юмшоқ пайтава билан кийдирди. Тўрвамга йигирмата тухум солди. Тухумлар синмасин деб ҳар бирини алоҳида қилиб ўради.

Йўлга тушдик. Йиғилиб-йиғилиб, ўттиз одам бўлдик. Орамизда хотин-қизлар ҳам бор. Ун одамга бир фонус. Не азобларда йўл босиб, кунчиқар маҳали шаҳарга етиб бордик. Бозор майдонида тизилишиб, олди-бердини бошлаб юбордик. Менинг нарсаларимни Хавжи Сеитумер сотди. Тухумлар тез кетди, пиёзни ҳам кимдир сотиб олди. Хавжи менга пул ушлатмади, йўқотиб қўясан, деди. Нарсаларимни ҳам қанчага сотганини айтмади. Бозор айни қизиган пайтда, олдимизга бир семиз чебурекфуруш келди-да: «Жиққа мой!»— деб қичқирди. Эрталабки сарин-тоза ҳавога сариёғга буланган чебурекнинг ҳам иси аралашди. Егим келиб кетди. Менинг ютиниб қўйганимни кўрган Хавжи оға пул узатди-да:

— Бор, чебурек олиб е,— деди.

Чебурекчининг ёнига бориб, унга пулни узатган эдим, у учта чебурекни қайнаб турган сариёғга ботириб олиб, кейин менга узатди. Мен чебурекнинг иккитасини еб, биттасини онамга атаб олиб қўйдим.

Хавжи оға билан ҳамқишлоқларим ўз савдоларини битириб, яна тўрваларини елкалашди. Хавжи оға менинг тўрвамга иккита нон билан бир кило балиқ солди.

Шу кунн ётар маҳали қишлоққа қайтиб келдим. Хавжи оға қилган бозори тўғрисида ҳисоб бериб, мени ҳам онамнинг қўлига эсон-омон топширди. Онам сидирилган, шишган оёқларимни илиқ сув билан ювиб, ёрилган жойларига арава мойн сурди, кейин юмшоқ рўмоли билан ўради-да, дастурхон олдига ўтирғизиб қўйди. Мендан ҳисоб-китоб сўрамади. Фақат кўзларини ёшлантириб: «Кўп қийналдингми, болам?»— деди. Мен уйқусизлик ва чарчоқдан бир аҳволда бўлсам ҳам, ухламай ўтиравердим. Бир оздан кейин, тўрвадаги юкларимни олдим. Иккита нон билан, бир кило ба-лиқ чиқариб қўйдим. Чебурекни онамга узатдим.

— Бу нима, болам,— деди онам.

— Очинг, очинг, нималигини кўрасиз,— дедим.

Онам қутини очди ва чебурекни кўриб, шошиб қолди.

— Тоғ ошиб, шунча йўл босиб, менга чебурек олиб келдингми, болам, ма, ўзинг ҳам е,— деб чебурекнинг ярмини менга узатди.

— Мен иккитасини едим, буниси сизга, она сиз-ники.

Йўқ, деганимга қарамай, шу бир дона чебурекнинг ярмини менга егизди.

— Ширин-а?

— Жуда ширин. Минг раҳмат Хавжига, сени суқлантирмабди.

Шундай қилиб, менгача тўққиз боласини қора ерга берган ва қирқ ёшга келганда умр йўлдошидан ҳам айрилиб, қўл-қаноти қирқилиб қолган онамга ҳам ёрдамим тега бошлади. Тез-тез ҳамқишлоқларимга қўшилиб, тўрвасини елкалаб, даштдан ул-бул териб келаман, ишқилиб, она-бола бир амаллаб кун кўрамиз.

Бир кунн кўчада гилдирак ўйнаб юрган эдим. Қарасам, бир қўшнимизнинг боласи бир бурда сариёғ сурилган нон еб келяпти. Очигини айтсам, менинг ҳам

егим келиб кетди. Хўп ялиндим, доим иккимиз бирга ўйнаймиз, лекин нонидан бермади. Биз қишлоқ болаларига қўлимиздаги нарсаларни бир-биримиз билан баҳам кўриш одат тусига кириб қолган. Аммо унинг нонига сариёғ суртилган эди, шунинг учун бермади. Қизганди. Уйга келдим. Онам мени хомуш кўриб, нима бўлди, деб ташвишланиб, сўроққа тутди. Ҳар хил баҳона қилсам ҳам, онам ишонмади, тўғрисиини айт, деб сўрайверди.

— Анави қўшнимизнинг боласи сариёғ суртилган нон еб юрган экан,— дедим.

Онамнинг мазаси қочиб қолди. Шўрлик, нима чора топишини билмай, оҳ-воҳ қила бошлади.

— Вой, болагинамнинг кўнгли кетибди, суқланибди,— деб қўшниларикига югуриб кетди.

Бекор айтибман шу гапни. Нодон эканман. Йўқ, бу гапни нодонлигимдан айтмадим, шунанга тарбия кўрганман: ёлғон гапиришни билмас эдим. Болаларнинг ўз отасига, онасига ёлғон сўзлаши катта гуноҳ эди назаримда. Тўғри, кўчада нон еб юриш ҳам яхши эмас. Аммо, нима қилай, сариёғ суртилган экан-да. Лекин тушуниб турибман, онамнинг иложи йўқ: камбағалчилик, йўқсизлик. Онам йиғлаб қайтди. Қўшнимиз хасис, раҳмсиз одам эди. Тул хотин деб онамни назарга илмас, қулайини топса, хўрлар эди. Бир неча кун олдин ўзи бор-йўғи бештагина бўлган товукларимиздан биттаси уларнинг томорқасига ўтиб қолган экан, шуни ҳам тош билан уриб ўлдирибди.

— Ишонганим шу товук, шуни ҳам сиғдиришмайди,— деб онам қаттиқ хафа бўлган эди.

Энди онам бошини эгиб, шу одамникига борибди. Бир бурда сариёғ суртилган нон сўрабди. Бермабди, онамни қуруқ қайтарибди.

— Хафа бўлма, болам,— деб онам бошимни силади.— Тезроқ каттар, ҳаммасига етамиз: ёғли нонимиз

ҳам бўлади, кўбагамиз ҳам, чебурегимиз ҳам. Ухла, болам...

Онам мени еру кўкка ишонмади, кўнгли кетгани учун касал бўлиб қолмасин деб, ҳафтагача ухлолмай юрди. Бир куни Хавжи оғанинг сигири бузоқлади. Бизга бир коса овуз юборишибди. Онам уни нон билан менга егизди.

Бир ҳафтадан кейин Хавжи оғанинг уйида куви пишилди, оға бизникига қўшни ҳақиға озгина сариёғ юборибди. Онам дарров бир бурда нонни олди-да, қалин қилиб сариёғ суриб, менга тутди. Нонни еб бўлгунимча кўз узмай қараб турди...

Мана, шунга ҳам эллик тўрт йил бўлибди. Қанчадан-қанча ёғли, ёғсиз нонларни кўрдим. Лекин ҳар сафар қўлимга сариёғ суртилган нонни олганда, бу дунёдан кун кўрмай ўтиб кетган онамнинг ҳасратли кўзларини кўриб тураман.

МУАЛЛИФ ҲАҚИДА

Крим-татар ёзувчиси Черкез Али (Аметов Черкез-Али) 1925 йилда Қрим областининг Куйбишев районидаги қишлоқларидан бирида туғилган.

Уз меҳнат фаолиятини ўрмон кесувчиликдан бошлаган. Қозоғистонда янги ерларни ўзлаштириш даврида шоферлик билан шуғулланган. Кейинчалик Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика институтини тугатиб, крим-татар тилида чиқадиган «Ленин бэйроғи» газетасида адабиёт бўлимини бошқарган. Узоқ йиллар давомида Фафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида крим-татар адабиёти редакциясининг мудири сифатида ишлаган. Ҳозир у «Йилдиз» журналида Бош редактор ўринбосари бўлиб ишламоқда.

Черкез Алининг илк шеърий машқлари дастлаб Қримда нашр этилган. «Ёш ленинчилар» газетасида босилиб чиққан. У «Тирик гуллар», «Гулистон қизи» дostonлари ва «Туғишганлар», «Орзуларим», «Ер нафаси» қиссаларининг «муаллифи. Адибнинг бир қатор китоблари ўзбек ва рус тилларида нашр этилган.

Черкез Али таржима фаолияти билан ҳам шу-
гулланади. У ўзбек адабиёти классиклари —
Алишер Навоий, Фурқат, Ҳамза, Ҳамид Олимжон,
Ойбек асарларини ўз она тилига ўгирган.

Черкез Али кўп йиллик меҳнати эвазига «Ҳур-
мат Белгиси» ордени билан тақдирланган.

МУНДАРИЖА

Қиссалар

Туғишганлар	4
Мовий тўлқинлар	37
Утде тобланган умр	94

Ҳикоялар

Учирим бошида	128
Ўксик кунлардан хотира	146
Хайрли жанжал	158
Ўзгараётган эркаклар	162
Сариёғ суртилган нон	165
Муаллиф ҳақида	170

Али, Черкез.

А 49 Туғишганлар: Қиссалар, ҳикоялар / [Қрим — татарчадан А. Аъзам тарж]. — Т.: Ёш гвардия, 1987. — 176 б.

Чиқиш маълумотларида авт.: Черкез Али (Амедов).

Ушбу китобга қрим-татар ёзувчиси Черкез Алининг турли йилларда ёзилган қисса ва ҳикоялари жамланган. Бу асарларда қўриқ ерларни ўзлаштираётган навқирон йигит-қизларнинг фидокорона меҳнати ва уларнинг самимий муҳаббати ҳикоя қилинади.

Али, Черкез (Амедов) Родные: Повести и рассказы.

С (Крымтат).

На узбекском языке

Черкез Али [Амедов]

РОДНЫЕ

Повести и рассказы

Перевод с крымско-татарского

Редактор Р. Маърупова

Рассом Т. Саъдуллаев

Расмлар редактори Н. Абдуллаев

Технический редактор У. Ким

Корректорлар Ф. Заиджонова, Ш. Валиева

ИБ № 2249

Теришга берилди 26.08.87. Босишга рухсат этилди 9.12.87.
Формати 70×108¹/₃₂. 1 босма қоғозга «Литературная»
гарнитурда юқори босма усулида босилди. Шартли
босма листи 7,70. Нашр листи 7,3. Шартли кр. отт. 8,05.
Тиражи 30000. Буюртма 7158. Ваҳоси 45 т. Шартнома
108—87.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия»
нашриёти. Тошкент 700113, Чилонзор м-ви, 8-квартал,
«Правда» газетаси кўчаси, 60.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриёти-
нинг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмаҳонаси.
Тошкент, Ленин кўчаси, 41.

ЎЗБЕКИСТОН ЯКСМ МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИ «ЕШ ГВАРДИЯ»
НАШРИАТИ 1987 йилда қуйидаги китобларни нашр этди:

Шукур Холмирзаев
Тоғларга қор тушди
Қиссалар ва эсселар

Зоҳид Аълам
Зарб
Ҳикоялар

Нусратилла Раҳматов
Мен редакцияданман
Қисса

Марди Нуриддинов
Қиндан чиққан қилич
Тарихий қисса

**ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИ «ЕШ ГВАРДИЯ»
НАШРИЁТИ 1987 йилда қуйидаги китобларни нашр этади:**

Озод Шарафитдинов
Абдулла Қаҳҳор

Носир Фозилов
Донишмандлар даврасида

Хайриддин Султонов
Умр эса ўтмоқда

Мирза Кенжабоев
Шарқ тили

Шукур Қурбон
Ёри жоним

Тоҳир Қаҳҳор
Юлдузлар — менинг боғим

Йўлдош Эшбек
Яхшиликка қарайман